

ERUDITIO
MORES
FUTURUM

Ústav etnológie
Slovenskej akadémie vied

Editori:

Alexandra Bitušíková a Daniel Luther

KULTÚRNA A SOCIÁLNA **DIVERZITA NA SLOVENSKU**

IV. Spoločenská zmena a adaptácia

Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku IV

SPOLOČENSKÁ ZMENA A ADAPTÁCIA

Editori
Alexandra Bitušíková
Daniel Luther

Bratislava 2013

OBSAH

Editori

© Doc. PhDr. Alexandra Bitušíková, CSc., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013
© Daniel Luther, CSc., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

Recenzenti

Prof. Viera Feglová, CSc.
PhDr. Peter Salner, DrSc.
PhDr. Peter Slavkovský, DrSc.

Publikácia vznikla v rámci projektu VEGA 2/0099/11 Adaptácia obyvateľov mesta v procesoch spoločenských zmien (D. Luther, M. Hlinčíková, S. G. Lutherová, V. Wiesnerová), projektu VEGA 1/0738/13 Kultúrna a sociálna diverzita mesta v kontexte udržateľného rozvoja (A. Bitušíková, J. Darulová, K. Košťalová) a projektu ÚEt SAV 27/2010 Reflexie holokaustu a židovská identita (M. Vrzgulová).

Autori

©
Doc. PhDr. Alexandra Bitušíková, CSc., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013
Doc. PhDr. Jolana Darulová, CSc., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013
Mgr. Miroslava Hlinčíková, PhD., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013
PhDr. Katarína Košťalová, PhD., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013
Daniel Luther, CSc., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013
Mgr. Soňa G. Lutherová, PhD., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013
Mgr. Ivan Souček, PhD., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013
PhDr. Monika Vrzgulová, CSc., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013
Mgr. Vendula Wiesnerová, Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

© Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

© Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií FHV, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013

Jazyková korektúra

PhDr. Ingrid Kostovská

Prvé vydanie 2013

Tlač Zing Print

ISBN 978-80-88997-52-8

EAN 9788088997528

Úvod

Daniel Luther 5

Premena mikro- a makrosvetov v období postsocializmu

Soňa G. Lutherová 8

ZMENY V PRACOVNOM A ŽIVOTNOM ŠTÝLE

Zmeny v pracovnom živote: príbeh jednej firmy a jej zamestnancov

Katarína Košťalová 19

Cesty k udržateľnému životnému štýlu: premena stravovacích praktík

Alexandra Bitušíková 36

Adaptácia migrantov z Vietnamu na spoločenskú zmenu

Miroslava Hlinčíková 52

NOVÉ KULTÚRNE FORMY

Akulturácia tradičnej indickej medicíny na Slovensku

Ivan Souček 65

Akceptace hnutí LGBTI v současném společensko-politickém kontextu

Vendula Wiesnerová 79

VYROVNÁVANIE SA S MINULOSTOU

Holokaust na Slovensku: perspektíva divákov. Vyrovnaní s minulostou?

Monika Vrzgulová 98

Adaptácia nútene vystahovaných rodín v Akcii B: minulosť a prítomnosť

Jolana Darulová 114

ZHRNUTIE PROBLEMATIKY

Daniel Luther 129

LITERATÚRA

..... 134

MIESTNY REGISTER

..... 147

ÚVOD

Publikácia, ktorú predkladáme verejnosti, je zameraná na procesy adaptácie jednotlivcov a skupín obyvateľov miest v období spoločenskej zmeny, ktorá nastala po roku 1989. Pád komunizmu v Československu bol navonok jednoduchým aktom formálneho vzdania sa moci, ktorým KSČ uznala svoju neschopnosť ďalej viesť túto krajinu. Zmeny, ktoré nasledovali, sa ale dotkli takmer každej stránky každodenného života. Vývoj v nestabilnej a rôznorodej politickej situácii sa premietal do spoločenských vzťahov, reštrukturalizácia vlastníctva mala pre niektorých pozitívne a pre iných negatívne dôsledky, zmeny na pracovnom trhu a v zamestnaneckých vzťahoch oslabili životné istoty a menili pracovné návyky, zdedené zo socializmu. Na Slovensko prišli zahraničné firmy a ich manažéri, globálne overené reklamné spôsoby, tovar z celého sveta, ktorý menil kultúru odievania, bývania, stravovania... Média prekročili hranice „socialistického tábora“ a prinášali nové idey, ideály, kultúrne vzory i spôsoby správania. „Svet“ k nám prenikol rôznymi cestami, žijú medzi nami imigranti, ale aj my sme slobodne prekročili hranice, spoznávali jeho mnohoraké podoby a kopírovali skúsenosti. Prestali sme byť izolovanou krajinou. Zakonzervované kultúrne modely rozbila „všemocná ruka trhu“, ktorá sa stal pre mnohých určujúcim kritériom hodnôt. Norma, ktorú naša spoločnosť stavia pred svojich členov, je norma schopnosti a ochoty hrať rolu konzumenta (Bauman 1999: 98). Komercionalizácia a globalizácia sú sprievodnými javmi týchto procesov.

Tieto a ostatné, viac-menej nevyčísliteľné zmeny, majú svoj základ v premene politického a ekonomickejho systému. Procesy zmien, ktorými prešla spoločnosť v období postsocialistickej transformácie, predstavujú etapovitý skok medzi minulosťou a prítomnosťou (Hann 2002). Zavedenie nového právneho poriadku, v ktorom sa uzákonili ľudské práva jednotlivca, jeho osobnej slobody a súkromného vlastníctva, tvorí štartovaciu čiaru rozpadu unifikovanej spoločnosti a jej individualizáciu. Socializmom homogenizované spoločenstvá sa v duchu postmodernity roztrieštili podľa individuálnych možností a stratégii. Sociálna štruktúra obyvateľstva sa začala výrazne diverzifikovať. Oživenie národnostných a náboženských menšíň, ale tiež vznik nových komunit na nekonformných ideo-vládach vnímame ako súčasť procesu, ktorý utváral vnútornú diverzitu miest (Hannerz 1980). A. Bitušíková ho charakterizuje vo svojej kapitole nasledovne: „Rapídný nárast diverzity bolo možné okamžite sledovať vo všetkých sférach života: v diverzifikácii ekonomickej štruktúry a vlastníckych vzťahov; prehľbjúcej sa sociálno-ekonomickej stratifikácií; meniaci sa etnickej a náboženskej štruktúre obyvateľstva; rozvoji alternatívnych druhov vzdelávania, umenia a kultúry; v šírení nových technológií a spôsobov komunikácie; ako aj v širokom sortimente tovarov v obchodoch a ponuke služieb. Tento rýchly nástup

zmien v spoločnosti, vyvolaný postsocialistickou transformáciou a následne globalizáciou, mal vplyv na rastúcu pluralitu životných štýlov a životných nárokov a prispel k prehľbeniu konzumného spôsobu života“ (Bitušíková 2010: 5).

Z uvedeného je zrejmé, že spoločenská zmena vyvolala zmenu sociálnej aj kultúrnej. Kým sociálna zmena sa týka premien v sociálnej štruktúre spoločnosti, vo vzoroch sociálneho správania a kultúrnych vzoroch správania (podrobnejšie Kapferer 1997: 428-429), pri kultúrnej zmene ide o transformáciu sociokultúrnych systémov, kultúr alebo ich častí (podrobnejšie Hatch 1997: 94-96). Dôsledky týchto zmien sa tak prejavujú v hodnotových orientáciách, ku ktorým patria aj zmeny postojov k spoločenským javom (lojalita, konformita, odpor), v transformáciach identít (etnickej, sociálnej, religióznej, rodovej atď.), životných štýlov a kultúrnych modelov. Pre autorov tejto publikácie predstavujú rámcem problematiky adaptácie jednotlivcov a skupín na spoločenskú zmenu. V antropologickom ponímaní sa adaptácia chápe ako nárast similarity, podobnosti a sprevádza ju rad sociálnych interakcií (Glick 2008: 1). Ide o prispôsobenie, ale adaptácia nemusí vyjadrovať stotožnenie. V adaptačných stratégiah sa môžu objaviť aj úplne protichodné koncepcie, reagujúce na zmenený spoločenský vývin (napr. v ére globalizácie príklon k lokálnej kultúre).

V každodennom a sviatočnom živote sa po roku 1989 zmenilo „mnoho“, ale etnologickým výskumom sme zatial exaktne zachytili len málo z toho, „čo“ je v živote obyvateľov slovenských miest pozmenené alebo úplne nové. Toto konštatovanie nie je kriticky zamerané. Odborná literatúra o postsocialistickom období je bohatá a aj u nás vyšli práce, o ktoré sa autori tejto monografie opierajú. Ale, ako konštatujú Michael Burawoy a Katherine Verdery (1999: 1), v konvenčných obrazoch postsocialistickej transformácie je mikroúroveň determinovaná štruktúrami politiky a ideológie makrocharakteru s malým teoretickým zovšeobecnením nenaplánovaných lokálnych dôsledkov politických a kultúrnych vplyvov, prelínajúcich sa s ekonomickými bojmi. V analytických častiach publikácie sa zaoberáme práve mikroúrovňami (lokálnymi a individuálnymi). Podrobnejšie charakteristiky postsocialistického vývoja, spracované na podklade publikovaných prác Soňou G. Lutherovou v úvodnej kapitole, tvoria vstup do problematiky postsocialistickej spoločenskej zmeny a všeobecný spoločenský kontext k témam ostatných kapitol.

Výrazným fenoménom zmien bola reštrukturalizácia vlastníctva mnohých štátnych firiem. Zmeny vlastníkov a vstup zahraničných firiem a ich manažérov, prepúšťanie zamestnancov, zavádzanie nových technológií a kultúry práce zasiahli do pracovného života mnohých ľudí. Túto tému rieši Katarína Koštialová v prostredí Zvolena.

Reakciou na rýchlu a niekedy aj kontroverznú modernizáciu spoločnosti po roku 1989 sa stala aj otázka udržateľného rozvoja. Globalizácia k nám priniesla nielen globálne produkty, ale aj vzory alternatívneho životného štýlu. Alexandra Bitušíková sa prostredníctvom antropologických koncepcí štúdia kultúry jedla a stravovacích praktík zaoberá adaptáciou ľudí na globalizačné zmeny ekonomických inštitúcií a so-

ciokultúrnych foriem, noriem a hodnôt. Skúma aplikáciu nových kultúrnych vzorov v prostredí Banskej Bystrice.

Obdobný problém sa dotkol aj vietnamských imigrantov, ktorí sa na Slovensku udomácnili už za socializmu. V období transformácie spoločnosti prišli o prácu a museli hľadať nové životné stratégie, v ktorých uplatnili importované kultúrne vzory. Miroslava Hlinčíková sa popri tom zaoberá aj ďalším novým spoločenským javom, ktorým bola a je imigrácia nových vietnamských pristáhovalcov do Bratislavы.

S pristáhovalectvom súvisí aj prienik nových kultúrnych foriem. Ivan Souček sa zamera na tradičnú indickú medicínu, ktorú u nás praktizujú indickí migranti. V antropologickom ponímaní ide o druh etnomedicíny, ktorý prenikol aj do európskeho priestoru. Spôsob šírenia a adaptácie tohto kultúrneho javu spadá do kategórie akulturačných procesov, ako sa o tom zmieňuje aj Soňa G. Lutherová. Rovnako môžeme uvažovať aj v prípade šírenia hnutia LGBTI, ktoré je v našom priestore tiež novým kultúrnym fénoménom. Problém jeho akceptácie a adaptácie v slovenskej spoločnosti má aj politický rozmer, čím sa zaoberá Vendula Wiesnerová.

Posledný tematický okruh tvorí vyrovnávanie sa s minulosťou. Patrí to taktiež k procesom transformácie spoločnosti, ktorá sa menila na demokraticky otvorenú. Verejne sa začali diskutovať aj krivdy z minulosti, páchané v totalitných režimoch. Otvorili sa témy dovtedy tabuizované alebo ideologicky skreslene interpretované. Spoločnou charakteristikou nami pripravených príspevkov je skutočnosť, že sú to krivdy páchané na našich občanoch našimi občanmi. Problematika je o to citlivejšia, že ich aktéri alebo priami potomkovia žijú medzi nami. Monika Vrzgulová sa zaoberá svedkami udalostí z vojnového obdobia, keď boli prenasledovaní a transportovaní židovskí spoluobčania. Jolana Darulová obrátila pozornosť na občanov, ktorí boli po nástupe komunistov k moci označení za nepriateľské živly a v rámci Akcie B z miest nútene vystažovaní, zbavení živností, majetku či spoločenských pozícii. Všíma si okolnosti ich vtedajšej adaptácie v novom spoločenstve, ako aj ich postoje a rozhodnutia po roku 1989, keď zákon umožnil aj reštitúcie majetku.

Publikácia je štvrtou zo série Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku. Príspevky v nej zaradené ukazujú diferencovanú spoločnosť a kultúru, ktorá sa zrodila v transformujúcej sa spoločnosti. Keďže spoločenská zmena sa dotkla prakticky všetkých oblastí života v meste, považujeme toto monografické spracovanie za sondu do vybraných tém, nevyhnutne neúplnú, ktorá otvára novú problematiku urbánno-etnologického výskumu.

Daniel Luther

PREMENA MIKRO- A MAKROSVETOV V OBDOBÍ POSTSOCIALIZMU

Soňa G. Lutherová

V priebehu vyše dvadsiatich rokov od „nežnej“ revolúcie prebehla v stredoeurópskom, zvlášť v slovenskom kontexte, rýchla premena životných podmienok – socio-kultúrnych, ekonomických, ale aj materiálnych. Transformácia mala svoje špecifické podoby, a to nielen v porovnaní jednotlivých postsocialistických krajín, no zároveň aj napriek ich regionálnym a sociálnym segmentom (Podoba 2007: 6). Spoločenská zmena sa uskutočnila od mikro- až po makrorovinu. Ľudia v roli aktérov a nositeľov transformácie, či inokedy naopak jej pasívnych pozorovateľov, „unášaných“ vonkajšími okolnostami, boli viac či menej schopní adaptovať sa, prispôsobiť svoje konanie a stratégie novým životným podmienkam. V príspevku sa zaoberaím základnými charakteristikami spoločenskej zmeny, definovanej a vymedzenej obdobím postsocializmu, v kontexte premien urbánneho prostredia na Slovensku. Ústredným momentom kapitoly je otázka, akým spôsobom sa celospoločenská transformácia odrazila v každodennosti jednotlivcov.

Ako upozornil antropológ postsocializmu Chris Hann, za náhlou a neraz živelou premenou spoločnosti na makrorovine spravidla zaostáva pomalšia transformácia myslenia ľudí (Hann 2007). I keď nastane nevyhnutná konjunktúra záujmov a vzťahov na rozličných úrovniach spoločnosti, ktorá vyvrie do zmeny spoločenského systému, normy, hodnoty a predstavy ľudí zostávajú do veľkej miery tie isté. Po páde socialistického režimu a viac či menej živelom, traumatizujúcim a bolestivom období deväťdesiatych rokov (Lipták 2008), spojenom s hospodárskou krízou a rozličnými vnútropolitickejmi i širšími sociálnymi tlakmi, celospoločenská transformácia nevyhnutne vyústila do spustenia adaptačných mechanizmov jednotlivcov a skupín, prispôsobujúcich sa dynamicky sa meniacim podmienkam. Na premeny každodennosti napokon vplývala aj postupná generačná výmena, poslední pamätníci a pamätníčky socialistu a pádu režimu sú dnes tridsiatnikmi a následné generácie disponujú len sprostredkovanými reprezentáciami minulosti, uchovanými a (re)konštruovanými v kolektívnych a individuálnych pamätiach (Lutherová G. 2010). Obdobie socialismu, rovnako ako jeho stopy a rezídua v súčasnosti, pre nich nie sú „tému dňa“, stávajú sa skôr abstraktným rozprávaním o vzdialenej minulosti. Zároveň sa nezadržateľne mení charakter spoločnosti – krajinu v strednej a východnej Európe sa otvorili svetu a tým sa zmenili ich pravidlá, podoba, ako aj spôsob života ich obyvateľov.

Bezprostredne po zmene režimu sa ľudia v postsocialistickom kontexte pre západnú antropológiu na chvíľu stali antropologickým „other“ (Humphrey 2002: 14).

Ako charakterizovala Caroline Humphrey, v súčasnosti sa záujem antropologického mainstreamu obracia do iných častí sveta, ďalej na východ či do bývalých európskych kolónií. V akademickom diskurze stále častejšie zaznievajú hlasy spochybňujúce použitie termínu postsocializmus, ktorý len do istej miery zodpovedá rozličným podmienkam a okolnostiam v jednotlivých krajinách bývalého východného bloku. Zároveň však podľa Humphrey platí, že v sociálnej realite nikdy nemôže prebehnúť náhla a dramatická zmena do tej miery, že by nové podmienky a spôsob života nahradili v plnej miere tie predošlé. Socializmus prenikal celým fungovaním spoločnosti, od konania aktérov až po ideológie a ich verejné (a do istej miery aj súkromné) manifestácie (Humphrey 2002). V tomto zmysle išlo o vnútorne konzistentný politicko-ekonomický systém, ktorého hĺbka, rozsah a dĺžka trvania nevyhnutne vtlačili krajinám východného bloku spoločné črty, respektívne zanechali len určité – obmedzené možnosti následného vývoja po rozpade režimu (Bunce 1999: 757). A teda hoci postsocializmus môže byť považovaný za akademický konštrukt, zároveň zostáva označením a reprezentáciou doby, v ktorej ľudia žili a žijú.

Z ČOHO VYCHÁDZAME?

Na to, aby sme porozumeli zákonitostiam obdobia po páde socialistického režimu, je nevyhnutné aspoň stručne charakterizať spoločnosť, z ktorej vyplynul. Základným integračným mechanizmom socialistických spoločností bol podľa Katherine Verdery monopol redistribúcie statkov ako centrálny legitimizačný princíp byrokratického aparátu. Dôležitejšia ako maximalizácia statkov v tomto zmysle bola ich kontrola, a to najmä kontrola statkov klúčových, ktoré zvyšovali kapacitu aparátu k ich ďalšej alokácii. Dôraz bol preto kladený napríklad na ťažký priemysel, ktorý bol systematicky podporovaný aj na úkor priemyslu spotrebenného. Ťažký priemysel totiž produkoval centrálnu kontrolu preto, že zdroje, na rozdiel od spotrebenného tovaru, ktorý sa spod kontroly štátneho aparátu ľahko vymyká do rúk trhu (Verdery 1991: 420). Spotrebne správanie a stratégie obyvateľstva boli ovplyvnené obmedzeným prístupom k tovaru, ktorým primárne disponoval štát. Socialistická modernizácia sa podľa Búrikovej operala o podceňovanie úlohy dopytu v organizácii produkcie a spotreby, ktoré definovala v intencích núteného sociálneho šetrenia a obmedzovania. „Socialistický systém v snahe plánovala produkciu podriaďoval potreby populácie byrokratickému plánovaniu – spotreba bola obetovaná v prospech výroby a kontroly produktov,“ (Búriková 2006: 85). Ovládnutie výrobných prostriedkov, ako aj narušenie tradičných zdrojov obživy a samozásobiteľského hospodárenia však zároveň preorientovali vzťah ľudí od výroby smerom k spotrebe.

Centrálna kontrola statkov sa spájala s princípom mäkkých rozpočtových obmedzení (Verdery 1991: 422). Nereálne nastavené očakávania vo vzťahu k produkcií firiem, podnikov, ale aj celých výrobných odvetví, spojené s nízkymi sankciami za (z kapitalistickej perspektívy) „neefektívne“ hospodárenie, (de)formovali charakter

a štruktúru hospodárenia štátu. Takéto podmienky vytvárali ekonomiku nedostatku (Kornai 1980), ktorá aktérov nevyhnutne motivovala k hľadaniu nových – legálnych či nelegálnych – stratégii pre získanie nedostatkového tovaru. V socialistickom kontexte tak popri centrálne plánovanom hospodárení fungovali aj viac či menej prehliadané hospodárstva tieňové, ktoré sice predstavovali hrozbu voči alokatívemu monopolu centra, no zároveň boli nevyhnutnou platformou pre zabezpečovanie potrieb obyvateľstva. Všetci aktéri – od jednotlivcov až po spoločenstvá, sa v takýchto podmienkach snažili využívať svoje pozície ako platformy pre získanie prístupu ku zdrujom. V podmienkach kultúry nedostatku preto nadobúdali na význame sociálne siete spojené s „rodinkárstvom“, výmenou služieb a tovaru, ktoré boli súčasťou rôznych úrovní „neformálnej“ ekonomiky (Možný 2009: 43).

Tieto procesy však zároveň narúšali postavenie politických centier. Štátny aparát, ktorý si uzurpuje spoločenskú moc na úkor iných sociálnych aktérov, je podľa Verdery spravidla oslabený akýmkoľvek sociálnymi prekážkami, ktorým celí. Politické a ekonomicke smerovanie, rovnako ako strategické plány, sú definované centrom, ale ich implementácia prebieha v lokálnom kontexte. V takýchto podmienkach ľahko dochádza k strate kontroly centra a nekontrolovanému drobeniu moci (Verdery 1991: 423). A napokon, štát môže byť len taký silný, ako je silný vzťah jeho občanov k nemu. Tento moment sa v socialistickej spoločnosti odzrkadlil v spôsobe, akým sa socialistické štaty a ich symbolická moc premietali do každodennosti ľudí. Následkom toho, že tieto vzťahy boli narušené, neostávalo byrokratickým aparátom iné, ako zvoliť alternatívne spôsoby kontroly vlastných obyvateľov. Bezprostrednou konzekvenciou bola napríklad politizácia kultúry a snaha o bezprecedentné ovládanie kultúrnej produkcie. Avšak aj v tomto prípade akcia vyvolala reakciu: kultúrny ekvivalent tieňového hospodárstva, ktorý predstavovala alternatívna kultúra, od samizdatovej literatúry až po neformálne hnutia a občianske iniciatívy (Verdery 1991: 420-431). Medzi jednotlivými socialistickými satelitmi však v tejto súvislosti panovali do istej miery rozdiely, situácia v Československu bola z makroekonomickeho hľadiska lepšia ako v ostatných štátoch sovietskeho bloku (najmä do konca šesťdesiatych rokov), čo malo „demobilizujúci“ vplyv na šírenie myšlienok disentu (napr. Holý 1992; Možný 2009).

Život v uzavorenom ekonomickom priestore na východ od „železnej opony“ prebiehal vo vlastnom historickom čase, tempe, riadenom špecifickými kritériami hodnotenia potrieb obyvateľstva (Lipták 2008: 63). Príčiny pádu socializmu napokon možno hľadať v súbežnom pôsobení viacerých – vnútrostátnych, ale i globálnych – politických, sociálnych a ekonomických faktorov. Medzi inými bolo dôvodom postupné narušenie viditeľných i neviditeľných väzieb medzi makro- a mikrorovinou fungovania spoločnosti a medzi opisom (propagandou) a realitou, ktoré vyústili do kolapsu systému na jeho rozličných úrovniach. Dejinný prevrat tak bol podľa Iva Možného realizáciou „...vektoru krížiacich sa a spravidla nereflektovaných dlhodobých záujmov rôznych jednotlivcov a celých sociálnych skupín“. (Možný 2009: 113).

PROTIREDIVÁ SOCIÁLNA ZMENA

Vlastnosti a zákonitosti spoločenského systému sú napokon lepšie čitateľné v priebehu jeho postupného rozkladu v tranzitívnom období (Verdery 1991: 420). Zmena po páde socialistického režimu nebola formálnou a ako takú ju ani nie je ľahké časovo ohraničiť. Spájala sa s fundamentálnymi transformáciami politických, sociálnych, ale aj majetkových vzťahov, ktoré pretrvávajú až do súčasnosti, rovnako ako ich dôsledky. Dominantným aspektom spoločenskej zmeny bola v prvom rade strata monopolnej kontroly komunistickej strany nad byrokratickým aparátom a politickou sférou, ako aj súvisiaci vzostup súperiacerich politických strán a neštátnych organizácií. Súbežne prebiehalo potlačenie inštitútu verejného vlastníctva rozvíjajúcim sa privátnym sektorm, a to najmä prostredníctvom procesov privatizácie a reštitúcií majetku. Procesy súviseli s decentralizáciou ekonomickeho a politického života a snahou o nastolenie kapitalistických trhových princípov (Verdery 1991: 432). Rok 1989 napokon zároveň sprevádzali hlboké destrukcie politických inštitúcií, ekonomiky, strategických elít, ako aj znehodnocovanie kultúrneho kapitálu, ktoré mali podľa Liptáka obdobu len v komunistickom prevrate roku 1948 (Lipták 2008).

Postsocialistická transformácia nebola jednoduchá a priamočiara, naopak zahŕňala navzájom protirečivé procesy, zasahujúce do života jednotlivcov. Politické a ekonomicke systémové prvky a inštitúcie vo všeobecnosti neboli zavádzané s ohľadom na niektoré aspekty socialistickej minulosti a v postsocialistickej realite fungovali inak, ako predpokladali politickí aktéri (Hann 2000). V súvislosti s reštitúciami polnohospodárskej pôdy napríklad otázka morálky, spojená s reinštaláciou inštitútu súkromného vlastníctva, často kolidovala s ekonomicou racionalitou a snahou o efektívne využívanie pozemkov. Konkrétne riešenia mali preto na mikroúrovni neraz až tragicke následky a mnohým zmenili životnú trajektóriu, a to nie nevyhnutne v pozitívnom zmysle (Verdery 2004).

Niekteré prvky postsocialistickej transformácie vyplývali zo samotnej zmeny spoločensko-politickeho systému. Netreba však opomínať, že iné boli dôsledkom širších procesov na globálnej úrovni. Obdobie po roku 1989 otvorilo globálnym zmenám aj slovenskú spoločnosť. Po páde železnej opony a porážke reálneho socializmu získal (neo)liberalizmus pozíciu ideologického monopolu (Harvey 2007). Zároveň do strednej a východnej Európy razantne prenikli globalizačné procesy, charakteristické neustále sa zvyšujúcim tokom kapitálu, tovaru a informácií. V analýze postsocialistického prostredia by sme preto nemali privilegovať javy, špecifické pre bývalé socialistické krajiny, a pritom stratiť zo zreteľa prvky, týkajúce sa všetkých rozvinutých priemyselných krajín (Hann 2002: 9).

Ako definovali Bitušíková a Luther, globalizácia ako proces vyvoláva v akademickom diskurze rozporuplné postoje. Na jednej strane pesimistické – vzťahujúce sa k ekonomickej destrukcii a následnému rozpadu lokálnych komunít v rôznych častiach sveta, súvisiacemu prehlbovaniu sociálnych rozdielov a decimovaniu nižších

spoločenských vrstiev, či nevyhnutnej strate kontroly nad stále živelnejšími globálnymi ekonomickými procesmi (Bitušíková – Luther 2010: 19). Tie vyúsťujú do hospodárskych kríz, prehľbjujúcich sociálne neistoty veľkých častí populácie. Globálne hospodárstvo, ekonomika, ale aj sociálne vzťahy sa vymykajú spod spoločenskej kontroly. Špecifickým dôsledkom globalizácie je potlačenie či zánik lokálnych spoločenských a kultúrnych javov. V iných prípadoch však procesy naopak podnečujú revitalizáciu či vytvorenie osobitých a inovatívnych lokálnych foriem. Procesy charakterizuje stúpajúca miera nerovnosti medzi centrami a perifériami, ktorá sa prejavuje medzi jednotlivými štátmi, ale aj ich regiónmi (Kalb 2002: 317). Otvorenie krajiny globálnemu svetu však zároveň znamenalo prienik kapitálu, tovaru, služieb a investičných príležitostí. Globalizácia znamená svet nových možností, v ktorom možno interagovať, komunikovať, pracovať a cestovať v čase a priestore náročnosťou stlačenia prstov na klávesnici. Dostupnosť takejto „ľahkosti byitia“ je ale do veľkej miery obmedzená – determinovaná možnosťami jednotlivcov, a to najmä ich prístupom ku kapitálu. Nové spoločenské podmienky tak priniesli veľké výhody pre vybrané časti obyvateľstva, medzi ktoré patria najmä vzdelaní mladí ľudia, často z urbánneho prostredia, ktorí benefitujú z nadobudutej dostupnosti informácií, získali možnosť pohybovať sa a interagovať v globálnom kontexte.¹

Postsocialistické prostredie ako celok, opomenúc osobitosť jednotlivých štátov a regiónov, v porovnaní s inými krajinami na podobnej úrovni socioekonomickej vývoja, podľa Bunce charakterizuje do istej miery osobitý socioekonomickej profil (napr. relatívne rovnomerné rozloženie výšky príjmov obyvateľstva). Špecifické sú aj pretrvávajúce politické a ekonomicke problémy, vyplývajúce z procesu privatizácie a korupcia vzťahujúca sa k revitalizácii a zavádzaniu nových foriem vlastníckych vzťahov. Postsocialistický kontext vo všeobecnosti definuje slabá vymožiteľnosť práva a súvisiaca nedôvera obyvateľstva v politických lídrov ako aj v politické a ekonomicke inštitúcie, podielajúce sa na chode štátu (Bunce 1999: 758-759). Do istej miery homogénny vývoj v postsocialistických spoločnostiach vysvetľuje Don Kalb prostredníctvom nevyhnutnej kauzality, ktorá nevyplýva len zo spoločnej socialistickej minulosti, ale práve z príbuzných premien vzťahov, praktik, makro- a mikro- spoločenských procesov v transformačnom období, ako aj zo súčasných predstáv ďalšieho smerovania zo strany politických aktérov. Analytický dôraz na nadväznosť vývoja sociálnych javov podľa neho vysvetľuje, ako sú znalosti, návyky a siete z minulosti využívané ako nástroje v súčasných podmienkach. Rovnako vysvetľuje, prečo sa mnohí aktéri v postsocialistickom kontexte nestali nadšencami tranzície, ale naopak si vytvárajú vlastné, ambivalentné stratégie (Kalb 2002: 323). Ekonomicke vzťahy v postsocializme sú z perspektívy politických činiteľov do veľkej miery dôsledkom ekonomických intervencií – transformácia sa v tomto zmysle primárne odvíjala od privatizácie, liberalizá-

¹ Spoločenskou skupinou, ktorá zo zmeny režimu primárne benefitovala, boli napokon aj už existujúce elity, ktoré sa vedeli rýchlo adaptovať na dynamicky sa rozvíjajúce pravidlá a zákonitosti.

cie cien, inflácie či manipulácie s úrokovými sadzbami. Keď sú však takéto intervencie konfrontované s každodenným životom, reakcia na ne je vždy ukotvená v neekonomickej praxi, aktivitách a konaní aktérov (Burawoy – Verdery 1999: 14). Príkladom môžu byť rozporuplné vzťahy a procesy, ktoré vyplynuli z premeny majetkových vzťahov, v súvislosti s renesanciou inštitútu súkromného vlastníctva či špecifickým postojom ľudí ku kolektívному vlastníctvu v postsocializme (Lutherová G. 2012).

POSTSOCIALIZMUS „MALÝCH“ SVETOV

Ako sa spoločenská zmena na úrovni makroprocesov odrazila v tzv. „malých transformáciách“? (Róna-Tas 1997) Do akej miery boli jednotlivci schopní prispôsobiť sa dramaticky meniacim spoločenským podmienkam a akým spôsobom sa na nich podieľali a podielajú? S nastolenými otázkami súvisí problematika adaptácie, podľa klasickej definície Redfielda, Lintona a Herskovitsa chápaná ako fenomén vzťahujúci sa k problematike akulturácie. Tá je následkom priameho stretnutia skupín jednotlivcov s navzájom odlišnými kultúrami, keď dochádza ku zmene kultúrnych vzorcov na jednej alebo obidvoch zúčastnených stranach. Špecifické prvky môžu byť základom pre fungujúci kultúrny celok, vnímaný a prežívaný ako harmonický a zmysluplný. Ich následkom však naopak môže byť séria protichodných a konfliktných postojov a perspektív, s ktorými sa jednotlivci vyrovnávajú vo svojej každodennosti (Redfield – Linton – Herskovits 1936). Klasické ponímanie akulturácie a adaptačných procesov je inšpiratívne aj vo vzťahu k zmenám v postsocialistickom kontexte. Otvorenie trhov, spojené s prenikaním kultúrnych javov zo západu, posilnené tlakom neoliberalistickeho étosu a neustále vzrástajúcimi možnosťami vzájomnej komunikácie, prinieslo rapičnu premenu životných podmienok na všetkých úrovniach spoločnosti.

Konvenčné analýzy spoločenskej transformácie podľa Burawoya a Verdery chápú mikrorovinu výlučne ako platformu pre vyjadrenie makroštruktúr, prístupov a ideológií. Takýto prístup však len málokedy zohľadňuje význam, vplyv a dôsledky lokálneho politického, ekonomickeho a kultúrneho kontextu, rovnako ako konania jednotlivých aktérov v konkrétnych životných situáciach (Burawoy – Verdery 1999: 1-2). V postsocializme bol vzťah medzi makroštruktúrami a každodennosťou jednotlivcov determinovaný kolapsom politického systému jednej strany, ako aj centrálne riadeného hospodárstva. Ekonomická a politická transformácia priniesla nové spoločenské podmienky. Otvorenie trhu, procesy ako privatizácia či reštítúcie, „...v kontexte zmen globálneho systému akumulácie radikálne zmenili pravidlá hry a parametre konania, v ktorých si aktéri napĺňajú svoje každodenné povinnosti a praktiky“ (Burawoy – Verdery 1999: 2). Dezintegrácia systému po páde železnej opony umožnila jednotlivcom do väčšej miery vytvárať stratégiu a vzorce konania vo vlastných mikrosvetoch. Jednotlivci sa v novom kontexte ľahšie orientujú, no zároveň sa im čiastočne vytvoril priestor pre autonómne strategizovanie, ktoré môže priniesť neočakávateľné dôsledky. V niektorých prípadoch sa ich konanie javí ako inovatívne, inokedy naopak odmie-

tajúce či pasívne, nesúce odkazy dedičstva socializmu. Zdanlivé replikovanie javov či modelov správania z obdobia bývalého režimu však môže byť rovnako dobre reakciou na nové podmienky prostredia, napríklad jeho trhové zmeny. Takéto konanie sa môže javiť ako pozostatok socializmu aj preto, že je pomenované a vyjadrované slovníkom a symbolikou, zaužívanými počas predrevolučného obdobia (Burawoy – Verdery 1999: 1-2).

Adaptačné mechanizmy a stratégie ľudí zároveň boli a sú definované normami a hodnotami, rovnako ako zákonitostami systémov, z ktorých sa spoločnosť vyvinula. Burawoy a Verdery sociálnu zmenu po roku 1989 pripodobnili Polanyiho analýze spoločenského odporu voči rozmachu trhu v polovici devätnásťteho storočia. V postsocialistickom prostredí podľa nich pozorujeme podobné procesy, charakterizované selektívnym prijímaním a prisvojovaním si nových možností zo strany aktérov, improvizáciou či explicitným odporom voči transformujúcim sa životným podmienkam a okolnostiam. Na konci dvadsiateho, rovnako ako v polovici devätnásťteho storočia, pritom bola ústredným činiteľom prudko sa rozvíjajúca kapitalistická ekonomika v stále širšom globálnom rámci (Burawoy – Verdery 1999: 15-16). V postsocialisticom kontexte nastali dramatické premeny v štruktúre hospodárstva a výroby. Súbežne s prenikom nadnárodných obchodných reťazcov a značiek pozorujeme aj rozvoj malého a stredného podnikania. Súčasťou lokálneho koloritu sa stávajú malé obchody, od tradičných výrobkov a značiek až po inovatívne či exotické. Na udržanie podnikania však nestačí nápad a motivácia, súkromný biznis musí obstať v rýchlo sa meniacom konkurenčnom prostredí. Kým pre niektorých aktérov adaptácia na nové podmienky predstavovala a predstavuje nové, širšie možnosti a polia pôsobenia, iných naopak marginalizovala či doviedla na hranicu chudoby. Ich konanie bolo formou adaptácie na nové podmienky a životný kontext, rovnako ako prejavom pretrvávania starých návykov a prístupov (Burawoy – Verdery 1999: 15-16).

A napokon, spoločenská transformácia neprebehla len vo verejnom priestore. Bola reflektovaná aj v intímnych svetoch aktérov. Ich súčasťou boli a sú premeny rodinného prostredia, ktoré zasiahli do samotnej štruktúry rodinných vzťahov. Od pádu socialistického režimu sa výrazne posunula hranica vstupu do manželstva a zároveň klesá počet uzatvorených manželstiev, ako aj pôrodnosť (Filadelfiová – Guráň – Šútorová 1999). Na mikroúrovni rodinných vzťahov sa javí, že v opozícii voči tradičnému modelu sa tzv. slovenská rodina postupne individualizuje a demokratizuje, začínajú sa objavovať iné formy súžitia a rodinných zväzkov (Chorvát 2002). Presadzujú sa nové životné modely v kontexte rodových rolí, mení sa stratégia jednotlivých členov a členiek rodín. Hovorí sa o fenoméne nových otcov a postupne sa potláča dvojté zaťaženie žien v zmysle zrovnoprávnenia v otázkach deťby práce (napr. Filadelfiová 2008; Majerčíková 2002; Bútorová et al. 1995; Bútorová et al. 2002).²

² Hoci v tejto súvislosti možno namietať, že transformácia niekedy prebieha skôr na deklaratívnej rovine než v každodennej praxi.

POSTSOCIALISMUS V URBÁNNOM KONTEXTE

Napriek tomu, že spomínané procesy zasiahli urbánne, rovnako ako rurálne prostredie a spoločenstvá, ich hnacím motorom a živoucou pôdou boli a sú mestá (Bitušíková – Luther 2010: 24). Urbánne prostredie v strednej Európe zasiahli významné politické, ekonomicke a sociokultúrne zmeny (napr. Musil 1993; Steinführer – Haase 2007; Kostinskiy 2001). Súčasťou postsocialistického vývoja miest bola internacionalizácia urbánnego prostredia, ekonomická reštrukturalizácia, ako aj významné funkčné a priestorové zmeny (Sýkora 2007). Postsocialistické mestá sú charakteristické prvками veľkej demografickej tranzície, ktoré pripomínajú situáciu v západnej Európe (znižovanie pôrodnosti, starnutie obyvateľstva, posúvanie priemernej hranice veku pri vstupe do manželstva, nové formy kohabitácie, spojené s fundamentálnymi zmenami v hodnotových orientáciách obyvateľstva, reflektovanými v premenách životných trajektorií a štýlov), no zároveň vyplývajú aj z procesov súvisiacich so zmenou režimu (Steinführer – Haase 2007).

Sociálne prostredie postsocialistických miest vytvárajú rôznorodé spoločenské, ekonomicke, kultúrne, etnické, ale aj vekové skupiny obyvateľstva. Podľa Hannerza sa tu ešte stretávajú tí, ktorí si pamätajú ich podobu pred socialistickou érou s tými, ktorých skúsenosti a zážitky formovalo niekoľko desaťročí socializmu. Stále väčší príjem však hrá veková skupina ľudí, ktorí boli počas systémovej zmeny mladými dospelými či detmi. Niektorí z nich majú vlastnú skúsenosť s udalosťami, ktoré ju vyvolali, no svoju dospelú existenciu organizovali a realizujú v postsocialistických podmienkach (Hannerz 2010: 14). Zároveň sa však o slovo hlási nová generácia, ktorá nemá bezprostredné spomienky na obdobie pred pádom režimu a socialismus vníma len ako zahmlenu spomienku či sprostredkovanú abstraktnú reprezentáciu. „Nálepku“ postsocializmu môžu preto súčasní mladí ľudia odmietať ako zovšeobecňujúcu či hanlivú (Humphrey 2002: 13). Aj oni však nevyhnutne vyrastali v životných podmienkach, definovaných dramatickou zmenou spoločenského systému. Všetky tieto vekové skupiny vytvárajú navzájom odlišný lokálny význam postsocialistického mesta a ich vzájomné medzigeneračné vzťahy sú do istej miery ovplyvnené ich vlastným, osobitým prístupom a nazeraním na každodennú realitu (Hannerz 2010: 14).

Kolorit postsocialistických miest dotvára rozmáhajúci sa turizmus, ktorý ich zmenil z hľadiska materiálneho, ekonomickeho či špecificky z hľadiska dostupnosti služieb či tovaru. Osobitou skupinou obyvateľov postsocialistických miest sú zároveň nové spoločenské skupiny a vrstvy, ktoré vznikli alebo začali byť viditeľnejšie po roku 1989. Hoci na Slovensku dlhodobo pretrváva problém zatvorenosti legálneho systému, ktorý imigrantom (a to najmä ich niektorým skupinám) sťažuje príchod a dlhodobý pobyt v krajinе, od pádu socialistického režimu sa zintenzívnilo zapojenie obyvateľstva do interkontinentálnej mobility a zvýšila sa miera migrácie do a z krajin. Ako sa k „novým“ etnickým menšinám stavia slovenská majorita? K niektorým ústretovejšie – najmä keď ide o skupiny, ktoré sa v obecnom povedomí explicitne spá-

jajú s hospodárskym rozvojom či s navýšením počtu pracovných miest (napr. v súvislosti s otvorením zahraničných automobilových fabírk). Uzavretejší je naopak prístup k imigrantom z krajín tzv. tretieho sveta a s ním korešponduje aj legislatívny systém štátu (napr. Filadelfiová – Gyárfášová – Sekulová – Hlinčíková 2011; Hlinčíková – Lamačková – Sekulová 2011). Mnohí zainteresovaní aktéri navyše chápú ako predpoklad nerušeného života imigrantov v slovenskom prostredí ich kultúrnu asimiláciu (Bitušíková – Luther 2010).

,,REÁLNY“ POSTSOCIALIZMUS

Katherine Verdery, popredná predstaviteľka antropológie postsocializmu, vo svojej štúdii bezprostredne po páde režimu uvažovala nad možným spoločenským vývojom v nasledujúcim období: „Ako sa bude osobám, ktoré boli privilegované pod socialistickým poriadkom, daríť v nových podmienkach a ako budú staršie formy nerovnosti ďalej zužovať možnosti ľudí? Do akej miery prenikli socialistické idey o beztriednosti a rovnosti do myslenia ľudí, napriek ich celkovému kategorickému odmietnutiu socialismu a aký to bude mať efekt?“ (Verdery 1991: 432) Ako sa neskôr ukázalo, „,reálny“ postsocializmus v prvom rade bol a je obdobím vnútrospoločenských rozporov.

Neustále sa stupňuje tlak na spotrebne správanie obyvateľstva, no spoločnosť je zároveň definovaná krízami, do veľkej miery vyplývajúcimi z vývoja na svetových finančných trhoch. Na jednej strane trhovými a hospodárskymi, ale zároveň aj krízou sociálou, kultúrnou či krízou hodnôt (Gindl 2008). Postsocialistické prostredie charakterizuje sociálna odkázanosť veľkých častí obyvateľstva (Lipták 2008: 67). Zmena spoločenského systému v tomto zmysle nenaplnila (nereálne) prísľuby a očakávania ľudí, ktoré si počas „nežnej revolúcie“ vystavali (pozri napr. Nosková 2005; Lipták 2008). Mnohé problémy pritom súvisia s oslabeným postavením demoralizovanej a vnútorne rozdrobenej vrstvy pracujúcich (Bunce 1999: 759). Dôsledkom je resentiment časti obyvateľstva za bývalým režimom a jeho špecifickým prístupom k zabezpečovaniu sociálnych istôt. V spoločnosti, kde sú verejné statky nedostatkovým tovarom, sa individuálne ambície jednotlivcov stávajú ilúziami, z ktorých sú vytvárané kolektívne pocity dezilúzie (Kalb 2002: 318). Pretrvávajúce makroekonomickej krízy tak prehľbjujú sociálne rozdiely, zvyšuje sa napätie medzi širokými vrstvami obyvateľstva. Verejný diskurz sa obracia voči sociálne slabším vrstvám obyvateľstva, a to často na etnickom princípe. Ako definovala Verdery, takýto prístup majority nie je len dôsledkom predvojnových etnonacionálnych vzťahov v regióne. Za socializmu bolo medzietnické napätie podporené ekonomikou strádania, ktorá preferovala akýkoľvek sociálny nástroj znižovania súťaže o ťažko dostupný tovar, vrátane optiky rozdeľovania obyvateľstva na „našich“ a „tých druhých“. Etnonacionálny resentment možno preto chápať ako nevyhnutný dôsledok pádu socialistických režimov v strednej Európe (Verdery 1991: 433).

Súbežne je však badateľný rozvoj tzv. občianskej spoločnosti. Z hľadiska sociálnych vied ide o jeden z najzaujímavejších aspektov postsocialistickej transformácie. Súbor javov, ktoré chápeme ako prejavy občianskej spoločnosti, sa podľa Verdery rozvíja v rámci dobrovoľníckych či odborových asociácií, vzdelávacích inštitúcií, rovnačo ako rôznorodých zoskupení, od profesionálnych až po susedské, či zamerané na iný špecifický účel. Ide o spoločenské vzťahy v medzipriestore medzi domácnosťami a štátom, na úrovni spoločnosti a organizácií, ktoré nie sú priamo kontrolované zhora (Verdery 1991: 432). Mnohí sociálni vedci kritizujú narábanie s týmto konceptom, nakol'ko sa ľahko môže stat' zovšeobecňujúcou, lúbivou, ale najmä ideologickou kategóriou (Hann 2002: 9). V sociálnej praxi ale možno v posledných rokoch stále vo väčšej miere pozorovať stimulujúci vplyv transformácie na participáciu ľudí na veciach verejných. Počas socializmu bol tento priestor do veľkej miery vyprázdnený, prípadne nahradený inštitúciami, podliehajúcimi štátному politickému aparátu. Paralelne popri nich vykonávali na mnohých úrovniach spoločenského života svoju činnosť ilegálne, tieňové zoskupenia, ale rozsah ich aktivít bol do veľkej miery obmedzený charakterom ich fungovania. Dominantnou skúsenosťou Východoeurópanov v kontexte kolektívnych občianskych a politických aktivít napokon bola atomizácia, odcudzenie a strata osobnej motivácie či kapacít aktérov (Verdery 1991: 432-433).

Budovanie občianskej spoločnosti po páde socialistického režimu preto bolo veľmi zdlhavým a náročným procesom. Jedným z fundamentálnych kontextov postsocialistickej každodennosti je práve do veľkej miery pretrvávajúca „priepast“ medzi občanmi a štátom (Giordano – Kostova 2002). Na druhej strane však možno vo verejnem diskurze stále razantnejšie „počut“ hlas verejnosti. Niekedy sa sice zdá, že skôr prostredníctvom odosobnených prejavov vo virtuálnom priestore internetu, no zároveň vzrástá aj participácia obyvateľstva na rôznych občianskych kampaniach a iniciatívach, a to najmä v prípade mladých ľudí (napr. Brozmanová – Gregorová 2012; Gallo – Lenčo 2009). Tieto prejavy zrejme súvisia s diverzifikáciou obyvateľstva, no zároveň aj so zvyšovaním miery občianskeho povedomia. Majorita je konfrontovaná so silnejúcim hlasom minorít, vznikajú nové – najmä lokálne formy a prejavy aktivizmu. Premeny ovplyvňujú spôsob života jednotlivcov, no zároveň transformujú ich mentálne svety. Mnohé z týchto javov súvisia so širším európskym či celosvetovým dianím, získavajú však špecifické, lokálne podoby, determinované postsocialistickým kontextom. Otázku však nadľaž zostáva, či otvorené trhové podmienky prinesú dostatočné sociálne zabezpečenie a prosperitu, ktoré sú nevyhnutným predpokladom pre rozvoj občianskej spoločnosti (Kalb 2002: 326). Navyše, určitá frustrácia z presadzovania neoliberalistických princípov ako „všeliaku“ na makrospoločenské peripetie sa v poslednom desaťročí neobmedzila len na stredoeurópsky región.

POSTSOCIALIZMUS NESKONČIL

Ako bolo naznačené v úvode tejto kapitoly, postsocializmus zostáva problematickým analytickým nástrojom, ktorému by sa sociálni vedci vo svojom uvažovaní niekedy najradšej vyhli (Humphrey 2002). Ide o mnohoznačný koncept, ktorý je v rámci analýzy ľažko uchopiteľný, často ideologizovaný a v spoločenskej praxi náročne vymedziteľný. Pri výskume spoločenských premien je preto nevyhnutné analyzovať javy komplexne, do hĺbky, no zároveň s ohľadom na vzťahy, súvislosti, rozpory a ambivalencie medzi makro- a mikrorovinou. Podrobnej skúmanie sociálnych procesov a ich reflexií v životoch jednotlivcov teda vyžaduje sústredený kvalitatívny výskum v teréne (Hann 2002: 7).

Aká je teda postsocialistická realita? Zmena režimu v 1989 sa spájala s demokratizáciou a diverzifikáciou spoločnosti. Zároveň priniesla fundamentálne ekonomicke a politické zmeny, ktoré priniesli vyšší životný štandard veľkým časťam obyvateľstva. Na strane druhej ale boli jej súčasťou ekonomicke krízy – od porevolučnej krízy 90. rokov až po globálne finančné krízy súčasnosti. Z procesov vyplynuli dôsledky, ktoré prehľbujú sociálne a ekonomicke rozdiely medzi ľuďmi: nastala devalvácia pracovnej sily, intenzifikácia svetového toku kapitálu; zvýšil sa vplyv finančného kapitálu a nadnárodných spoločností ako centrálneho koordinačného mechanizmu globálnej ekonomiky (Verdery 2003). Medzi charakteristické črty prostredia zároveň patrí korupcia, klientelizmus či sociálna odkázanosť veľkých častí obyvateľstva (Lipták 2008: 67). Novým spoločenským systémom sa zmenila štruktúra spoločnosti, akcelerovala migrácia obyvateľstva, transformoval sa charakter sťahovania za prácou a zvýšila sa miera turizmu. Súbežne sa premenila aj tvár verejného priestoru, a to najmä miest a prímestských oblastí. Do spoločnosti prenikli globálne technológie, medzinárodne rozšírené obchodné artikle a kultúrne formy, ktoré ovplyvnili každodenný život obyvateľstva (Bitušíková – Luther 2010: 17). Prebieha komercionalizácia najšírsích oblastí života. Dosah a význam marketingu, reprezentovaný všadeprítomným audiovizuálnym smogom reklám a zvyšujúca sa dostupnosť spotrebného tovaru však zároveň prebúdza túžbu po prisvojení si vlastného materiálneho sveta či autentických sociálnych vzťahoch, zdravom a udržateľnom životnom prostredí (Lutherová G. 2012).

V epicentre sociálnej zmeny stoja jednotlivci, spoločenská transformácia je reflektovaná v ich každodennosti, v premenách životných štýlov, trajektórií a perspektív. Úlohou urbánnej etnológie či antropológie preto nie je len vnoriť sa do spoločenských procesov, ale zároveň sa aj zorientovať v ich súbežných, rovnako ako protichodných vzťahoch a pnutiach. V snahe porozumieť rozporom a zákonitostiam súčasnosti pritom nemožno poľaviť, nakoľko spoločnosť sa neúprosne posúva ďalej, v neustálom a premenlivom pohybe.

ZMENY V PRACOVNOM ŽIVOTE: PRÍBEH JEDNEJ FIRMY A JEJ ZAMESTNANCOV

Katarína Koštialová

Pracovný život väčšiny ľudí sa odohráva v rámci inštitúcie, firmy, podniku, organizácie rôzneho typu a pod. Už pri nástupe do práce sa zamestnanec musí adaptovať na nový kolektív, nové pracovné návyky a zručnosti, firemnú kultúru, komunikačné a interpersonálne vzťahy. Je zaradený do určitej hierarchickej štruktúry (profesijnej i funkčnej), pracuje so špecifickou úrovňou technológií v rôznych pracovných podmienkach i kultúrnych prostrediach. Osvojuje si ciele, hodnoty i normy skupiny a inštitúcie (Rymeš 1998). Pre väčšinu ľudí predstavuje práca v zmysle plateného zamestnania podstatnú a dôležitú súčasť ich života nielen preto, že je zdrojom živobytia, ale vyznačuje sa aj inými dôležitými stránkami, ktoré sú pre človeka príťažlivé, aj keď nie vždy celkom zjavné. Ide napríklad o sociálnu, socializačnú, kultúrnu a identifikačnú funkciu, sebarealizáciu či prestíž (Koštialová 2009: 34). Profesijná dráha je podmienená (okrem veku, vzdelania a pod.) aj politickým, ekonomickým, vedecko-technickým, spoločenským, kultúrnym i globalizačným vývojom spoločnosti, na ktorý sa musí jedinec počas svojho profesijného života adaptovať.

V období baumanovskej „pevnej modernity“ sa zamestnanci pravidelne stretávali na stálej adrese, ani kapitál, ani zamestnanci sa nemohli len tak presunúť inam. „Kapitál a robotníci boli spojení v bohatstve a chudobe, v zdraví aj v chorobe, pokiaľ ich smrť nerozdelí. Továreň bola ich spoločným príbytkom – a zároveň tiež bojiskom zákopovej vojny a prirodzeným domovom nádejí a snov... Každý, kto ako mladý učen začal pracovať u Forda, mohol si byť takmer istý, že na rovnakom mieste svoj pracovný život tiež zakončí. Časové horizonty v ére „pevnej modernity“ boli dlhodobé“ (Bauman 2004: 31). Ako ďalej Zygmund Bauman upozorňuje, v čase „tekutej modernity“, keď sme „otvorení voľnému kolobehu kapitálu a komodít, čokoľvek, čo sa prihodí na jednom konkrétnom mieste, má vplyv na životy ľudí. O ničom nemôžeme s istotou povedať, že sa nás netýka“ (Bauman 2008: 15). A na uvedené skutočnosti musia reagovať inštitúcie, firmy, podniky, organizácie a ľudia. Je možné hovoriť o adaptačnom procese na makro i mikrourovni.

CIELE

Pod adaptáciou sa chápe proces a výsledok procesu zmien v štruktúre spoločenských skupín, organizácií, kultúre i správaní. Prispieva k prežitiu, fungovaniu alebo udržaniu rovnováhy so sociálnym a prírodným prostredím (Petrusek 1996: 40).

Zmeny, ktoré sa počas spoločenského prechodu – tranzície udiali v našej spoločnosti, sú spracované väčšinou na makrourovni a týkajú sa najmä politických a ekonomických

faktorov. Sociológ Marián Kika upozorňuje, že výskumov a príspevkov venovaných transformačným zmenám, ktoré prebiehali v podnikoch, nie je veľa. Navyše, domáci i zahraniční autori sa viac sústrediajú na ekonomicke aspekty. Ekonomický pohľad na transformáciu podporujú aj akciové spoločnosti, ktoré vo výročných správach uvádzajú povinné finančno-ekonomicke údaje a nevyjadrujú sa k tomu, čo Hutchison¹ nazýva „ludskou stránkou transformácie“ (Kika 2011: 392).

Vonkajšie vplyvy a zmeny za posledných dvadsať rokov sú tak výrazné, že došlo k vzniku nových zahraničných spoločností, k fúziám, k útlom výroby a dokonca i k zánikom viacerých podnikov. Predmetom môjho záujmu je drevospracujúci podnik Bučina a jej zamestnanci v meste Zvolen. Podnik patrí k najstarším v regióne, prešiel privatizáciou a v súčasnosti je členom nadnárodnej skupiny. Cieľom je popísat' zmeny a sledovať problematiku adaptácie firmy a jej zamestnancov na novú politickú, sociálno-ekonomickú i hospodársku situáciu. Zároveň aj upriamit' pozornosť na vplyv globalizačných, informačno-technologických prvkov, ktoré vstúpili do života spoločnosti. Pokúsim sa dať aj odpoveď na otázku, ako sa Bučina a bučinári adaptovali na nové majetkové, výrobné, obchodné, personálne i sociálne záležitosti, ako sa prispôsobili novému štýlu práce a firemnej kultúre.

Terénny výskum i téma tejto kapitoly sa „rodili ťažko“ a realizovali dlho. Zaznamenať proces adaptácie firmy s jej príčinami, dôsledkami i rôznymi formami nie je jednoduché a patrí k inšpiratívnym výzvam pre súčasných etnológov. V ďalšom mojom bádaní by som sa rada do problematiky hlbšie ponorila a pokračovala vo výskumoch, ktoré budú dopĺňať predkladaný text. Terénny výskum som realizovala metódou pozorovania a prostredníctvom riadených rozhovorov. Vedenie firmy súhlasilo s realizáciou výskumu, návštavou firmy i s rozhovormi so zamestnancami. Rozhovory som realizovala s pracovníkmi pôsobiacimi na rôznych úrovniach spoločnosti. Všetky stretnutia so súčasnými zamestnancami sa uskutočnili priamo vo firme. Počas výskumu, ktorý som realizovala v roku 2013, som sa stretla s ochotou a ústretovosťou tak zo strany najvyššieho manažmentu závodu, ako aj personalistky, ktorá koordinovala moje návštavy v závode a jednotlivé stretnutia.² Výskum som realizovala aj so zamestnancami, ktorí už v podniku nepracujú. Z hľadiska dodržania etiky výskumu, zachovávam anonymitu respondentov.³ Výpovede, ktoré považujem za nenahraditeľnú sentenciu z hľadiska dokreslenia témy a celkovej atmosféry, uvádzam v texte kurzívou. Realizovaný výskum je kombináciou terénneho výskumu, štúdia odbornej literatúry, regionálnej história a dobovej regionálnej tlače. Informácie a materiály som čerpala aj z memoárovej knihy Júliusa Jackuliaka (2005), ako aj z kníh a odborných časopisov zo Slovenskej lesníckej knižnice vo Zvolene.

¹ Hutchison 2002.

² Ďakujem veľmi pekne A.J.; D.B.; M.K. a ostatným zamestnancom závodu za ich ochotu a čas, ktorý mi napriek svojej pracovnej výťaženosťi venovali, podelili sa so mnou o ich názory, skúsenosti a boli mi nápmocní pri získavaní informácií.

³ Pri výpovediach uvádzam rod respondentov: žena (ž), muž (m) a vek: 20 – 40 (mladý vek), 40 – 60 (stredný vek), nad 60 (starší vek).

PRÍBEH JEDNEJ FIRMY I.

Na vzniku Bučiny, drevospracujúceho kombinátu v meste Zvolen malo vplyv viaceré vzájomne poprepájaných geografických, prírodných, historických, politických i kultúrno-spoločenských determinantov. Lesnatosť územia Slovenska bola veľmi vysoká. Lesy pokrývajúce územie bývalého Horného Uhorska, najmä lesy na strednom Slovensku, kde sa nachádza aj Zvolen, tvorili azda najväčší komplex kráľovského polovníckeho revíru v Európe. Najstaršie písomné pramene pomenovávajú okolie Zvolena ako „veľký kráľovský les“ (Kavuliak 1942: 33). V pôvodnom zložení lesa na území Slovenska výrazne prevládali listnaté dreviny nad ihličnatými. Najrozšírenejšou drevinou slovenských lesov je buk, ktorý sa priemyselne spracovával len veľmi málo.⁴ Veľké zásoby bukového dreva sa využívali len ako palivo, čím bolo jeho hospodárske a ekonomicke využitie neefektívne. Možnosť komplexne spracovávať buk, bukovú guľatinu na spoločensky potrebné výrobky s vysokou úžitkovou hodnotou sa z celkového pohľadu hospodárstva, ekonomiky a trvalodržateľného rozvoja krajiny stalo aktuálnym. Navyše, išlo o obdobie tesne po druhej svetovej vojne a obnova hospodárstva bola nevyhnutná. Železničná sieť bola zničená, a preto bolo potrebné začať s mechanickou veľkosériovou výrobou podvalov a výhybiek. Rekonštrukcia a výstavba domov a bytov následne vyžadovala aj výrobu nábytku. Pre všetky spomínané činnosti predstavoval buk významnú surovinu. Prípravy na založenie drevárskeho podniku začali vo Zvolene, kde jeho predstavitelia vyvinuli veľkú iniciatívu, aby takýto závod vznikol práve v tomto meste. Zvolen sa nachádza v oblasti veľkého výskytu bukovej guľatiny a už v tom období bol významným dopravným uzlom. Na vybudovanú železničnú sieť bolo možné napojiť vlastné vlečky a trate potrebné pre fungovanie takéhoto závodu. Navyše si predstavitelia mesta i okresu uvedomovali možnosť nových pracovných miest, zárobkov, vzdelania i zabezpečenia neustáleho kvalitatívneho rastu životnej úrovne (Mrník 1996: 1066).

V nadväznosti na drevársky priemysel, ako aj na dovtedajšie tradície spracovania dreva vo Zvolene⁵ bola ešte pred skončením druhej svetovej vojny stanovená pracovná komisia, ktorá mala spracovať zámery výstavby drevárskeho priemyslu vo Zvolene. Pracovná komisia vo veľmi krátkom čase vypracovala memorandum, ktoré už 24. mája 1945 predložila slovenským národným orgánom. Povereníctvo poľnohospodárstva a lesného hospodárstva SNR a Ústredné riadielstvo štátnych lesov v Bratislave vydali 2. augusta 1945 kladné rozhodnutie, z ktorého je zrejmé, že predstavitelia mesta

⁴ Spracovanie bukového dreva v minulosti narážalo na veľké ťažkosti pre jeho mechanické a fyzikálne vlastnosti i pre jeho zvláštnu anatomickú štruktúru, napr.: ťažká váha bukového dreva (Mrník 1996: 1066).

⁵ Vo Zvolene pracovala „Leső pipa és gyafa gyár“ – Prvá fajková a zápalková továreň, továreň na výrobu stoličiek „Polgár“, nábytkárska továreň „Figuš“ a viacero súkromníkov kolárov, tesárov i stolárov.

a okresu aktívne vstupovali do rokovania.⁶ Výsledkom bola skutočnosť, že jedným z prvých diel industrializácie Slovenska bola výstavba drevokombinátu s príznačným názvom Bučina. Dňa 28. januára 1946 sa konalo ustanovujúce valné zhromaždenie akciovnej spoločnosti.⁷ OVN vo Zvolene vyvlastnil pozemky v katastri obce Môťová a 9. mája 1946 sa začala výstavba Bučiny (Horský 1993: 117).

„...treba povedať, za akých technických podmienok sa výstavba začala. Jeden bager..., základy sa kopali ručne, pre prípravu betónovej zmesi boli len obyčajné miešačky a na rozvoz len fúriky“ (Jackuliak 2005: 27).

Postupne sa vybudovali jednotlivé prevádzky, výrobné haly, linky, požiarna zbrojnica, závodná kuchyňa s jedálňou, závodná ambulancia a podobne. Po februári roku 1948 sa Vyhláškou ministerstva priemyslu zmenilo riadenie drevokombinátu. Bučina bola znárodnená a vznikol národný podnik.

Základným výrobným sortimentom v počiatočnej fáze výroby boli podvaly a rezivo. Následne sa výroba rozširovala napríklad o produkciu drevotrieskových dosák, listnatého reziva, nábytkových hranolkov⁸ i podlahoviny. Jedným z komponentov výroby boli aj drevostavby. Vyrábali sa novinové stánky, chatky, materské školy, telocvične, administratívne budovy a ubytovacie pavilóny.⁹ Drevostavby sa expedovali aj do Líbye, Jemu i do extrémnych sibírskych krajín. Svojou funkčnosťou boli nápmocné pri adaptácii ľudí na ťažké prírodné a klimatické podmienky. Mohli sa presúvať na veľké vzdialenosť, pričom izolačné schopnosti a okná odolávali aj 50° mrazom. O ich funkčnosti svedčí aj citácia z nasledovného listu:

„...Nevím, zda podnik Bučina ještě existuje... Přesto doufám, že přežil veškeré změny a dál produkuje své výrobky. Proč píší? Možná proto, že chci vyslovit díky pracovníkům Bučiny za to, že vskutku neobvyklým způsobem přispěli k tomu, že jsem se na „kraji světa“ cítila dobře... Sama jsem prováděla výzkum v oblasti polárního Uralu v Rusku... Bydlela jsem v montovaném domku VACHTA, výrobcu Bučiny Zvolen. Tak jsem si přečetla na štítku. Chci Vám jen napsat, že domek fungoval výborně a já jsem obdivovala jeho funkčnost. V Rusku na severu jsem viděla vše zničené a zdevastované lidmi i klimatem. Ale Váš domek vše přežil. Bylo tam teplo, izolace je dobře vyřešená, fungovala dokonce i WC a to je v Rusku zázrak

⁶ V rozhodnutí sa uvádzia: „Na základe vášho príkazu zo dňa 7. 7. 1945 číslo 877/1945 preskúmaли sme memorandum OVN a MNV vo Zvolene a navrhli založiť vo Zvolene priemyselný kombinát, bazírujúci na spracovaní listnatého dreva zo širokého okolia. Dňa 21. 7. 1945 sme opäťovne rokovali s miestnymi činiteľmi vo Zvolene, našli sme miesto, kde by podnik mohol byť vybudovaný a so zástupcami mesta vo Zvolene sme prerokovali niektoré podrobnosti“ (Horský 1993: 117).

⁷ Československý štát vlastnil prostredníctvom Ústredného riaditeľstva štátnych lesov v Bratislave 51 % účastní. Zakladateľ a upisovateľ Karel Bazika 48 % a zvyšok patril ďalším upisovateľom.

⁸ Nábytkové hranolky sú základným materiálom pre výrobu ohýbaného nábytku (stoličky, stoly, sedačky, kreslá...). Do roku 1985 by sa z bučínskych hranolkov dalo vyrobiť vyše 20 miliónov stoličiek. Súčasná technológia výroby sa nahradzuje kovovými materiálmi.

⁹ Počas výstavby plynovodu Orenburg bola Bučina dodávateľom ubytovní pre stavbárov, vyexpedovala aj rôzne sklady a sociálne zariadenia.

a potěšila mně i kuchyň. Pak jsem jela do polárního Uralu a do „své“ VACHTY jsem se vracela ako domů. Stojí v horské tundre, na věčně zamrzlé půdě, jako útočiště poutníků a funguje! Okolo jsou již nedaleko polární pustiny... Takže díky za to, že jsem se necítila tak moc opuštěná...“ (Jackuliak 2005: 35-36).

Štruktúrou výroby, kvalitou produktov i ekonomickej prosperítou sa Bučina dostala medzi najvýznamnejšie drevospracujúce podniky v ČSSR i v zahraničí.¹⁰ Postupne sa budovali nové linky, mechanizovali a modernizovali sa výrobné haly, zariadenia, budovy. Bučina ako prvá v odbore dreva zaviedla mechanické spracovanie dát. Potrebná bola aj automatizácia informačných systémov.-

O veľkosti kombinátu a jeho výrobe svedčí aj doprava. V areáli sa nachádzalo 27 km vnútrozávodných železničných tratí a do roku 1989 predstavoval prísun a odsun približne 100 vagónov denne. Jeden z respondentov uvedenú skutočnosť komentoval:

„...podnik bol rozsiahly, my sme mali viac kilometrov železničných tratí ako Albánska ľudová republika...“ (m. starší vek).

Častým problémom pri výrobe boli požiare spôsobené napríklad vysokými technologickými teplotami, či používaním ľahko zápalných komodít. Požiare si vyžadovali vždy nové investičné stimuly a Požiarny útvar Bučiny zamestnával okolo 40 príslušníkov.

V areáli Bučiny bola pre zamestnancov už v roku 1948 vybudovaná jedáleň, kde si bolo možné kúpiť teplú stravu. Najväčší rozmach v stravovaní zamestnancov nastal, keď sa otvorila jedáleň v novej administratívnej budove (rok 1973). Okrem obedov sa podávali aj raňajky, večere i strava pre nočné zmeny. Pretože areál podniku bol rozsiahly, boli vybudované aj výdajne stravy po prevádzkach i viaceré bufety.¹¹

Bučina pred rokom 1989 zamestnávala približne 3000 zamestnancov. Pracovalo v nej niekoľko generácií rodín a v priebehu histórie sa tu vytvorilo aj niekoľko manželstiev (podľa respondentov okolo 70). Prímestská i mestská autobusová doprava bola zosúladená s pracovnou dobou v Bučine. Pred hlavným vchodom sa nachádzala väčšia autobusová stanica, kde pred začatím pracovnej doby, ako aj po jej skončení boli pristavené autobusy.

Prví zamestnanci Bučiny pochádzali zo Zvolena a okolitých dedín a bolo potrebné zabezpečiť ich odbornú prípravu. Systém drevárskeho vzdelávania bol v meste rozvinutý na úrovni odborného učilišťa, strednej školy – SPŠ drevárskej¹² a Vysokej školy drevárskej a lesníckej (VŠLD),¹³ s fakultou lesníckou a drevárskou. Drevárska fakul-

¹⁰ Bučina svoje výrobky vyvážala takmer do päťdesiatich krajín Európy, Ameriky, Ázie i Afriky.

¹¹ V osiemdesiatych rokoch sa v pridruženej výrobe chovali aj jatočné ošípané (okolo 40 kusov), ktoré sa kŕmili z odpadkov z kuchyne.

¹² Stredná priemyselná škola drevárska sa sformovala v roku 1966 a mala celoslovenskú pôsobnosť so zameraním na drevársku výrobu.

¹³ V roku 1952 sa vo Zvolene etablovala VŠLD. Byty pre pracovníkov boli zabezpečené aj za pomocí podniku Bučina, ktorý prepustil svoje byty pre potreby školy. V roku 1991 sa škola premenovala na Technickú univerzitu vo Zvolene.

ta (DF) bola svojím zameraním jedinou v Československu a poskytovala vzdelanie českým aj slovenským študentom. Viacerí zamestnanci Bučiny svojou odbornosťou garantovali vzdelávanie študentov DF. Mesto Zvolen sa tak stalo strediskom drevospracujúceho priemyslu a výchovy špecialistov na spracovanie dreva.

S vybudovaním Bučiny, vytvorením nových pracovných miest vyvstal problém ubytovania zamestnancov.¹⁴ V priebehu rokov 1949–1986 sa realizovala významná výstavba moderných domov a bytov na sídlisku Sekier.¹⁵ Okrem tisíc bytových jednotiek Bučina disponovala aj s ubytovacími kapacitami vo vlastných slobodárňach a na sídlisku Sekier zriadili aj jasle a materské škôlky. Nezanedbateľná bola aj poskytovaná zdravotná starostlivosť zamestnancom. V priestoroch podniku boli zriadené viaceré ambulancie a zamestnanci, ktorí vykonávali svoju prácu v sťažených podmienkach, mali nárok na ambulantnú liečbu v neďalekých kúpeľoch Kováčová. Navyše Bučina vybudovala aj viacero rekreačných a rekreačno-rehabilitačných zariadení, napríklad Rehabilitačný ústav v Dudinciach, bungalovy v Štúrove, Dolnej Strehovej, chatu na Môťovskej prie hrade a podobne. Prácou získané benefity predstavovali napríklad dovo lenky, poznávacie zájazdy, kúpeľné pobyt, účasť na kultúrnych a športových podujatiach, výletoch, návštevy veľtrhov i zahraničných drevárskych podnikov, možnosti ďalšieho vzdelávania a podobne.

Sídlisko Sekier bolo možné považovať za „bučinársky“ sídliskový priestor. Okrem bytových jednotiek, predškolských zariadení si tu svojpomocne v roku 1961 vybudovali aj Závodný klub ROH (ZK). Využívaný bol na rôzne kultúrno-spoločenské podujatia, zábavy, plesy, pracovné stretnutia. ZK zastrešoval záujmovovo-umelecké kolektívy: divadelný súbor,¹⁶ tanečné kolektívy, hudobné kapely, amatérsky fotografický krúžok a podobne. K rozvíjaniu bohatej hudobnej tradície vo Zvolene prispela aj Bučinárska dychovka. Dôležitú úlohu v živote mestského človeka zohráva aj šport. Bučinári aktívne činnosťou i potrebnou finančnou pomocou podporovali rozvoj športových aktivít. V snahe zlepšiť športový život vo Zvolene sa spojili dva najvýznamnejšie športové kluby v meste, Lokomotíva a Bučina, čím sa vytvorila TJ Lokomotíva – Bučina. Bučina finančne pomáhala aj pri výstavbe zimného štadióna v meste a dlhé roky podporovala zvolenský hokej:

„...ked' došlo k prevratu, u nás v tom čase bolo zamestnaných niekoľko hokejistov. Tak zamestnaných, že si chodili pre výplaty. Hokejky a výstroje, to všetko sa z fondu kultúrnych a sociálnych potrieb zabezpečovalo...“ (m. starší vek).

¹⁴ Už v začiatkoch výroby sa pre zamestnancov stavali drevené domky v Dolnej a Hornej kolónií v blízkosti Bučiny.

¹⁵ Sídlisko Sekier sa nachádza v blízkosti podniku.

¹⁶ Divadelný súbor patril k najstarším (vznikol v roku 1950). Divadelníci sa pravidelne predstavovali nielen svojim kolegom na prevádzkach, ale zúčastňovali sa aj celoslovenských podujatí a súťaží.

ZMENY V HOSPODÁRSTVE A EKONOMIKE

Jeden z rozporov komunizmu bol spojený so systémovou prevahou kolektívneho vlastníctva i so závislosťou na RVHP. Nútené transfery zdrojov a povinná špecializácia produkcie boli iba niektorými aspektmi tejto závislosti (Staniszkis 2006: 29). Po páde železnej opony a rozpade RVHP sa pretrhli dlhoročne budované obchodné väzby, plánované partnerské vzťahy a trhy sa uvoľnili.

„Po tej zmene po 1989 tam nastali nové ekonomicke veci. Dovtedy bola prioritá výroba, lebo bol odbyt zabezpečený. To sa plánovalo toľko a toľko vyrábime, takže prioritná bola ekonomická kategória výroba. My sme si mysleli, že sme pupkom sveta a všetci musia od nás brať, ale to nie je pravda. Potom nastala zmena a najdôležitejšou sa stala ekonomická kategória odbyt. A kto nepochopil tieto ekonomicke vzťahy a kto sa k tomu nepriblížil, tak to muselo dopadnúť tak, ako to dopadlo“ (m. starší vek).

Spoločnosť reálneho socializmu garontovala každému právo na prácu, čo zaistovalo všetkým stabilný zisk a pritom garantovalo úplnú voľnosť. Veľké množstvo pracovníkov bolo zamestnaných umelo. Pre mnohých tak bola zotretá hranica medzi prácou a odpočinkom, práve tak ako hranica medzi majetkom štátym, družstevným a vlastným. Práca sa stala pre viacerých hrou (Keller 2005: 87).

„Výrobou bola Bučina známa. Ale niektorí zamestnanci nerobili viac než požadované absolútne minimum a niektorí ani to. Pracovná disciplína nebola dobrá. Mnohí ľudia boli zhýčkaní. Aj robotníci, aj vedúci prevádzok boli zhýčkaní“ (m. starší vek).

Pád komunizmu v bývalom Československu bol nasledovaný rýchlosťou ekonomickej liberalizáciou, ktorá v sebe zahŕňala rozsiahle privatizácie štátneho vlastníctva, podnikov a inštitúcií. Postkomunistická ekonomika sa vyvíjala prostredníctvom viacerých fáz. Predovšetkým išlo o presun prostriedkov a kapitálu zo štátneho sektora do súkromného, privatizáciu majetku a fázu transformácie. Privatizácia v Slovenskej republike začala v roku 1991. Tá so sebou priniesla netransparentnosť, rýchlu privatizáciu, tunelovanie podnikov a podobne. To bol problém v Čechách i na Slovensku (Ross 2009). Slovensko ako členská krajina EÚ (od 1. mája 2004) musela sformovať funkčnú trhovú ekonomiku, odstrániť prvky ohrozujúce životné i hospodárske procesy a uľahčiť voľný pohyb tovarov, služieb, pracovných sôl a kapitálu (Okáli 2004: 14). Premeny v oblasti podnikania, priemyslu, výroby i plánovania predstavovali širokú zmenu v hospodárstve, čo znamená aj sociokultúrnu premenu v rámci firiem, podnikov a organizácií. Zmeny sa dotýkali výroby, nových technológií, logistiky, distribúcie, spotreby, inovatívnosti i obchodu a na všetky sa museli spoločnosti i jednotlivci adaptovať.

Kapitalistický podnik závisí od produkcie pre komerčné trhy a ceny dávajú rovnakou mierou signály investorom, výrobcom, spotrebiteľom (Giddens, 2003: 55). Podobný názor prezentuje aj Jan Keller, ktorý tvrdí, že bez „dostatku financií sa nedá investovať, inovaovať, a teda nedá sa obstáť v konkurencii, lebo druhí investujú, inovu-

jú, rozširujú. Rýchlejší rast znamená väčšiu možnosť zmeny, tá zase viacej možností väčšieho profitu. Imperatív ekonomiky rastu znie: akonáhle nastane zmena, nemá nikto voľbu medzi tým, či zmenu prijme, alebo neprijme. Kto by neprijal, stratí trhy a ekonomicky zahynie“ (Keller 2005: 19).

Jednou zo štrukturálnych zmien v ekonomike v postsocialistických krajinách je trend delenia veľkých priemyselných podnikov na menšie s menším počtom zamestnancov. Okrem spontánnych premien ekonomiky (rozpad veľkých podnikov, presuny do súkromného sektora) existovali aj sporné pokusy o priame zásahy politiky do jej fungovania, pričom jedným z príkladov boli procesy privatizácie. Podľa Mariána Kiku „transformácia pôvodných štátnych podnikov nie je len ekonomicou, ale predovšetkým komplexnou systémovou zmenou, ktorá bezprostredne zasahuje aj ľudí, zamestnancov“ (Kika 2011: 392).

ZMENY V JEDNEJ FIRME

Po zásadných zmenách spoločenského systému v roku 1989, sa v rámci transformácie ekonomiky a privatizačných procesov v roku 1992 Bučina Zvolen stala akciovou spoločnosťou. Bučina Zvolen, a.s., následne prechádzala radikálnymi zmenami.¹⁷ Dochádzalo k oddeľovaniu spoločnosti a k vlastníckym zmenám.¹⁸ V začiatkoch táto spoločnosť prevádzala všetky činnosti Bučiny, ktoré boli ale postupne rušené (napríklad odborné učilište, rekreačné zariadenia, kuchyňa, bufety, doprava...). Utlmené boli aj viaceré výroby, podnik bol nútene prepúšťať zamestnancov, rušiť prevádzky, divízie, odstavovať výrobné linky. Zmenili sa priestory, vyprázdnili sa výrobné haly, zastavili sa stroje. Redukoval sa počet skladov a zrušili sa celé výroby (Drevostavby, Impregnácia, Parketáreň...). Všetky aktivity, ktoré podnik zabezpečoval v súvislosti s pomocnými prevádzkami a so sociálnymi službami, boli zrušené. ZK ROH na sídlisku Sekier postupne chátral, jeho vnútorné vybavenie a stavba sa rozkrádala, až došlo k jeho asanácii. V roku 2011 na jeho mieste obchodná siet Tesco otvorila supermarket.

Adaptovať sa, podľa Josefa Charváta, dokáže všetko živé a úspech adaptácie závisí predovšetkým na schopnosti prispôsobiť sa okoliu (citované podľa: Petrusek 1996: 40). Potreba, či nutnosť adaptácie sa veľmi často stretáva so strachom, pretože osvojenie nových ideí naráža na zafixované stereotypy. Pre zamestnancov drevokombinátu Bučina, ktorý patril k najvýznamnejším podnikom, zmena a následná adaptácia na niečo, s čím nemali skúsenosť a ani vedomosť, bola nepredstaviteľná. Obdobie adaptácie na nové podmienky bolo pre zamestnancov veľmi náročné a aj bolestivé. Najhoršie obdobie bolo obdobie strachu, ktorý sa zrodil z pocitu neistoty, nevedomosti, obáv z budúcnosti a neinformovanosti o situácii, čo sa deje.

¹⁷ Ako príklad vlastníckych a štrukturálnych zmien uvádzam: v roku 1998, vznikla odčlenením od Bučiny a.s., dcérská spoločnosť Bučina Ekostavby. Zameraná bola na výrobu domov na báze dreva. Hlavnými trhmi spoločnosti boli napríklad Nemecko, Rakúsko, Švajčiarsko i Holandsko. O šest rokov sa spoločnosť ocitla v konkurse a v súčasnosti už neexistuje.

¹⁸ Vlastnícke a štrukturálne zmeny tohto obdobia nie sú predmetom tejto práce.

„Vôbec sme o tom nevedeli, ani čo sa bude diať, aká bude budúcnosť firmy. Skôr to boli také šoky a šumy. Neistota hlavne“ (ž. mladý vek).

Zamestnancom bolo ľúto nielen za prácou, za kolegami, za spoločne prežitými chvíľami, za pracovným priestorom, ale aj za strojmi...

„Najviac som trpel, keď demontovali pílu. Tu sme mali takú pílu, že nám ju závidel celý drevársky svet. Mali sme najkrajšiu a najväčšiu pílu na spracovanie buka. To bol unikát, to chodili exkurzie. S tými ľahkými stromami robili ako so zápalkami...“ (m. starší vek).

Viacerí pracovníci nemohli uveriť, že podnik, s ktorým sa im spájal skoro celý profesijný život, postihla stagnácia, neúspech a že z neho budú musieť odísť.

„To boli také tragédie keď sa prepúšťalo. 20 i viac rokov tu robili manžel aj manželka a prepustili ich. To bola katastrofa.“ (m. starší vek).

„Mala som veľký strach, že ma prepustia, keď bolo to veľké prepúšťanie. To bolo stresujúce, lebo každý mesiac niekto išiel, ako na bežiacom páse. Najhoršie bolo, že keď sa rušila prevádzka, na ktorej som ja robila...“ (ž. stredný vek).

V roku 1989 v Bučine Zvolen, a.s., pracovalo takmer 3000 ľudí a v roku 2003 vyše 600 zamestnancov. V súčasnosti je na oficiálnej web. stránke spoločnosti uvedené: Spoločnosť BUČINA ZVOLEN, a.s. prešla v rokoch 2003 až 2006 zásadnou majetkovou a podnikateľskou reštrukturalizáciou, čím prešla z kategórie veľkého podniku do kategórie malých a stredných podnikov. Zároveň došlo k presmerovaniu hlavnej podnikateľskej činnosti z drevospracujúceho sektora do energetického sektora, kde hlavným predmetom podnikania je výroba tepelnej a elektrickej energie z obnoviteľných zdrojov energie. Výroba drevotrieskových dosiek a lepeného dreva prešla na spoločnosť BUČINA DDD spol. s r.o.¹⁹

PRÍBĚH JEDNEJ FIRMY II.

Výroba drevotrieskových dosiek na báze bukového dreva patrila v rámci pôvodnej Bučiny k hlavným výrobným činnostiam. Jej predaj nezabránila ani polstoročná tradícia. Vedenie Bučiny Zvolen, a.s., si uvedomovalo fakt, že bez zapojenia podniku do nadnárodných spoločností s výrazným vplyvom na trhu a skúsenosťou s trhovým prostredím, novými finančnými impulzmi nemá ani táto výroba šancu konkurovať významným európskym producentom. Preto Divíziu dekoratívnej drevotriesky²⁰ Bučina Zvolen, a.s. 2. apríla 2003 previedla na novozaloženú dcérsku firmu Bučina DDD, s.r.o., Zvolen (Mrník 2004: 11). Následne (17. októbra 2003) sa stala súčasťou nadnárodnnej skupiny Kronospan, jedného z najväčších a najvýznamnejších výrobcov veľkoplošných aglomerovaných materiálov na báze dreva v Európe.

V súčasnosti je Bučina DDD, spol. s r.o. (ďalej Bučina DDD) najväčším výrobcom surových drevotrieskových dosák, laminovaných drevotrieskových dosák a lepeného

¹⁹ http://www.bucina.sk/slovak/index_slovak.htm, online: 8. 8. 2013.

²⁰ Divízia dekoratívnej drevotriesky DDD

dreva na Slovensku. Podľa Geryho Hamela úspešnosť podnikateľskej stratégie firmy v súčasnom konkurenčnom prostredí, plnom rýchlych, radikálnych a nepretržitých zmien je podmienená schopnosťou podniku prejsť k novému holistikému chápaniu inovácií, ktoré je založené na schopnosti podniku nepretržite, systematicky inovať, pričom tradičné zameranie na efektívnosť výroby a znížovanie nákladov tvorí nevyhnutný základ inovačných procesov (citované podľa Knošková – Kollár 2011: 1067). Majetkovým vstupom zahraničného investora sa odštartovali viaceré investície, vďaka ktorým sa zvolenský závod opäť premenil na jednu z najmodernejších prevádzok na výrobu drevotrieskových dosák v Európe. Od roku 2003 spoločnosť Kronospan investovala 133 mil. eur do modernizácie výroby, inštalácie a implementácie nových informačných systémov a technológií, expedície, rekonštrukcie výrobných hál, vybudovania nových inžinierskych sietí, ciest a biologickej čističky odpadových vôd. Spoločnosť v období svojho vzniku zamestnávala 185 ľudí, v súčasnosti 255.²¹ V roku 2012 tvoril ich priemerný plat 1030 eur. Obrat podniku v roku 2012 bol 85,42 miliónov € z čoho 55 % bolo za predaj výrobkov do zahraničia. Konateľom spoločnosti Bučina DDD je od jej formovania Ing. Antonín Juříček.²² Vo Zvolene vyštudoval Vysokú školu lesnícku a drevársku, takže prostredie – odborné i kultúrne dobre pozná. Na základe dlhoročných skúseností spoločnosť Kronospan do manažmentu lokálnych firiem obsadzuje len „lokálnych“ konateľov, ktorí poznajú mentalitu ľudí. Zo strany nadnárodnej spoločnosti išlo o plánovanú difúziu s aktívnou interakciou. Adaptácia na novú spoločnosť nebola ľahká, ale bola krokom dopredu.

„Keď ľudia prichádzajú do niečoho čo nepoznajú, sú tam obavy. Aká bude tá nová firma, neprepustí nás za chvíľočku? Nechce to vytunelovať a skončiť“ (ž. mladý vek)?

„Začiatok bol ťažký, museli sme naozaj veľmi pracovať. Zvykať si na všetko nové. Na novú technológiu, na nové počítače. To si vyžadovalo úplnú zmenu myslenia. Ale ľudia boli radi, že tá Bučina sa zachovala. Keby neprišiel zahraničný investor, ten lokálny majiteľ už nemal zdroje..., zrejme by to padlo. Ale tým, že prišiel nový investor, tak to zmodernizoval a ešte aj zachoval tú značku“ (ž. stredný vek).

Ak globalizáciu vnímame ako proces vzrastajúcej vzájomnej prepojenosti, keď vzniká svetová kapitalistická ekonomika tvorená primárne výrobnými, priemyselnými a obchodnými prepojeniami a vzťahmi (Sopóci 2007: 91), tak firma Kronospan je typickou globálnou spoločnosťou. Ide o nadnárodnú, prosperujúcu spoločnosť založenú na vyspelých výrobných a informačných technológiách, kvalitných výrobkoch, službách pre zákazníka a v nadväznosti na historickú kontinuitu predstavuje dynamiku súčasnosti. Firma vznikla ako rakúsky rodinný podnik v roku 1897 a v rodinnej tradícii vedenia podniku kontinuálne pokračuje. V súčasnosti má svoje zastúpenie na 34

²¹ V roku 2003 prešlo 110 zamestnancov z pôvodnej Bučiny do Bučiny DDD.

²² Firma má jednoduchú organizačnú štruktúru. Vo Zvolene sú v súčasnosti dvaja konatelia a vedúci oddelení.

miestach v 27 krajinách a zamestnáva viac ako 11 000 ľudí. Po páde železnej opony Kronospan rozšíril nové trhy vo východnej i juhovýchodnej Európe. Zapojenie Bučiny DDD do medzinárodnej výrobnej kooperácie tak, aby sa v nej rozvíjala špecializácia na „staronovú“ produkciu s vysokou pridanou hodnotou bolo pozitívnym adaptačným krokom. Filozofia firmy sa odvíja od „best practices“, ktoré sa odovzdávajú zo všetkých závodov novému členovi spoločnosti. Bučina DDD prebrala platné štandardy: prevádzkové, ako sú programy, štatistiky, vyhodnocovanie a podobne, ale i štandardy technologické, informačné, logistické, čím sa zosúladil systém uplatňovaný v Kronospante. Informačné technológie umožňujú firme koordinovať svoju činnosť, pružne reagovať na zmeny na trhu, porovnávať závody v jednotlivých krajinách, prípadne riešiť vyskytnuté problémy. Pri riadení skupiny sa presadzujú globálne tendencie, využíva sa synergický prístup a fabriky skupiny Kronospan si navzájom odovzdávajú know-how. Viaceré činnosti vedenie spoločnosti nekoncentruje na jedno miesto, ale do jednotlivých krajín. Napríklad v Nemecku sú sústredené IT, v Anglicku finančie, v Rakúsku konsolidačné záležitosti, v Čechách technológie, na Slovensku vzdelávanie.

Proces adaptácia firmy sa uskutočňoval v postupných krokoch, v nadväznosti na investície.

„To ale nefunguje tak, že nás niekto zafinancuje a žite si. Vždycky si na to musí konkrétna firma zarobiť... O veľkých investíciach rozhoduje matka. Ale je to o tom, že my musíme dostať tú firmu do takých čísel, aby bola perspektívna. Tá firma musí vyrábať, predávať a zarabávať“ (ž. stredný vek).

„My v tých fabrikách bojujeme o tie peniaze majiteľa. Jemu je to jedno, či dá sto miliónov do Bučiny vo Zvolene, alebo sto miliónov na Ukrajinu. Musíme pripraviť projekt, ktorý je návratný. Musíme byť zaujímaví pre Kronospán. A dneska pre nás je najväčšia bariéra štát. Ani tá konkurencia nás tak nelikviduje ako štát“ (m. stredný vek).

Adaptáciu v počiatočnom štádiu je možné charakterizovať aj ako štadium záujmu a osvojovanie si nových pravidiel. Bolo potrebné sa adaptovať na nové softvérové, technologické vybavenia i logistické riešenia. Personálne sa firma nastavila na určitý počet ľudí, od ktorých sa očakáva vysoká pracovná výkonnosť.

„Firma si vyžaduje pracovať na 120 %, lebo 100 % je málo. 100 je základ“ (ž. mladý vek).

Vychádzajúc z rozhovorov je možné konštatovať, že zamestnanci si uvedomujú, že pracujú v nadnárodnej spoločnosti, kde sú pevne viazaní na termíny a nemajú možnosť vynútiť sa pravidlám, ktoré platia v skupine. Pracovať v dynamickej spoločnosti, za ktorú Bučinu DDD považujú, si vyžaduje aj veľkú zodpovednosť a sebadisciplínu.

„Keď to porovnám spred tých 11 rokov, tak to nebolo také tempo, šmrnc, je to teraz veľmi dynamické. Zodpovednosť je obrovská. Tá zodpovednosť pred tými rokmi nebola až taká, lebo sa rozkladala medzi veľa ľudí. Dakedy čo robili piati ľudia teraz robí jeden človek a tá zodpovednosť je vyššia.“ (ž. mladý vek).

Zamestnanci, ktorí mali možnosť porovnať prácu v predchádzajúcej firme a teraz, poukazovali na prísnejsie pravidlá v dodržiavaní pracovnej morálky, pracovného času a bezpečnosti práce. Pozitívne hodnotia nutnosť udržiavať poriadok na pracovisku, a to priamo vo výrobe, vo výrobných halách, o kanceláriach nehovoriac.

„Pracovná morálka sa určite zmenila. Keď mám byť o 6-tej v práci, neznamená to byť o siestej v areáli podniku. Vtedy už musím byť prezlečená, pri stroji a preberať zmenu“ (ž. stredný vek).

„Úplne sa to zmenilo. Dôraz sa kládol aj na to, aby tu bol poriadok za každú cenu. Ktokoľvek, kedykoľvek sem príde, tá firma musí vyzerat. Všetko musí byť vyčistené, nesmie byť nikde prach, na stoloch musí byť poriadok, robotníci musia chodiť v čistých montérkach. Aj toto sme sa snažili zaviesť podľa Kronošpánu. A tí, čo to flákali, tak tí tu už nie sú“ (ž. mladý vek).

Personálne sa firma snaží vytvárať adekvátne pracovné tímy na každej úrovni. Pri výbere zamestnancov je požadované vzdelanie, odbornosť je základnou podmienkou. Dôraz sa kladie aj na osobnostné vlastnosti a zručnosti. Od pracovníka sa vyžaduje tímová práca, ochota riešiť problémy a pracovné nasadenie. Výberom „odborných tímových hráčov“ sa vytvára pozitívne pracovné prostredie. Pracovný kolektív je mladý, priemerný vek 41,4 rokov a fluktuácia zamestnancov je minimálna. Adaptácia na zmeny, ktoré prinášajú nielen rozvíjajúce sa technológie, ale aj nové vzťahy, je nevyhnutná. Nie je potrebné sa „len“ adaptovať, dôležité je, adaptovať sa flexibilne. Spoločnosť i jednotlivci musia byť pripravení pružne reagovať na zmeny a príležitosti. Nové pravidlá, usporiadanie sociálnych vzťahov, nastolenie požadovaného poriadku napomáha adaptáciu jednotlivým pracovníkom zvládnuť a uľahčiť, čo je výhodné pre nového majiteľa a konateľov, ako aj pre samotných zamestnancov.

Výroba

Počas vyše 65 ročnej existencie Bučiny sa technológia výroby, sortiment i spôsob práce podstatne zmenili. V povojunovom období, keď Bučina vznikla, hospodárske i ekonomicke podmienky boli priaznivé pre výrobu železničných podvalov, impregnovaných elektrických stĺpov i nábytkárskych hranolkov. V posledných rokoch však krivka týchto výrobkov išla výrazne dole, a to najmä z dôvodov nahradzovania dreva inými materiálmi. Navyše zmenil sa spôsob výroby a veľké drevokombináty sa ukázali ako kamenné a neschopné sa adaptovať na nové zmeny. Súčasné obdobie je spojené s využívaním vedy a nových technológií v priemysle, súvisí s automatizáciou, informatizáciou a robotizáciou i väčšími nárokmi na pracovné nasadenie a vzdelanie zamestnancov.

Bučina DDD sa koncentruje len na svoj core business, ktorý tvoria surové a lamičované drevotrieskové dosky, masívne lepené dosky, pracovné dosky a impregnované fólie. V súčasnosti je najväčším výrobcom drevotrieskových dosiek na Slovensku a viac ako 70 % svojej výroby exportuje prevažne do európskych krajín. Okrem budo-

vania a rozvíjania firmy si Bučina DDD musela nanovo získavať aj dôveru zákazníkov.

Výroba je nepretržitá, pracuje sa na zmeny. Pri odstavení liniek by bola firma vystavená veľkým stratám. Aj z tohto dôvodu sa pravidelne konajú viaceré audity.

Od roku 2011 Bučina DDD, vlastní pílu Less & Timber SK, s. r. o. v Lehote pod Vtáčnikom.²³ „Hľadali sme riešenie na vysoké ceny dreva a tiež elektrickej energie. Spracovatelia slovenského dreva a domáci výrobcovia nábytku tento rok stratili približne 25 % zákaziek, nakoľko výrobky zo slovenského dreva sa stali drahými. Aj vďaka kúpe píly v Lehote pod Vtáčnikom má Bučina DDD na Slovensku v súčasnosti najlepšie hotové lepené dosky a ako jediný výrobca tohto produktu dokáže generovať zisk. Našim dlhodobým cieľom je prevziať všetky výroby lepeného dreva na Slovensku a sústredit ich vo Zvolene.“²⁴

V súvislosti s modernizáciou nastala zmena v charaktere práce i v štruktúre zamestnancov. V Bučine, podobne ako aj v celej spoločnosti, začali dominovať profesie s ob-sahom práce vyžadujúcim si vyššie vzdelanie, čím dochádza k špecializácii a del'be práce. Vedecko-technický pokrok spolu s informačnými technológiami ovplyvňujú úroveň požadovaných schopností pracovníkov, limitujú stupeň vynakladaného fyzického úsilia človeka, a to aj pracovníkov vo výrobných halách a pri linkách. Vo firme pracuje oveľa menej zamestnancov, ale s vyššou kvalifikáciou. Okrem toho nastupuje fenomén robotizácie, na ktorý sa pripravuje aj Bučina DDD. Bude viest k ďalším úsporám pracovných súl.

Vzdelávanie

Moderná firma, akú Bučina DDD predstavuje, si uvedomuje kultúrny, sociálny i ekonomický kapitol, ktorý vlastní prostredníctvom svojich zamestnancov. Ekonomický prínos spoločnosti by neboli dosiahnutelný bez kvalitných odborníkov. Firma pravidelne organizuje vzdelávacie programy priamo vo firme a zamestnanci majú možnosť zúčastňovať sa aj školení, ktoré zabezpečujú externé inštitúcie. Ďalším vzdelávacím bonusom, ktorý závod poskytuje svojim zamestnancom, je možnosť navštievovať jazykové kurzy. Lektori anglického i nemeckého jazyka prichádzajú pravidelne do firmy, kde sa výučba realizuje. Vychádzajúc z výskumov je možné tvrdiť, že vysoké pracovné nasadenie a zodpovednosť, ktorú firma vyžaduje, je kompenzované prosperujúcou a moderne vybavenou spoločnosťou, ktorá podporuje odborný rast svojich zamestnancov.

„Možnosť pracovať v takej dynamickej firme je úžasné. Tá firma vás vybaví a dáva možnosť rozvoja, lebo všetko je to na veľmi vysokej úrovni. Aj čo sa týka tých technológií, softvérov, PC vybavenia, techniky. K dispozícii mobil, ak potrebujem

²³ V Lehote pod Vtáčnikom sa nachádza v súčasnosti najväčšia a najmodernejšia píla na buk na Slovensku. Píla zamestnáva 88 pracovníkov.

²⁴ <http://www.bucina-ddd.sk/sk/bucina-ddd-zvysila-produktivitu-vo-vyrobe-lepeneho-dreva-o-25>, online: 10. 8. 2013.

isti' na školenie – nech sa páči, vezmi si služobné auto. Dostanete všetko, ale robte. A teraz je na vás, či dokážete pracovať a tuho pracovať, alebo nie.“ (ž. mladý vek). Adaptácia na moderné technológie, nové riadiace systémy, ktoré sa v skupine uplatňujú, ako aj nevyhnutnosť pracovných mítингov si vyžiadala zriadiť komplexné vzdelávacie stredisko. V apríli v roku 2008 bola založená spoločnosť KronoVision, s.r.o., ktorá zastrešuje činnosti služieb interného auditu i moderné tréningové a školiace služby pre zamestnancov nadnárodnej skupiny Kronospan. Zvolen sa stal centrálnym strediskom vzdelávania a mítингov. KronoVision sa nachádza v zmodernizovanej administratívnej budove, poskytujúcej priestranne priestory, špičkové technické vybavenie, stravovanie a ubytovanie. Kronospan má dôsledne vypracovaný aj audit a kontrolin-gové procesy. V skupine auditorov, ktorá ja vyskladána z pracovníkov rôznych národností, sa do interného auditu dostali aj Slováci. Auditori kontrolujú technické, technologické, logistické a iné štandardy platné v skupine a navrhujú opatrenia: „Je to taká polícia majiteľa.“

„Máme veľkú skupinu a tá skupina potrebuje vzdelávanie. A to sa robí centrálne vo Zvolene. Sem prichádza z východnej, strednej Európy veľa ľudí. Každý mesiac sa organizuje niekoľko tréningov. To je prestížna záležitosť, pretože to centrum mohlo byť kdekoľvek. Pre nás to bola veľká prestíž.“ (ž. stredný vek).

Najvyššou vzdelávacou inštitúciou v meste a svojím zameraním jedinou na Slovensku je Technická univerzita Zvolen (TU). V tejto súvislosti je potrebné vyzdvihnúť význam externých väzieb Bučiny DDD s výskumnými a vzdelávacími inštitúciami v meste. Úzka spolupráca Bučiny s TU, najmä s Drevárskou fakultou sa vyvíja už od sfornovania vysokej školy vo Zvolene. Zamestnanci Bučiny sú členmi správnej i vedeckej rady fakulty, členmi skúšobných a štátanicových komisií. Firma podporuje vzdelávacie aktivity študentov, ktorí v priestoroch podniku môžu absolvovať špeciálne cvičenia i riešiť témy svojich diplomových prác. Odborne i finančne je firma nápolnomocná pri riešení vedeckých prác. Bučina DDD zabezpečuje a podporuje letné praxe študentov vo firmách skupiny Kronospan. Materiálnu i odbornú pomoc Bučina DDD poskytuje aj Strednej odbornej škole drevárskej.

Firemná kultúra

Vedenie Kronospanu sa na základe marketingových skúseností a návrhu konateľa strategicky rozhodlo, že podnik sa bude naďalej prezentovať pod značkou Bučina. Grafické manuály (vzorkovníky, výrobky, novinky dekórov) si vo Zvolene navrhujú sami. Pri prezentovaní firmy sa používa prepojenie lokálnej značky s globálnym motívom: *bučina ddd production for life*. Na streche administratívnej budovy sú umiestnené obidve značky – bučina ddd; kronospan. Súčasťou firenej kultúry je aj odev zamestnancov. V Bučine DDD majú zamestnanci, v závislosti od druhu vykonávanej práce, nárok na pracovné oblečenie. Pre administratívnych pracovníkov nie je v interných predpisoch uvedený predpísaný odev, preferuje sa casual dress code. Profesionálny

imidž sa stal vo svete biznisu nevyhnutným predpokladom úspechu a akousi garanciou kvality služieb. Prezentovať firmu navonok, smerom k stálym i potenciálnym zákazníkom, patrí v súčasnosti k základným marketingovým krokom. Takéto stretnutia Bučina organizuje vo svojom areáli i mimo neho. Hlavným poslaním je stretnúť sa s klientmi, prezentovať firmu a jej dosiahnuté úspechy, aktuálne výrobky, informovať o službách pre zákazníkov. Jedným z takýchto podujatí je napríklad Hausmesse, stretnutie s obchodnými spoločnosťami a ich odberateľmi zo Slovenska i zahraničia. Firma svoju činnosť prezentuje aj pred urbánnym spoločenstvom. V roku 2013 sa, pri príležitosti 10. výročia vzniku Bučiny DDD, konal 3. ročník Dní otvorených dverí (DOD).²⁵ Počas DOD majú záujemcovia, rodinní príslušníci, bývalí Bučinári a ostatní Zvolenčania možnosť navštíviť výrobné haly, kde v sprievode zamestnancov dostávajú odborný výklad. Súčasťou sú aj sprievodné akcie – vystúpenia spevákov, tanečníkov a pre návštěvníkov je na náklady spoločnosti zabezpečené aj občerstvenie.²⁶ Na základe rozhovorov realizovaných počas podujatia je možné konštatovať, že ho s obľubou navštievujú najmä bývalí zamestnanci.

Dôraz na životné prostredie, ako aj nové normy zavedené EÚ sú ďalšími faktormi, na ktoré musela nová spoločnosť aktívne reagovať. Jednou z priorít spoločnosti je ekologické zmýšľanie. V prevádzkach je kladený dôraz na šetrné výrobné a pracovné postupy priateľské k životnému prostrediu. Bučina vznikla v roku 1946, keď sa ekologicke faktory do úvahy nebrali a následne sa v jej blízkosti, v priemyselnej zóne postavilo sídlisko. V environmentálnej oblasti Bučina zrealizovala niekoľko investícii. Vybudovali biologickú čističku odpadových vôd, zmodernizovali a zrekonštruovali výrobu drevotrieskových dosákov, čím znížili celkové emisie približne o 50 %, oproti stavu pred prevzatím prevádzok.

ZÁVER

Je pozoruhodné, keď v období tesne po druhej svetovej vojne, v čase veľkých hospodárskych problémov, sa podarilo predstaviteľom mesta a okresu Zvolen presadiť výstavbu podniku na spracovanie dreva. Na vzniku Bučiny v meste malo vplyv viacero vzájomne poprepájaných determinantov. So stavbou a výrobou sa začalo v roku 1946, čím sa radí k najstarším podnikom v regióne. Existencia drevospracujúceho kombinátu takéhoto významu, s veľkou výrobou a počtom zamestnancov ovplyvnila i urbanizmus, život sídelného spoločenstva, rozvoj sídlisk, bytov, sociálnych, kultúrnych i športových zariadení mesta. Etablovaním Vysokej školy lesníckej a drevárskej vo Zvolene, spolu s vybudovaným systémom vedeckých inštitúcií a stredných škôl sa Zvolen stal neoficiálnym centrom lesníctva a drevárstva na Slovensku. Po roku 1989 naša spoločnosť prešla turbulentnými zmenami, na ktoré bolo potrebné reagovať. Pád

²⁵ Predchádzajúce ročníky (2006, 2008) sa uskutočnili po ukončení výrazných investičných zámerov.

²⁶ V roku 2013 sa na oficiálnom programe zúčastnili aj predstaviteľia mesta, Banskobystrického samosprávneho kraja i Technickej univerzity Zvolen.

komunizmu v bývalom Československu bol nasledovaný rýchlosťou ekonomickej liberalizáciou, ktorá v sebe zahrnula rozsiahle privatizácie štátneho vlastníctva, podnikov a inštitúcií. Po páde železnej opony a rozpadu RVHP sa pretrhli dlhoročne budované obchodné väzby a trhy sa uvoľnili. Premeny v oblasti podnikania, hospodárstva, priesmystu, výroby i plánovania predstavovali aj sociokultúrnu premenu v rámci firiem a podnikov.

Po zásadných zmenách spoločenského systému sa v rámci transformácie Bučina Zvolen stala akciovou spoločnosťou. V začiatkoch transformačného procesu táto spoločnosť prevádzala všetky činnosti Bučiny (výrobné i sociálne), ktoré boli postupne rušené. Proces adaptácie spoločnosti i ľudí bol sukcesívny, pomalý, náročný procesom. Bol dôsledkom zmien na makro i mikroúrovni. Pretože počet zamestnancov Bučiny neustále a výrazne klesal, proces adaptácie sprevádzali aj obavy, ktoré sa rodieli z pocitu neistoty, nevedomosti, obáv z budúcnosti a neinformovanosti o situácii.

Bučina prešla radikálnymi majetkovoprávnymi i štrukturálnymi zmenami. Situácia sa stabilizovala až v roku 2003, keď sa divízia dekoratívnej drevotriesky stala súčasťou nadnárodnej spoločnosti Kronospan. Majetkovým vstupom zahraničného investora sa odštartovali viaceré investície, vďaka ktorým sa zvolenský závod opäť premenil na jednu z najmodernejších prevádzok na výrobu drevotrieskových dosák v Európe. Bučina DDD ako člen veľkej medzinárodnej skupiny sa musela adaptovať na širší rámcu kooperácie i hospodárskej a ekonomickej výkonnosti. Došlo k prechodu firmy do inej vývojovej fázy, k zmene postavenia na trhu a k zvýšeniu konkurenčných tlakov. Ekonomický prínos spoločnosti je v regióne viditeľný nielen cez vytvorené pracovné miesta a modernizáciu výroby, ale aj cez podporu vzdelávacích projektov.

Investície a inovácie nadnárodnej spoločnosti sekundárne spúšťajú ďalšie zmeny, napríklad zvýšenie špecializácie zamestnancov. Je nevyhnutné adaptovať sa na nové technológie, nadnárodné platné štandardy, informačné systémy, čím sa mení štýl práce. V procese adaptácie je potrebná zmena myslenia a čím rýchlejšie jednotlivci alebo skupiny pochopia zmenu a pozitívne sa motivujú, tým skôr a ľahšie sa adaptujú. Vytvorením organizácie s prehľadnou štruktúrou sa zvýsili nároky na režim práce, spôsob rozhodovania, pracovnej disciplíny a zodpovednosti. Samotný proces adaptácie sa uskutočňuje v rovine pracovnej a sociálnej, pričom sa vzájomne prepájajú. Pracovná adaptácia je výsledkom osvojenia si špecifických požiadaviek vyplývajúcich z profesionálneho zaradenia a komplexom podmienok (odborných i osobnostných predpokladov pre danú prácu). Zahŕňa nielen osvojenie si profesionálnych aktivít, ale v širšom chápaní aj zvládnutie nárokov pracovného prostredia, špecifický rytmus práce a riadiacich operácií, ktoré sú koordinované nadnárodnou spoločnosťou (stanovené termíny, reporty), i zvládnutie pracovných cyklov (zmenosť a nepretržitá prevádzka). Sociálna adaptácia je proces prispôsobovania sa pracovníka sociálnemu prostrediu na pracovisku. Ide o začlenenie jednotlivca do štruktúry sociálnych vzťahov v pracovnej skupine i do celého sociálneho systému organizácie (Rymeš 1998: 43). Okrem

potreby adaptovať sa na výrobné, obchodné a technologické zmeny firma musela akceptovať aj environmentálne aspekty.

Motiváciou pre adaptáciu je pracovať v dynamickej, modernej spoločnosti, ktorá disponuje vyspelými technológiami, má perspektívnu, víziu a strategické plány do budúcnosti. Zahrnuje aj fakt mať prácu, byť zamestnaný a istotu pravidelného príjmu. Uvedené skutočnosti ovplyvňujú postoj zamestnancov, ich pracovnú výkonnosť i spokojnosť. Výsledkom pozitívnej adaptácie je identifikácia zamestnanca s firmou. V Bučine v období socializmu pracovali celé generácie rodín a rodinných príslušníkov. Ich väzba na Bučinu je, vychádzajúc z výskumov, stále veľmi intenzívna. Aj v súčasnosti „starí bučinári“ majú výrazný pocit identity s firmou a sami sa považujú za súčasť metaforickej rodiny Bučinárov. Proces premeny Bučiny neboli jednoduchý. Ale kroky, ktoré zahraničný investor realizoval a ako ich napĺňa zvolenská firma, pozitívne hodnotia aj bývalí zamestnanci.

„Bučina ako taká sa pokazila, aj moje srdce sa pokazilo. To ide jedno s druhým. Ale teraz sa Bučine popravilo, tak dúfam, že aj mne bude lepšie“ (m. starší vek).

Pri rozhovoroch sa ukázalo, že aj medzi súčasnými zamestnancami vládne silná lojalita k firme. Potvrzuje to napríklad i veľmi nízka fluktuácia a deklarovaný pocit hrdosti byť súčasťou fungujúceho podniku.

„Ja tú firmu vnímam ako modernú aj kvalitnú a mám možnosť sa tu niečo naučiť. Tá značka je fakt dobrá. My máme veľmi kvalitné dosky, veľmi dobrý servis. Máme dobré meno aj medzi dodávateľmi, lebo my platíme načas. A táto firma ma skutočne baví. Tu sa neriešia malichernosti, ale podstatné veci a tí ľudia musia fakt mať. Ale je to aj dobrá výzva. Keby takto fungoval náš štát, tak je to efektívne a fajn.“ (ž. stredný vek).

Na svojej oficiálnej web stránke firma deklaruje:

Bučina DDD vďaka niekoľkým desaťročiam drevárskej výroby vo Zvolene a spojenia so silným partnerom získava potenciál, ktorý poskytuje viaceré konkurenčné výhody:

- skúsenosti zamestnancov a know-how nadnárodnnej skupiny Kronospan;
- vedecko-personálnu základňu Technickej univerzity vo Zvolene;
- výhodnú geografickú polohu mesta Zvolen v centre Európy.²⁷

Spoločnosť sa týmto deklarovaním identifikuje s prepojením drevárskej histórie Zvolena, jeho vzdelanostným a sociálnym kapitálom s nadnárodnou spoločnosťou, čím sa navzájom prelínajú lokalne s globálnym.

²⁷ <http://www.bucina-ddd.sk/sk/profile> (citované dňa 6. 8. 2013)

CESTY K UDRŽATEĽNÉMU ŽIVOTNÉMU ŠTÝLU: PREMENA STRAVOVACÍCH PRAKTIK

Alexandra Bitušíková

Je nedeľa, skorý aprílový deň v roku 2013. Vonku je zima, sychravo a cesty ešte lemujú kopy špinavého snehu. V Centre nezávislej kultúry Záhrada vo dvore najkrajšieho domu na Námestí SNP v Banskej Bystrici sa schádzajú ľudia, ktorí sa rozhodli založiť komunitnú záhrad(k)u.¹ V provizórnom dome, v ktorom centrum sídli, sa stretne asi 15 mladých ľudí, ktorí sme prišli z rôznych pohnútok. Pri vzájomnom predstavovaní sa hovoria o potrebe zdravo žiť, vystopovať si vlastnú zeleninu, pomôcť životnému prostrediu, ale aj zapojiť sa do mestského komunitného života a posilniť sociálne putá medzi občanmi mesta. Stretnutie sa začína powerpointovou prednáškou o trendoch v urbánnom záhradkárčení a urbánom poľnohospodárstve a o princípoch tvorby permakultúrnych záhrad. Jednu takú chcú vybudovať aj účastníci stretnutia. Lektorka Janka nadšene rozpráva o význame a užitočnosti mestských záhrad a o chvíľu ju už všetci nasledujú do rozsiahleho dvora, ktorý sa čoskoro stane miestom prvej komunitnej záhrady v centre mesta.

Príspevok je úvodom do problematiky lokálneho aktivizmu, zameraného prevažne na praktiky smerujúce k udržateľnému životnému štýlu, k alternatívnym potravinovým systémom, sietiam a stravovacím praktikám na Slovensku s príkladmi z mesta a regiónu Banskej Bystrice. Nové prístupy k stravovaniu sú odpoveďou na globalizáciu a javy s ňou spojené. Dovoz a konzumácia potravín z globálnych obchodných reťazcov a uplatňovanie globálnych vzorov stravovania (napríklad *fast food*) vyvolali reakciu v hľadaní alternatívnych foriem zaobstarávania potravín a stravovania, ktoré sú z hľadiska udržateľnosti považované za perspektívnejšie. Globalizácia k nám teda priniesla nielen globálne produkty vo forme potravín a spôsobov stravovania, ale aj vzory alternatívnych zdrojov a ideálov alternatívneho životného štýlu. V slovenskej spoločnosti, ktorá prešla v priebehu dvoch desaťročí rapídnu transformáciu zo socialistickej ekonomiky na trhovú, je sledovanie adaptácie ľudí na zmeny politicko-ekonomickej inštitúcií a socio-kultúrnych foriem, noriem, hodnôt a zvykov zaujímavé, ale zároveň náročné vzhľadom na dynamiku a nestabilitu vývoja.²

¹ Kedže komunitná záhrada vznikla v Centre nezávislej kultúry s názvom Záhrada, rozhodli sa aktivisti nazvať ju „záhrad(k)a“.

² Tu mám na mysli najmä neustále sa meniace zákony, ktoré ovplyvňujú vývoj tak vo verejnej, ako aj privátnej sfére.

V početných antropologických prácach o jedle, stravovacích praktikách a životnom štýle v ére globalizácie dominuje v ostatných rokoch téma, ktorou je tzv. „*food activism*“,³ aktivizmus týkajúci sa produkcie, konzumácie a distribúcie jedla. Prejavuje sa záujmom o zdravie a potravinovú bezpečnosť, ekologické dôsledky globalizovaného industriálneho poľnohospodárstva, zlepšenie podmienok zvierat chovaných na farmách a fair trade (Winter 2003: 24). Aj keď primárnu funkciu jedla je výživa, jedlo má aj iné dôležité dimenzie: kultúrnu, religiózne-obradovú, symbolickú, sociálnu, psychologickú, ideologickú, politicko-ekonomickú a stále viac aj environmentálnu. Záujem o jedlo, ale aj o spôsoby jeho získavania, konzumácie a distribuovania, stále rastie najmä v Európe a severnej Amerike. Dostatok a dostupnosť surovín z celého sveta, rýchlosť ich leteckej distribúcie i šírenia receptúr cez globálne televízne kanály či internet umožňujú obyvateľom privilegovaného bohatšieho „globálneho Severu“ oddávať sa konzumu a spoznávať pokrmy z iných kútov planéty. Ako píše Lawrence Busch, globalizácia spôsobila prevratnú zmenu v potravinových systémoch. Väčšina potravín konzumovaných v Európe a severnej Amerike nepochádza z miestnych zdrojov, ale bola vystopovaná na mega-farmách alebo vznikla v mega-továrnach po celom svete. Tradičné metódy spracovania potravín nahradili biochemické procesy ošetrovania. Kým sa potravinový tovar dostane do supermarketu a k spotrebiteľovi, musí prejsť dlhú cestu cez rôzne krajiny a rôzne zásobovacie a obchodné siete (Busch 2004). Cena za tento luxus je vysoká a odráža sa jednak v zvýšení rizika potravinovej bezpečnosti, ale aj v zhoršovaní životného prostredia a v klimatických zmenách. Popri globálnych konzumentoch rastie počet ľudí, ktorí sa rozhodli bojať proti konzumu návratom k lokálnym potravinám, podporou miestnych producentov potravín, vlastným záhradkárčením a aktívnym prístupom k udržateľnému životu.

V príspevku sa snažím načrtiť aj možné cesty súčasného výskumu v antropológii jedla a udržateľného životného štýlu na Slovensku. Vzhľadom na nedostatok domácich prác sa opieram o inojozyčnú teoreticko-antropologickú literatúru. Príklady občianskych aktivít sú prvými sondami hlbkového empirického výskumu na Slovensku, založeného na aktívnej participácii, zúčastnenom pozorovaní, rozhovoroch a zberu dát z dennej tlače a internetových zdrojov.

Predmetom záujmu nie sú všetky formy alternatívnych prístupov k výberu a konzumu potravín, ale len vybrané nové javy. Nezaoberám sa problematikou organických produktov, bio-potravín a fair-trade potravín, ktoré sú samostatnou a trochu odlišnou (sčasti kontroverznou) tému. Tak isto sa podrobnejšie nesústredím na pravidelné trhy, ktoré existujú v slovenských mestách už desaťročia a ktorých význam v súčasnosti tiež

³ V práci používam viaceré anglické termíny, a to najmä preto, aby sa čitateľ mohol oboznámiť s prevládajúcou terminológiou, ktorá sa zatial u nás nepoužíva a často je ju ľažko aj preložiť. Napríklad v slovenčine nemožno preložiť prívästok odvodený od food – jedla (ako napríklad food aktivizmus, food hnutie), keďže nemáme prídané meno odvodené od slova jedlo, ktoré by zodpovedalo významu anglického prídaného mena „food“.

silnie, avšak ich spojenie s ekológiou a udržateľnosťou nie je jednoznačné, keďže na týchto trhoch nie je garancia, že produkty tam ponúkané nepochádzajú z veľkopredaja – zo supermarketu (na rozdiel od farmárskych trhov).

HISTORICKÉ A SPOLOČENSKÉ KONTEXTY

Postsocialistická politická, ekonomická, sociálna a kultúrna transformácia a demokratizácia slovenskej spoločnosti priniesla mnoho zmien do každodenného života obyvateľov Slovenska. Jedným z dôsledkov transformácie bolo aj otvorenie sa vplyvom vonkajšieho sveta, ktoré sa prejavilo v oblasti ekonomickej, ale aj sociálno-kultúrnej. V súčasnosti už na Slovensku niesie lokality, ktoré by nebola poznačená procesmi globalizácie. Mestá sú vystavené globalizácii viac než malé lokality, pretože priťahujú viac nadnárodného kapitálu, firiem a reťazcov, ktoré prinášajú nové kultúrne formy, vzory, znaky a symboly a vplývajú na zvyšovanie kultúrnej a sociálnej diverzity. Adaptačia na tieto zmeny je nevyhnutnou súčasťou globalizácie. Pred rokom 1989 nebola spoločnosť konfrontovaná s takmer žiadoucou vonkajšou a len limitovanou vnútornou diverzitou. Kultúrna, etnická, náboženská a sociálna diverzita, pluralita, inakosť alebo rôznosť nemali v krajinе, kde vládol komunizmus, miesto a boli považované za neprijateľné až nepriateľské pre rozvoj spoločnosti. V postsocialistickom vývoji sa etapa spoločenskej homogenity definitívne skončila. Rapídný nárast diverzity bolo možné okamžite sledovať vo všetkých sférach života: v diverzifikácii ekonomickej štruktúry a vlastníckych vzťahov; prehľbjujúcej sa sociálno-ekonomickej stratifikácií; meniaci sa etnickej a náboženskej štruktúre obyvateľstva; rozvoji alternatívnych druhov vzdelávania, umenia a kultúry; v šírení nových technológií a spôsobov komunikácie; ako aj v širokom sortimente tovarov v obchodoch a ponuke služieb. Tento rýchly nástup zmien v spoločnosti, vyvolaný postsocialistickou transformáciou a následne globalizáciou, mal vplyv na rastúcu pluralitu životných štýlov a životných nárokov a prispel k prehľbeniu konzumného spôsobu života (Bitušíková 2010: 5).

Globalizácia je často ponímaná kontroverzne. Možno ju vnímať ako proces, ktorý viedie k nerovnomernému rozdeleniu kapitálu, ekonomickému úpadku slabších, deštrukcii vidieka a vidieckych komunit a nárastu miest, prehľbovaniu sociálnych rozdielov, neriadenej urbanizácii, rastu chudoby, masovým migráciám, zhoršovaniu životného prostredia a homogenizácii kultúr. Na druhej strane globalizácia môže prispieť k vzniku nových ekonomických príležitostí, k oživeniu a posilneniu lokálnych ekonomík, kultúr a identít, ale aj k vzniku nových kultúrnych foriem a nových identít (Bitušíková – Luther 2010: 18-19).

Postmodernistické názory na globalizáciu zdôrazňujú intenzifikáciu svetovej prepojenosti. Svet sa opisuje ako svet pohybu, mobility, kontaktov a neustálej kultúrnej interakcie a výmeny. Hranice sa stávajú poréznejšie a umožňujú intenzívny kontakt stále väčšieho počtu ľudí a kultúr. Masový konzum sa stáva primárnym mediatorem, sprostredkovateľom kontaktov medzi ľuďmi a kultúrami rôznych kútorov planéty (Inda

– Rosaldo 2008: 5). Napriek týmto procesom stále viac výskumníkov zdôrazňuje dôležitosť lokality, komunity a tradície, a to aj v globálnom potravinovom systéme. Globálne procesy a javy sa vyvíjajú a existujú v konkrétnom lokálnom prostredí a môžu dokonca naštartovať znovuzrodenie či revitalizáciu lokálnych a regionálnych produkcii. Prienik globálneho a lokálneho, označovaný ako glokalizácia (*glocalisation*), zvýrazňuje mieru, ktorou je „lokálne“ súčasťou globalizácie a nie jeho opozíciou (Roudometof 2003: 45).

Jedlo, jeho produkcia, spotreba a distribúcia, stravovacie návyky a praktiky predstavujú vynikajúci objekt výskumu spoločnosti, jej transformácie, ako aj globalizácie a jej prieniku s lokalizmom. Ako píše Marion Nestle, štúdium jedla umožňuje analyzovať spoločenskú zmenu. Keďže každý človek musí jest', udalosti a procesy transformácie možno najlepšie pochopiť cez jedlo a s ním spojené praktiky a skúsenosti každodenného života. Jedlo mení „politické“ na „osobné“, abstraktné koncepty globalizácie a voľného trhu na konkrétnu a živé reflexie spoločenskej zmeny (Nestle 2009: xi). Podobne, James Watson and Melissa Caldwell, ktorí sa venujú výskumu postsocializmu, zdôrazňujú, že tým, ako sa štátne priemyselné a distribučné systémy adaptujú na investičné požiadavky globálneho kapitalizmu, jedlo reprezentuje jeden z najlepších a pravdepodobne najdostupnejších nástrojov pochopenia postsocialistickej kultúr. Určite aj preto, že ak aj všetko ostatné zlyháva, ľudia vždy budú hovoriť o jedle (Watson – Caldwell 2007: 5).

Viac než 40 rokov štátneho socialismu v Československu možno veľmi stručne charakterizovať ako obdobie, v ktorom boli výsledky kolektivizovaného polnohospodárstva ideologicky velebené ako dôkaz víťazstva socialistického roľníka, plniaceho plány na 120 i viac percent, avšak reálne výsledky odrážali prázdne pulty potravinových obchodov a dlhé rady pred zelovocmi. Samozásobovanie a improvizácia sa stali každodennou praktikou občanov socialistického Československa a iných krajín „východného bloku“, ako píše aj Melissa L. Caldwell (Caldwell 2009: 10-11). Obluba i nutnosť pestovania vlastnej zeleniny a ovocia na vidieku či v mestských záhradkárskej kolóniach a všeobecne rozšírená schopnosť ich rôznorodej konzervácie, recipročná výmena produktov v rámci rodinných a priateľských sietí (vrátane korupčného „rodinkárstva“) a „pašovanie“ rôznych nedostatkových potravín z iných socialistických štátov patrili medzi bežné praktiky prežitia. Nemožno sa preto diviť, že okamžitý vstup nadnárodných potravinových reťazcov a fast-food sietí po „nežnej revolúcii“ v roku 1989 spôsobil rápidnu zmenu v stravovaní a celkovo v kulinárnej kultúre (*culinary culture, food culture*). Hamburgery, hranolky, pizza a espressá sa stali nástrojmi sociálnej revolúcie po páde Berlínskeho múru (Watson – Caldwell 2007: 5). Globálne potravinové produkty a globálne „značky“, ktoré predtým obyvatelia socialistického štátu poznali len z výnimočne povolených cest do „západnej“ Európy, pašovaných „západných“ časopisov alebo z rakúskej televíznej reklamy (to platilo len pre obyvateľov Bratislavu a širšieho okolia, ktorí využívali geografickú blízkosť)

Viedne a sledovali vysielanie rakúskej televízie), sa zrazu stali skutočnosťou. Náhly dostatok a široký výber potravín sice viedol k spotrebiteľskej eufórii, ale spôsobil aj zmätk a neistotu, keďže spotrebitalia sa museli na novú situáciu adaptovať a naučiť sa orientovať v rozsiahлом sortimente rôznych, neraz aj úplne neznámych potravín. Ľudia neboli zvyknutí ani na rôznu kvalitu, nevedeli čítať etikety a nepoznali svoje spotrebiteľské práva.

Poľnohospodárska politika v novej Slovenskej republike (1993) sa musela prispôsobiť globálnym (i európskym) tlakom voľného trhu, čo viedlo k rozpadu väčiny roľníckych družstiev a likvidácii malých roľníkov. Každodenná dostupnosť potravín a ich cenová prístupnosť spôsobili, že v prvom desaťročí po roku 1989 sa mnohí „záhradkári“ vzdali pestovania a konzervovania zeleniny a ovocia, lebo si ich mohli kedykoľvek kúpiť v supermarketu. To, že si kupovali zemiaky z Poľska, jablká z Francúzska alebo mrkvu z Talianska, si spotrebitalia nevšímali. Najdôležitejším faktorom pri kúpe bola cena, a tá bola zväčša nižšia pri produktoch dovezených zo zahraničia než pri domáčich produktoch, čo je dôsledok globálneho poľnohospodárskeho trhu, monopolizácie potravinovej produkcie a politiky dotácií veľkoproducentom. Po prvom desaťročí „dostatku“ a „konzumu“ začali aj slovenskí spotrebitalia dosievať a všímať si okrem ceny aj kvalitu a bezpečnosť potravinových produktov. Prispeli k tomu na jednej strane prísne (aj keď kritizované) európske normy, hlavne však viaceré potravinové škandály, ktoré požadované normy nedodržiavajú. Na Slovensku mali najväčší vplyv na scitlivenie spotrebiteľskej kultúry medializované a potvrdené prípady kontaminovanej soli, vajec a mäsa dovezených z Poľska, ale aj prípady nákazy E.coli alebo choroby šialených kráv z okolitých krajín. Spotrebiteľské povedomie ovplyvnili aj informácie o nepravdivých údajoch na mnohých výrobkoch, ktoré sa označujú ako slovenské, ale sú vyrobené v iných krajinách a nedodržiavajú požadovanú kvalitu.

„FOOD AKTIVIZMUS“

Tieto okolnosti vplývajú na zvyšovanie povedomia i záujmu slovenských spotrebiteľov o to, čo sa im dostáva denne na stôl. V krajinách západnej Európy a severnej Ameriky sa tento trend prejavuje už približne od osiemdesiatych rokov 20. storočia vo forme „*food activism*“, t. j. občianskeho aktivizmu, ktorý sa týka produkcie, konzumácie a distribúcie jedla. Jeho cieľom je dosiahnuť väčšiu sociálnu a ekonomickú spravodlivosť cestou stravovacích praktík. Tento typ aktivizmu podporuje rôzne demokratické alternatívy globálnemu potravinovému a poľnohospodárskemu systému. Prejavuje sa zväčša formou sociálnych hnutí, týkajúcich sa jedla a stravovania, tzv. „*food movements*“. Podľa Marion Nestle „*food movement*“ sa zaujíma o rôznorodé témy a zastrešuje rôzne skupiny, ktoré majú spoločné to, že hľadajú a žiadajú zdravšie alternatívy súčasnému potravinovému systému, ale aj zmysluplniešie, t. j. morálne, etické a udržateľné alternatívy (Nestle 2007: x). V praxi to znamená, že *food aktivisti*

sa snažia podporiť zdravšie a chutnejšie stravovanie bez chemikalií, ekologickejšie poľnohospodárstvo, viac spravodlivosti (a viac možností) pre lokálnych malých farmárov a potravinových producentov, zlepšenie životného prostredia, udržateľný životný štýl, zintenzívnenie rodinných, priateľských a komunitných sociálnych väzieb prostredníctvom jedla i posilnenie ekonomických, sociálnych a kultúrnych väzieb medzi mestom a vidiekom. Ide o hľadanie rôznych alternatívnych cest ako protipôlu ku globálnemu industriálному potravinovému systému. Cieľom nie je rozbiť tento prevládajúci potravinový systém a politiku, čo by bolo nereálne, ale nájsť početné alternatívy, ktoré sú šetrnejšie k životnému prostrediu, spravodlivejšie k ľuďom a udržateľnejšie pre ľudské spolunažívanie i pre planétu.

Food movement sa považuje za sociálne hnutie, v ktorom sa aktivizujú ľudia s cieľom dosiahnuť sociálnu a kultúrnu zmenu. Sociálne hnutia sú väčšinou tie, ktoré vyrástli „zospodu“, t. j. „grassroots“ hnutia, formálne i neformálne skupiny občanov mimo oficiálnych štátnych inštitúcií. Ako pišu David Snow a Sarah Soule, sociálne hnutia majú päť základných charakteristik: 1. sú v opozícii alebo v nesúlade s existujúcimi štruktúrami a autoritami, 2. majú kolektívny charakter, 3. pôsobia mimo existujúcich formálnych inštitúcií, 4. sú do určitej miery organizované a 5. majú istú trválosť a kontinuitu (Snow – Soule 2006: 6, citované podľa Guptil – Copelton – Liscal 2013: 163). *Food hnutia* sa snažia o dekomodifikáciu jedla, teda o definovanie kvality v širších rozmeroch, než sú standardizované kritériá vrátane ceny. Podľa nich by kvalita jedla mala zohľadňovať aj jeho sociálny a environmentálny dosah na procesy produkcie a distribúcie, čo sa označuje termínom „*food value chain*“ – hodnotový potravinový reťazec (Guptil – Copelton – Liscal 2013: 163). Zastrešujúcim cieľom všetkých spomenutých hnutí je dosiahnutie „*food democracy*“, ktorú Neva Haasanein definuje ako ideu, v rámci ktorej sa ľudia môžu alebo by sa mali aktívne zúčastňovať na tvorbe a formovaní potravinového systému, a nemali by byť len pasívnymi divákmami (Haasanein 2003: 79, citované podľa Guptil – Copelton – Liscal 2013: 176).

Najrozšírenejšími trendmi vo *food aktivizme* sú: podpora lokálnej produkcie, konzumácie a distribúcie potravín (napríklad farmárske trhy, debničkovanie, mestské úle, Slow Food hnutie, rôzne druhy lokálnych potravinových systémov ako napríklad *The 100 Mile Challenge* – konzumácia jedla, ktoré pochádza výlučne z regiónu do 100 milí, *Food Swap* – vzájomná výmena domácky vypestovaných alebo vyrobených potravinových produktov, hnutia typu *farm-to-table*, *farm-to-fork*, *farm-to-school* – t. j. od farmára priamo na stôl, na vidličku, do školy a pod.); komunitné, školské a väzenské záhrady; poľnohospodárstvo podporované komunitou – tzv. *community supported agriculture* – CSA); potravinová charita Vypestuj dobro; ekokomunity a sčasti aj značenie potravín známkami pôvodu. Tieto trendy sa v západnej Európe a severnej Amerike rozvíjajú už viac než tri desaťročia, na Slovensku začíname sledovať nárast týchto aktivít a hnutí približne od roku 2010.

TEORETICKO-METODOLOGICKÉ VÝCHODISKÁ

Nové formy správania pri získavaní a používaní potravín, v stravovacích návykoch a s tým spojených životných štýloch ľudí otvárajú otázku, ako prispôsobiť výskumu orientáciu a metódy v antropologickom výskume kulinárnej kultúry. Jedlo a stravovanie je centrom záujmu sociálnych a kultúrnych antropológov od vzniku disciplíny. Je to samozrejmé, ak si uvedomíme, že jedlo sprevádza človeka denne nielen ako nevyhnutná ľudská potreba, ale aj ako významná zložka sociálneho života, ako symbol a identifikačný znak z hľadiska etnicity, náboženstva, rodu, vzdelania i sociálneho statusu, ako súčasť kultúrneho dedičstva a kultúrneho kapitálu. Práve pre význam jedla v živote každého človeka označuje Anthony Winson jedlo za „intímnu komoditu“, ktorá má moc spájať ľudí. Príprava a konzumácia jedla je súčasťou všetkých dôležitých momentov a medzníkov života od narodenia až po smrť (Winson 1993). Čo, kde, kedy, ako a prečo jeme, závisí od rôznych psychologických, sociálnych, kultúrnych, ekonomických a historických kontextov, ktoré sú dynamické a môžu sa v priebehu vývoja meniť.

Štúdium jedla a stravovania prešlo v ostatných rokoch rýchlym vývojom a zmenilo sa na dynamické inter-, multi- a trans-disciplinárne pole, na ktorom participuje okrem antropológie aj sociológia, história, kulturológia, filozofia, politológia, ekonómia, biológia, bioetika, ekológia, humánna geografia, poľnohospodárske vedy, urbánne štúdiá, feministické štúdiá a príležitostne aj iné disciplíny. *Food studies* sa vyvinuli v samostatný transdisciplinárny odbor. Podľa Jamesa Watsona a Melissy Caldwell sú jednotlivé sociálnovedné disciplíny artefaktmi už prekonanej intelektuálnej anglo-americkej tradície začiatku a polovice 20. storočia, keď bolo treba vedomosť byrokraticky začleniť a prispôsobiť učebným kurikulám (Watson – Caldwell 2007: 2). Súčasná antropológia musí operovať v iných podmienkach a vo vzájomnej úzkej spolupráci s inými disciplínami. A *food studies* sú toho jedinečným príkladom.

Ked' sa bližšie pozrieme na rôznorodé teoretické východiská k súčasnému štúdiu jedla a stravovania, možno vychádzať z rôznych konceptov:

- antropologický koncept, zameriavajúci sa na „tradičné“ témy, ako je jedlo v rôznych kultúrach, jedlo ako symbol, jedlo ako identifikačný faktor (z hľadiska etnicity, náboženstva, rodu, sociálneho statusu atď.), jedlo a rituály, spôsoby stolovania a pod.;
- koncept globalizácie a lokalizmu (globalizačné teórie o produkcií, konzumácii a distribúcii jedla, vplyv nadnárodných spoločností, reťazcov a globálnej poľnohospodárskej politiky na vývin stravovania v jednotlivých kultúrach – mestách – regiónoch – lokalitách – rodinách, t. j. ako sa globálne vplyvy odrážajú v lokálnej praxi);
- koncept udržateľnosti z hľadiska teórie ekologického, sociálneho, ekonomického i kultúrneho „trvalo udržateľného rozvoja“ (napríklad sledovanie rozvoja udržateľných životných štýlov – t. j. spôsobu života a našich volieb v ňom z hľadiska používania a osobného prístupu k materiálnym vymoženosťiam, energiám,

transportu, stravovaniu, odpadkom, komunikácií a solidarite; koncept udržateľných miest, ktoré sú zelenštie a zodpovednejšie k životnému prostrediu, pričom podpora lokálnej produkcie a distribúcie potravín sa považuje za jeden z dôležitých znakov udržateľného mesta; atď.);

- environmentálny koncept (sledovanie vplyvu potravinových politík a konzumného spôsobu života na životné prostredie; výskum vplyvu globálnej distribúcie potravín na karbónovú stopu; vplyv masového industriálneho poľnohospodárstva na lokálny a regionálny rozvoj a na vidieku krajinu);
- ekonomický koncept (sledovanie spotrebiteľských trendov – podľa akých kritérií sa spotrebiteľia rozhodujú o kúpe/preferencii určitých druhov potravín; vplyv marketingu a „brandingu a labellingu“ – značiek a údajov na potravinách na preferencie kúpy; „eco-friendly consumerism“ – ekologicky priateľský konzum; „green consumerism“ – zelený konzum atď.);
- koncept lokalizmu a kultúrneho dedičstva (štúdium lokálnych produktov a ich označovania, *terroir* – francúzsky pojem viažuci sa k zemi, klíme, kultúre, tradícii vína a iných produktov; EÚ a národné označenia pôvodu potravín; sledovanie vzťahov mesto – vidiek; jedlo ako symbol kultúry);
- koncept sociálnych hnutí (sledovanie „*food*“ hnutí v rôznych kultúrnych, sociálnych, politických, historických a iných kontextoch);
- koncept poľnohospodárstva (napríklad sledovanie vplyvu poľnohospodárskych politík na malých farmárov a ich možnosti uplatnenia na trhu; vplyv národných a nadnárodných dotačných poľnohospodárskych politík na vidiek a malých farmárov).

Zoznam možných teoretických prístupov nie je úplný a určite by bolo možné nájsť ďalšie prístupy k štúdiu jedla a stravovania. Z pohľadu antropológie je dôležité si uvedomiť, že antropologický pohľad sa môže, alebo by sa mal vyskytovať vo všetkých načrtutých konceptoch, ktoré vychádzajú z rôznych disciplín. Jedinečnosť antropologického pohľadu a prístupu tkvie v primárnej metodike disciplíny, ktorá je vždy založená na priamom „*face-to-face*“ kontakte s ľuďmi, na dlhodobom zúčastnenom pozorovaní bežných i sviatočných javov života ľudí a na prezentovaní/interpretácii „ich“ pohľadov na svet. Rozhovory o jedle odkrývajú oveľa viac než len informácie o samotnom jedle. Carole Counihan nazýva svoju hlavnú antropologickú metódu štúdia jedla ako „*food-centered life history*“ – t. j. životný príbeh z pohľadu jedla, kde jedlo môže byť len zámienkou či hlavnou ideou rozprávania o živote (*life history*, *oral history*), avšak odkrýva omnoho viac (rodinné, rodové, sociálne, ekonomické, kultúrne, politické, environmentálne a iné vzťahy) (Counihan 2009: 171-173).

ZROD „FOOD AKTIVIZMU“ V BANSKEJ BYSTRICI

Občianske aktivity a mimovládne organizácie, ktorých činnosť súvisí s tému zdravého a udržateľného životného štýlu a stravovania, životného prostredia a podpory ko-

munitného života, majú v meste Banská Bystrica silnú história už od prvých rokov po roku 1989. Najvýznamnejšie mimovládne inštitúcie v tomto smere sú Nadácia EKOPOLIS, ktorá je celoslovenskou inštitúciou, podporujúcou projekty v oblasti občianskej spoločnosti a environmentálnej udržateľnosti (založená v roku 1991); Komunitná nadácia Zdravé mesto, ktorá je vôbec prvou komunitnou nadáciou na území celej kontinentálnej Európy (založená v roku 1993 ako iniciatíva znova obnoveného Rotary klubu v Banskej Bystrici) a Centrum dobrovoľníctva (založené v roku 2000). Tieto inštitúcie majú veľký vplyv na rozvoj občianskeho aktivizmu v meste, keďže tematicky a finančne (formou malých grantov) aj organizáciou rôznych podujatí podporujú aktivity individuálnych občanov a rôznych občianskych formálnych aj neformálnych združení. Dlhodobé nadačné programy EKOPOLISu a Komunitnej nadácie Zdravé mesto sú zamerané najmä na podporu zdravého života a životného štýlu; budovanie silných a zdravých komunit; posilňovanie aktívneho záujmu občanov o dianie vo svojom okolí a o stav životného prostredia; podporu dobrovoľníctva, spolupráce a vzájomnej pomoci v mestách a na vidieku; a celkovo na demokratizácii občianskej spoločnosti. Podobne, Centrum dobrovoľníctva má v programe „prostredníctvom myšlienky dobrovoľníctva zvyšovať ľudský potenciál, zlepšovať kvalitu života a tým prispievať k budovaniu občianskej spoločnosti“.⁴

Podpora existujúcich nadačných mimovládnych organizácií v meste Banská Bystrica priamo i nepriamo ovplyvnila vznik a existenciu ďalších občianskych iniciatív občanov a občianskych skupín, ktorých cieľom je podporiť zdravú výživu, udržateľné cesty potravinových cest a hlavne podporu lokálneho poľnohospodárstva a malých farmárov. Aktívnejší a organizovaný záujem o produkciu, konzumáciu a distribúciu potravín v meste a regióne Banská Bystrica možno sledovať od roku 2012, keď bolo v meste ako druhé na Slovensku založené konvínium Slow Food Banská Bystrica.

Príklad číslo 1: Slow Food

„Slow Food“ je neprofitová a členská organizácia, ktorá vznikla v Taliansku v roku 1986 a ako medzinárodná organizácia v roku 1989 ako opozícia k „fast-food“ hnutiu a k vytrácaniu lokálnych kulinárnych tradícií. Jeho cieľom je vzdelávanie a zvyšovanie povedomia obyvateľov o pôvode, kvalite a chuti potravín, ktoré konzumujú, a ich širšom vplyve na svetovú ekonomiku a ekológiu. Slow Food má dnes (2013) viac než stotisíc členov v 1500 konvíniah (regionálnych členských skupinách) v 153 krajinách celého sveta. Zakladateľ hnutia, sociológ a gurmán Carlo Petrini hlásil, že Slow Food spája radosť z jedla so zodpovednosťou, udržateľnosťou a harmóniou s prírodou.⁵ V súlade s jeho vyhlásením hnutie vyznáva heslo, že každý má právo na radosť

⁴ http://www.slowfood.com/?-session=query_session:59AD801813c753654BPg49CD7E50

⁵ Terra Madre Day je jednou z kampaní Slow Food hnutia: od roku 2009 sa 10. decembra na výročie vzniku hnutia po celom svete oslavuje na rôznych podujatiach lokálne a domácky pripravené jedlo a zdôrazňuje udržateľnosť lokálnej produkcie potravín.

z jedla, ale zároveň má aj zodpovednosť chrániť dedičstvo biodiverzity, kultúry a vedomostí, ktoré radosť z jedla umožňujú a podporujú. Jedlo Slow Food je podľa jeho manifestu *dobré* (svieže, zdravé, sezónne jedlo z lokálnych zdrojov), *čisté* (nekontaminované a nepoškodzujúce životné prostredie, život zvierat a zdravie ľudí) a *spravidlivé – férové* (dostupné spotrebiteľom a poskytujúce férové podmienky a ohodnotenie malým producentom potravín). Hlavnými princípmi hnutia sú dostupnosť a *food demokracia* (prístup ku „kultúrne“ vhodnému, lokálnemu a udržateľnému jedlu pre všetkých); koncept „*chilometro zero – 0 km*“ (suroviny a potraviny pre domáce použitie i pre reštaurácie by mali pochádzať z blízkeho regiónu, zvyčajne do 50 km od bydliska), lokálny *networking* (budovanie vzťahov dodávateľov a konzumentov, t. j. vyrovnávanie sociálnych hodnôt s ekonomickými), ale aj podpora kontinua mesto – vidiek. Slow Food hnutie sa vo svojich programoch zameriava na viaceré témy: biodiverzita, geneticky modifikované potraviny, surové (nepasterizované mlieko), pôvodné obyvateľstvo, chuťové vzdelávanie, farmárske trhy a iné. Hnutie má po svete početné komunity –*food communities*, ktoré fungujú v sietiach ako *Terra Madre network*, *Earth Markets network*, *Ark of Taste network* a *Food Presidia*. O úspechu Slow Food hnutia svedčí aj to, že ovplyvnilo ďalšie hnutia s podobnou filozofiou, zamerané na širšie oblasti života: Cittaslow (Slow City), Slow Europe alebo Slow Fish.

Na Slovensku doposiaľ existujú tri Slow Food konvínia: Bratislava, Banská Bystrica a Tatry. Členom konvínia sa môže stať každý, kto sa stotožňuje s filozofiou hnutia a platí ročné členské. Konvínium Banská Bystrica má v súčasnosti 12 členov (7 mužov a 5 žien). Predsedom konvínia je zariadený aktivista a podnikateľ v oblasti rozvoja vidieka, tradičnej kultúry a gastronómie, členovia sú prevažne regionálni aktivisti v treťom sektore, farmári, podnikatelia, veterinárna lekárka, výskumná pracovníčka a americký občan, žijúci v regióne. Zdá sa, že hlavnou motiváciou väčšiny členov je bojovať za zlepšenie podmienok pre malých lokálnych farmárov, zvyšovať vedomosti a povedomie obyvateľov o význame lokálnych produktov, zapájať sa do aktivít celosvetového hnutia, ale aj tešiť sa zo vzájomných stretnutí na akciách oslavovania lokálnych potravinových produktov. Členovia sa stretávajú niekoľkokrát do roka pri príležitosti podujatí venovaných lokálnej gastronómii (ako napríklad Oberačka po sebechlebsky, Tradičná chuť Honťu, Tradičná chuť Podpol'ania, Čipkárskô v Brusne), ale komunikujú vzájomne častejšie, takmer týždenne, formou e-mailov (väčšinou ide o sprostredkovanie zaujímavých informácií o aktivitách týkajúcich sa zdravého, udržateľného stravovania – napríklad informácie o podnikateľoch, ktorí sa venujú „debničkovaniu“, malých farmároch a food aktivistoch, správy zo sveta a pod.). Slow Food Banská Bystrica počas svojej krátkej existencie zorganizovalo viaceré akcie: informačné dni o význame lokálnych produktov, Regionálny farmársky jarmok v rámci Radvanského jarmoku v roku 2012, Regionálny farmársky trh „Otváranie Bánoša“ v apríli 2013 (v priestoroch a v spolupráci so Strednou odbornou školou Pod Bánošom v Banskej

Bystrici), *Terra Madre Day*⁶ spojený s nadregionálnymi majstrovstvami v zabíjačke na Salaši Zbojská; a výzvu pre banskobystrický regón na predkladanie nominácií na zápis do Archy chutí (august 2013 – v procese).

Archa chutí (*The Ark of Taste*) je jednou z najvýznamnejších globálnych aktivít hnutia, podporujúcou biodiverzitu. Vznikla v roku 1996 ako „online“ databáza slúžiaca na dokumentáciu a ochranu vzácnych, unikátnych regionálnych potravín, úžitkových zvierat a kultúrnych rastlín, ktorým hrozí zánik vplyvom modernizácie, globalizácie či zmeny životného prostredia a klímy. V súčasnosti Archa katalogizuje a chráni vyše 1100 produktov vo viac než 50 krajinách. Podmienky nominácie sú jasne stanovené a náročné z hľadiska kvality (napríklad produkt musí vykazovať výnimočné organoleptické kvality – t. j. chuť, vôňu, farbu a vzhľad; musí byť vyrobený tradičnými miestnymi metódami a ručne/remeselne; musí tvoriť súčasť konkrétneho územia/lokality a kultúrneho dedičstva – t. j. musí mať jednoznačnú „identitu“ prostredia, z ktorého pochádza; je vyrobený v limitovaných množstvach a riziko jeho zániku je preukázateľné).

V súvislosti s Archou chutí je potrebné spomenúť inú podobnú aktivitu, ktorá je oficiálnou aktivitou Európskej únie. V úsilí ochrániť poľnohospodárske výrobky, potraviny, víno, liehoviny, minerálne vody a iné výrobky, ktoré sú spojené s vymedzeným zemepisným územím, tradíciou, povesťou či dobrým menom, Európska únia založila systém označovania takýchto výnimočných produktov.⁷ Ide o tri kategórie označenia: Označenie pôvodu výrobkov (*Protected Designation of Origin – PDO*), Chránené zemepisné označenie (*Protected Geographical Indications – PGI*) a Zaručená tradičná špecialita (*Traditional Speciality Guaranteed – TSG*). Všetky kategórie sú v odbornej literatúre označované spoločne ako „Geographical Indications – GIs“, pričom najväčšiu váhu majú PDO a PGI. Produkty, ktoré získajú takéto označenie (navonok prezentované logom), prinášajú pre bežného konzumenta informáciu o lokálnom pôvode a garantovanej kvalite výrobku. Z neveľkého počtu slovenských výrobkov, ktoré získali status Chráneného zemepisného označenia (PGI),⁸ treba spomenúť „slovenskú bryndzu“, zaregistrovanú 16. júla 2008. Podľa európskeho PGI ustanovenia musí tento produkt obsahovať minimálne 50 % ovčieho mlieka. V súvislosti so škandálmi, keď sa za „slovenskú bryndzu“ označovali aj výrobky s menším objemom ovčieho mlieka, podarilo sa *Cechu výrobcov ovčieho syra v Turci* v roku 2013 vybojovať slovenskú ochrannú známku pre „ovčiu bryndzu salašníčku“ so 100 % podielom ovčieho mlieka, na ktorú sa vzťahujú prísnejsie kritériá než na európske Chránené zemepisné označenie PGI.

⁶ EÚ smernice v rokoch 1992, 1996, 2006, 2008, 2012.

⁷ K 31. 8. 2013 majú okrem Slovenskej bryndze PGI status aj Slovenská parenica, Slovenský oštiepok, Skalický trdelník, Oravský korbáčik, Záhrivský korbáčik a Tekovský salámový syr. Kategóriu TGS – Zaručenú tradičnú špecialitu získali zatiaľ výrobky Ovčí hrudkový syr salašníčky, Ovčí salašníčky údený syr, Lovecká saláma, Liptovská saláma, Špekáčky, Spišské páry a Bratislavský rožok. Kategória TGS nebráni výrobcom z rôznych krajín používať názov výrobku pri dodržaní predpisanej receptúry.

⁸ <https://www.facebook.com/nasazaHRAadkaBB>; prístup 16. 8. 2013

Touto odbočkou som chcela poukázať na slabé miesta označovania výnimočných lokálnych a regionálnych produktov. Prejavuje sa to aj v latentnom napäti medzi oficiálnym EÚ Registrom zemepisných označení (GIs) a Slow Food Archou chutí. Katia L. Sidali et al. svojím výskumom ukazujú, že členovia Slow Food považujú európske normy na označenie GIs za menej prísne a jednoduchšie než normy v Arche chutí, a podporujúce skôr veľkých producentov a exportérov (na rozdiel od Archy). Slow Food kritériá na zápis do Archy sú podľa respondentov v troch skúmaných krajinách (Talianko, Nemecko a Brazília) demokratickejšie, podporujú aj malých producentov a na rozdiel od GIs zdôrazňujú dôležitosť biodiverzity (Sidali – Dörr – Zulian – Radic 2013: 4-5).

Označovanie výnimočných lokálnych a regionálnych potravinárskych produktov má aj ďalší, predovšetkým kultúrny rozmer. Tieto produkty sú považované za súčasť kultúrneho dedičstva a prispievajú k posilňovaniu lokálnej, regionálnej a národnej identity.

Príklad číslo 2: Komunitné záhrady

Komunitné záhrady využívajú nevyužité (zväčša mestské) pozemky, o ktoré sa začne staráť skupina ľudí s cieľom skrášliť okolie, dopestovať vlastnú zeleninu, ovocie alebo kvety a vybudovať i upevniť komunitné, ľudské vzťahy. Využívajú prázdnky a často nezaujímatvý a zanedbaný verejný alebo súkromný priestor (s povolením majiteľa), t. j. môžu mať aj „mobilný charakter“, čo znamená, že v prípade predaja pozemku sa záhrada musí presunúť na iné miesto. Koncept komunitných záhrad je vo vyspelých demokratických krajinách známy a úspešný už niekoľko desaťročí. Prispieva k aktivizácii občanov (vrátane imigrantov, ktorí často pochádzajú z rurálnych oblastí a sú zvyknutí pracovať s pôdou), k budovaniu lokálnych komunít, k samozásobovaniu potravinami a k zlepšovaniu životného prostredia a klímy v mestskom prostredí.

Banská Bystrica je domovom dvoch komunitných záhrad. Prvá z nich, situovaná v centre mesta v areáli Centra nezávislej kultúry Záhrada, začala prvé kroky v roku 2012, avšak širšiu základňu získala v roku 2013, keď sa do aktivity zapojilo približne 10 rodín/ párov/ a niekoľko jednotlivcov. Druhá komunitná záhrada vznikla v roku 2013 na sídlisku Sásová v rámci Komunitného centra Sásová.

Ako som naznačila už v úvode, záhradkárski nadšenci v počte približne pätnásť sa stretli v apríli 2013 vystrojení pracovnými rukavicami, záhradkárskym náradím a semiačkami. Skupinu tvorili väčšinou partnerské alebo manželské páry mladých, vysokoškolsky vzdelaných a scestovaných ľudí, niektorí s malými deťmi (vrátane zmiešanej slovensko-austrálkej rodiny), väčšina z nich bez väčšej záhradkárskej skúsenosti. Iniciátorom myšlienky bola Saška s rodinou, ktorá žila predtým v Prahe, kde zažila pozitívnu skúsenosť s komunitnou záhradou a ktorá riadi aj inú občiansku iniciatívu (Zrnko – detský lesný klub). Prezentovala ideu urobiť komunitnú záhradku nielen miestom pestovania plodín, ale aj miestom spoločenských kontaktov.

Manažovania sa ujala Janka, ktorá presadzuje a tvorí permakultúrne záhrady. Po jej úvodnej prednáške každý súhlasil s vytvorením permakultúrnej komunitnej záhrady v centre Banskej Bystrice (najviac zabralo, že taká záhrada sa nemusí prieť).

Po aprílovej brigáde, keď sa vybudovali permakultúrne políčka ohradené tehľami a zasiali prvé semiačka, sa účastníci dohodli na vytvoreni skupinovej kontaktnej e-mailovej adresy a na ďalšej komunitnej komunikácii touto cestou. Po prvom stretnutí sa k skupine pridali ďalší ľudia vrátane blízkej materskej škôlky, ktorá si vytvorila vlastné políčko. Záhrad(k)a postupne bujnela, plody rástli, majitelia sa tešili – len kontakty ostali zväčša v e-mailovej rovine. Rozhovory s protagonistami naznačili, že komunitná záhradkári na svoje políčka pravidelne chodili, avšak nedokázali zladiť spoločné záhradkárčenie vzhľadom na súčasný spôsob života a zaneprázdnenosť. Napriek nedostatku osobného kontaktu, aj e-mailová komunikácia medzi členmi dokázala navodiť a nabudiť atmosféru komunitného záhradkárčenia.

Okrem dvoch verejných komunitných záhrad sa v Banskej Bystrici v roku 2013 rozbehol aj projekt komunitných záhrad v areáloch mestských škôl (Naša záHRAdka). Aktivitu realizuje neformálna skupina Komunita BB v spolupráci s niekoľkými občianskymi združeniami a dobrovoľníkmi. Podľa opisu projektu, „komunitné pestovanie napomáha budovaniu sociálnych vzťahov... Zároveň naše deti učí to, že ak chceme dostať v živote niečo dobré a kvalitné, musíme preto niečo rovnako dobré a kvalitné urobiť“.⁹ Je zaujímavé pripomenúť, že predmet „práca na pozemkoch“ bol povinným predmetom na základných školách počas socializmu, keď takmer každá škola mala aj vlastnú záhradu alebo sad. Dnes je väčšina z nich spustnutá. Projekt Naša záHRAdka sa snaží o ich znovuoživenie. Prvou úspešnou aktivitou bolo založenie bylinkovej záhradky na ZŠ Ďumbierska v júli 2013.

Príklad č. 3: debničkovanie

Debničkovanie (*box scheme alebo basket scheme*) je komunitný systém dodávky domácich produktov – zeleniny, ovocia, vajec, mäsa, mliečnych výrobkov, medu a iných potravín priamo spotrebiteľovi. Zákazník si prostredníctvom e-shopu objedná žiadane produkty podľa ponuky, ktorej obsahom sú čerstvé produkty priamo od slovenských farmárov. Objednané produkty sú v debničke alebo v košíku doručené zákazníkovi priamo domov, alebo si ich môže vyzdvihnuť na odbernom mieste. Ten-to systém úspešne funguje v mnohých krajinách západnej Európy a od roku 2012 sa rýchlym tempom rozbieha aj na Slovensku (najviac na západnom Slovensku). Ako aj pri predchádzajúcich alternatívnych potravinových systémoch, aj debničkovanie je založené na podpore lokálnych produktov a domácich producentov. Hlavnými princípmi debničkovania sú: lokálnosť, sezónnosť, čerstvosť (zvyčajne do 24 hodín od zberu) a kvalita (bez použitia chemických látok, umelých farbív a konzervantov). Podporou debničkovania si zákazník buduje vzťah a vyjadrujete solidaritu k „svojim“ farmárom

⁹ www.lokapetit.sk

a pestovateľom, zdieľa s nimi úrodu aj neúrodu a môže ich aj navštěvovať¹⁰. Debničkári zdôrazňujú, že obsah debničiek či košov nezarúčuje vyleštené ovocie jednej veľkosti ani zeleninu bez jedinej vady, ale zaručuje vysokú kvalitu a vynikajúcu chuť. Zákazníci, ktorí debničkovanie podporujú, vyjadrujú nielen svoj postoj k zdravej výžive, ale aj postoj k životnému prostrediu a k regiónu, v ktorom žijú.

Prví debničkári, ktorí rozbehli tento komunitný odberateľsko-dodávateľský systém v Banskej Bystrici, sú trojica mladých mužov (Matúš, Zdenko a Tomáš). Všetci sú vysokoškolsky vzdelaní (ekonómia, prekladateľstvo). Vyrástli na dedine, kde sa ich rodičia venujú farmárčeniu. Problémy, s ktorými sa rodičia ako farmári stretajú, motivovali mladých mužov k založeniu vlastnej firmy Lokapetit, podporujúcej malých farmárov predajom ich potravinárskych produktov.

„Lokapetit ponúka možnosť jednoduchého a rýchleho prístupu ku kvalitným slovenským potravinám. V centre nášho záujmu je návrat k tradičným hodnotám stravovania, v kombinácii s komfortom online nákupu.“¹⁰

Podľa Matúša je hlavným princípom ponúkať zákazníkom kvalitu bez chémie, čerstvosť a lokálnosť. Je si vedomý aj ekologického dopadu distribúcie lokálnych produktov, ktorých podpora prispieva každý k znižovaniu ekologickej stopy. Dôležitým motívom firmy je podpora prvoproducentov. Ako vyjadrujú na svojej webovej stránke:

„...výberom slovenských produktov preukazujete úctu našim farmárom, práci, ktorú robia, hodnotám, v ktoré veria. Odmenou za dôveru do nich vloženú bude úsmev, ktorý Vám vôňa Vášho košíka každý týždeň vyčari.“

Firma začala svoju činnosť v júli 2013 a ponúka v prvom rade čerstvú zeleninu, ovocie, med, mäso a mäsové výrobky, mliečne výrobky a vajcia, ale sortiment rozširuje aj o iné potraviny slovenského pôvodu (zaváraniny, džemy, jablkové džúsy, müsli a pod.). Zákazníci si môžu požadované potraviny objednať do pondelka každý týždeň a preberajú si ich v stredu na jednom z dvoch odberných miest v Banskej Bystrici, prípadne priamo doma (podľa preferencie zákazníka). Najviac zákazníkov tvoria mladé rodiny/matky, ktoré chcú pre svoje deti čerstvé a zdravé potraviny. Najväčším problémom zákazníkov je podľa vyjadrenia Matúša nedostatok dôvery k ponúkaným produktom. Po rôznych potravinových škandáloch a informáciach, že na trhoch predávajú aj podvodníci, ktorí ponúkajú ako lokálne potraviny tie, ktoré nakúpili v lacných supermarketoch, je dôvera slovenského spotrebiteľa naštrbená. Debničkári si dôveru zákazníkov musia získať jedine poctivým prístupom a spoluprácou s overenými dodávateľmi, ktorých mená a kontakty prezentujú aj na webovej stránke firmy. Zákazníkom ponúkajú možnosť návštevy fariem, aby sa sami presvedčili o spôsobe pestovania či chovu. V pláne majú aj vzdelávacie aktivity – prednášky spojené s ochutnávkami lokálnych produktov.

¹⁰ www.lokapetit.sk

Debničkovanie má stále viac prívržencov, čo potvrdzuje rastúci počet firiem ponúkajúcich túto službu, ohlasy spotrebiteľov na sociálnych sietiach, ale aj množiace sa články v novinách a časopisoch. Za všetky reakcie aspoň jeden komentár:

„Konečne ľudia začali bojkotovať dovázané potraviny, ktoré sú nielen nekvalitné, ale nám berú aj pracovné príležitosti. Všetci sa predsa od nepamäti živia tým, čo najdu pri svojich domovoch a nie tým, že im niekto druhý niečo pošle ...“¹¹

ZÁVER

Spomenuté tri príklady z Banskej Bystrice sú len malým nahliadnutím do úplne nového, ale rozvíjajúceho sa aktivizmu, týkajúceho sa získavania, konzumácie a distribúcie jedla a alternatívnych stravovacích praktík, ktoré je potrebné študovať v kontexte udržateľných životných štýlov smerujúcich k lepšej a udržateľnej kvalite života jednotlivca a spoločnosti. Nový trend aktivizmu v tejto oblasti je odozvou na globálne tendencie dotačných poľnohospodárskych a obchodných politík, ktoré majú deštrukčný vplyv na vidiek, malých farmárov a ich produkciu, ako aj odrazom zvýšeného záujmu občanov o pôvod a kvalitu potravín, ktoré denne konzumujú, a ich pomaly sa zvyšujúce povedomie o vplyve stravovacích praktík na životné prostredie.

Z pozorovania cez médiá, noviny, časopisy, sociálne siete a osobnú účasť i rozhovory sa zdá, že na Slovensku sú predstaviteľmi alternatívneho a aktívneho prístupu k výberu potravín a voľbe stravovacích praktík najmä obyvatelia miest a príslušníci mladšej až strednej, vyššie vzdelanej generácie zo stredných a vyšších stredných vrstiev. Z malej výskumnnej vzorky nemožno robiť závery, ale výsledky potvrdzujú rozsiahlejšie výskumy z iných krajín, kde sa ukazuje, že voľba „zeleného“ konzumu – tzv. *green consumerism* (preferencia lokálnych produktov, farmárskych trhov atď.) sa spája s vyššou strednou triedou a je súčasťou úsilia o širšie definovaný udržateľný životný štýl a hodnoty s ním spojené (napríklad Gilg – Barr – Ford 2005). Treba podotknúť, že trend preferencie lokálnych produktov na Slovensku je úzko spätý aj s otázkou ich ceny, čiže je voľbou prevažne ekonomicky silnejších vrstiev. To, že sa alternatívne prístupy k výberu a konzumácii potravín rozvíjajú najmä v mestách, nie je preto prekvapujúce. Na slovenskom vidieku je väčšia nezamestnanosť než v mestách, menšia kúpyschopnosť a stále pretrvávajúce samozásobovanie formou pestovania vlastných produktov v záhradách a chovu domáčich zvierat.

Rastúci záujem o lokálnu potravinovú produkciu na Slovensku je odrazom (alebo neskorším pokračovaním) trendov vo vyspelých krajinách Európy a severnej Ameriky. Ľudia, preferujúci potraviny z ich regiónu, sa označujú termínom *locavore*. Tento termín bol v roku 2007 označený v New Oxford American Dictionary za slovo roka (Guptil – Copelton – Lucal 2013: 164). *Locavore* je synonymom kvalitného a etického stravovania, v ktorom zohráva úlohu nielen faktor výživy a zdravia, ale aj hodnôt. Motivácie, pre ktoré sa ľudia prikláňajú k alternatívnym stravovacím praktikám, sú samozrejme rôznorodé. Pre väčšinu je hlavnou motiváciou kvalita a čerstvosť potravín

dôležitá pre zdravie, čo je (tiež) dôsledkom početných potravinových škandálov. Iní sa riadia skôr etickými princípmi, napríklad ako čo najmenej poškodzovať životné prostredie, nepodielat' sa na utrpení zvierat chovaných na farmánoch, alebo znižovať karbónovú stopu. Ďalší svoju voľbou prejavujú sociálne cítenie. Tým, že nakupujú lokálne produkty alebo *fair-trade* produkty, preukazujú solidaritu s farmármami. Tí, ktorí sú si vedomí všetkých týchto nových trendov životného štýlu, sú naozajstní „pionieri“, teda takí, ktorí našli holistickú cestu k udržateľnému životnému štýlu a životu (*sustainable living*).

Stručný pohľad na rýchlo sa rozvíjajúcu oblasť nových životných štýlov a preferencií na Slovensku poukazuje na jednu z ciest adaptácie obyvateľov na globalizáciu a zdôrazňuje význam ďalšieho štúdia problematiky alternatívnych praktík v produkcií, výbere, spotrebe a distribúcii potravín na Slovensku. Doterajšie prvé sondy neumožňujú ešte zovšeobecňovať zozbierané dátá a predvídajú ďalší vývoj, ponúkajú ale zaujímavú výskumnú výzvu, ktorá sa spája aj s príjemnými chvíľami pri zdieľaní radostí z dobrého jedla na rôznych lokálnych a regionálnych kulinárskych podujatiach. Pri výskume stravovacích praktík je dôležité uvedomiť si, že každodenné jedlo a praktiky s ním spojené je potrebné skúmať v širokom kontexte lokálnych a globálnych ekonomických, environmentálnych, sociálnych i kultúrnych vzťahov, ktoré vo veľkej miere ovplyvňujú nielen to, čo sa nám denne dostáva na stôl, ale aj životné prostredie a klímu, ekonomický rast, zamestnanosť, lokálny a regionálny rozvoj, charakter vidieka, rurálno-urbánne vzťahy, identitu a kultúrne dedičstvo.

ADAPTÁCIA MIGRANTOV Z VIETNAMU NA SPOLOČENSKÚ ZMENU

Miroslava Hlinčíková

Bratislava, ktorá patrila do roku 1989 k mestám menej globálne prepojeným, sa aj následkom prebúdzajúceho kapitalizmu a prijatia Slovenska do Európskej únie postupne transformuje na kozmopolitnejšie európske mesto. V Bratislave sa zväčšíl výber reštaurácií a ponuky rozličných potravín a tovaru. Môžeme navštievať rozličné „etnické“ reštaurácie, pozorujeme zväčšujúci sa počet a sortiment obchodov s „exotickými“ potravinami z Ázie a Blízkeho východu. Už nie je problém kúpiť ryžové rezance, sushi alebo rozličné korenia z celého sveta. Kebaby, sushi bary, ázijské bistrá a čínske reštaurácie sa stali viditeľnou súčasťou verejného priestoru. Transformácia po roku 1989 a následná sociálna zmena zasiahla v rozličnej miere všetky vrstvy obyvateľstva, ktoré sa adaptovalo na nové životné podmienky. V tomto kontexte zmena zasiahla i migráciu medzi Vietnamom a Československom, ktorá dovtedy prebiehala pod rúškom spriateľených socialistických krajín. Vietnamci a Vietnamky tak i pred rokom 1989 patrili k migrantom, ktorí mohli prichádzať na územie uzavretého socialistického Československa a ktorých mobilita bola podporovaná oboma štátmi. O tom, ako zasiahol do života pád socialismu životy a stratégie migrantov a migrantiek, ktorí v Československu v tomto prelomovom období žili, hovoria ich jednotlivé príbehy.

Kedže sa výskumu migrácie a inkorporácie migrantov z Vietnamu systematicky venujem od roku 2009, rozhodla som sa túto kapitolu zamerať ako sondu, pohľad na proces zmien, ktoré prišli s rokom 1989 a „nežnou revolúciou“. Pozornosť upriamujem na migrantov a migrantky z Vietnamu, ktorí zo socialistického Vietnamu migrovali do socialistického Československa, kde ich zachytila transformácia režimov. Text špecificky nazerá na podnikateľov s vietnamským pôvodom v Bratislave, to ako sa adaptovali na meniace sa podmienky po roku 1989, pričom ich adaptácia je priamo prepojená s procesom inkorporácie. Predpoklad začlenenia migrantov a migrantiek v ekonomickej oblasti, najmä do trhu práce, patrí medzi základné a najvýznamnejšie integrujúce spoločenské mechanizmy. V krajinách Európskej únie je zamestnanosť považovaná za dôležitý a rozhodujúci faktor a mechanizmus sociálnej inkorporácie migrantov v prijímajúcej spoločnosti (Rákoczyová – Pořízková 2009: 26).

Práve Vietnamci a Vietnamky sú na Slovensku viditeľní a majoritným obyvateľstvom vnímaní najmä ako malo-obchodníci, predajcovia v obchodoch s textilom, ázijských bistrách a nechtových štúdiach. Obraz o tom, ako sú na Slovensku vnímaní, dobre vystihuje úryvok článku z konzervatívneho týždenníka *Týždeň*, v ktorom autor hovorí o Vietnamcoch na Slovensku ako o príkladnej menštine, pretože sa nestážujú, snažia sa prispôsobiť, a sú preto názorným vzorom úspešného začlenenia:

„Vietnamci sú moja oblúbená národnostná menšina... Sú milí, snaživí a usmievajú sa na vás. Na rozdiel od niektorých iných menšíň sa Vietnamci nestážujú na domnely rasizmus a majú snahu sa s vami dorozumieť po slovensky. Nebedákajú, že im nikto nepridelil prácu, miesto toho makajú vo svojich reštauráciach alebo obchodíkoch. Ich deti nerozprávajú, že ich segregujeme pri vzdelávaní, miesto toho excelujú v našich školách a dostávajú sa na prestížne univerzitné odbory, prekonávajúc domorodcov“ (Krivošík, 2011).¹

Autor z *Týždňa* vystihol domnenku alebo predpokladaný vzorec etnizujúceho verejného a politického diskurzu o „integrácii iných“, ich „chcení“ a „otvorenom“ prístupe majoritného slovenského obyvateľstva. Tento postoj neodráža reálnu situáciu nastavenia spoločnosti, ktoré silno vplýva na sebavnímanie domnejnej menšiny a jednotlivých členov spoločnosti pri ich seba-identifikácii sa s krajinou, v ktorej sa usídlili.

Vychádzam z dát, ktoré som získala počas môjho doktorandského výskumu, pričom sa v texte pokúsim opísať podnikateľské stratégie migrantov v období po roku 1989. Priblížim, z akého dôvodu sa zameriavajú najmä na určitý sektor pracovného trhu, či ide o etnické podnikanie a aké stratégie možno medzi týmito podnikateľmi pozorovať. Analytická perspektíva, ktorú v práci používam, vychádza z dekonštruktivistického vnímania národných a etnických kolektívov. Ako výskumný súbor som si zvolila ženy a mužov pochádzajúcich z Vietnamu, ktorí prichádzali na Slovensko ako pred rokom 1989, tak i po ňom. Súčasne pochádzajú zo socialistickej krajiny a na zmeny režimu zo socialistického na demokratický sa adaptovali spolu s ostatnými obyvateľmi Slovenska.

VÝSKUMNÉ SPECIFIKA

Hlavným výskumným prístupom, ktorý som zvolila, bol etnografický výskum s použitím metódy hĺbkového etnografického interview a zúčastneného pozorovania v kombinácii s vedením reflexívneho terénnego denníka. Cez vybrané metódy etnografického výskumu som chcela porozumieť spôsobu života z pohľadu mojich informátorov a informátoriek, pričom som sa nechala viesť terénom a učiť sa od nich a následne sa snažila vysvetliť ich konanie a stratégie. Práca je založená na etnografickom výskume, ktorý som uskutočnila vo viacerých časových rámcach v rokoch 2009–2012 v Bratislave. Bratislavu som si ako výskumný terén vybrať úmyselne, keďže v nej žije najvyššie percento migrantov a migrantiek z Vietnamu na Slovensku. Súčasne je centrom občianskeho života a poskytuje zaujímavý priestor pre výskum inkorporácie migrantov a migrantiek na lokálnej úrovni. Výskumný súbor tvorí sedemnásť informátorov a informátoriek, ktorí sa identifikujú ako Vietnamci a Vietnamky a žijú v Bratislave minimálne päť rokov. Pri výbere informátorov som sa zamerala na dospelých jednotlivcov v produktívnom veku nad 25 rokov, pričom najdôležitejším kritériom bolo pre mňa dlhšie obdobie strávené životom v Bratislave a skúsenosť s prá-

¹ Dostupné na: <http://www.tyzden.sk/nazivo-doma/cas-vyvesit-vlajku.html>

cou a podnikaním v Bratislave. Najmladší informátor mal 28 rokov a najstarší 56 rokov. Dôraz som kládla i na to, aby mali v Bratislave rodinné zázemie – teda budť svojich partnerov a detí, alebo rodičov. Sedemnásť informátorov a informátorek vietnamského pôvodu pochádza zo strednej alebo vyššej vrstvy podnikateľov v Bratislave. Viacerí z informátorov majú vysokoškolské vzdelanie (často ukončené na Slovensku), ale nikto z nich sa nevenuje vyštudovanej oblasti.² Rozhovory som uskutočnila v slovenskom jazyku. Zo sedemnásťich informátorov a informátorek pôvodom z Vietnamu som s ôsmimi informátormi/kami komunikovala s tlmočníkom/čkou a s deviatimi informátormi/kami bez pomoci tlmočníka/čky.

TEORETICKÝ RÁMEC: BEZ ETNICKÉHO OBJEKTÍVU

Migrantov a migrantky z Vietnamu (ale i majoritnú populáciu) nevnímam ako homogénnu etnickú skupinu a v texte sa snažím cielene vyhnúť nazeraniu na migrantov cez výlučne „etnický objektív“. Pohľad na migrantov bez etnickej optiky je jedným z hlavných argumentov sociálnych antropologičiek Niny Glick Schiller a Ayse Çağlar, ktoré vo svojich prácach upozorňujú na to, že práve etnická optika výskumu uprednostňuje jednu formu identifikácie a subjektivity ako základ pre sociálnu interakciu a zdroj sociálneho kapitálu³ nad ostatnými formami (Glick Schiller – Çağlar 2007: 16-17). Inými slovami, pri výskume migrácie a inkorporácie migrantov sa kladie často príliš veľký dôraz na ich etnicitu a pôvod, pričom ich ostatné sociálne identity sú zatláčané do úzadia. Koncepty etnickej skupiny, etnickej komunity a národa sú klíčovými pri chápaní inkorporácie. Ako analytici a analytičky by sme mali sledovať spôsoby a podmienky, za ktorých môže fungovať zhmotnenie a kryštalizácia skupinového cítenia, ako sú tieto kategórie konštruované, rekonštruované a artikulované. „Etnicita, rasa a národnosť sú spôsobmi vnímania, interpretovania a reprezentovania sociálneho sveta. Nie sú reálnymi vecami vo svete, ale perspektívou na svet“ (Brubaker 2004: 17) a mali by byť študované „bez skupín“. Je to spôsob, akým ľudia rozumejú a interpretujú svet, spôsob, akým dávajú svetu význam, robia ho predvídateľným a vytvárajú tak pozície, ktoré alokujú sebe a iným v ich kognitívnych „mapách“ sociálneho sveta (Karner 2007: 31). Znamená to, že o etnických skupinách a národoch rozmýšľam ako „o praktických kategóriach, kultúrnych idiómoch, kognitívnych sché-

² V texte citujem niektoré priame výpovede mojich informátorov a informátorek, pričom som sa ich snažila v čo najväčšej miere anonymizovať. Citátom informátorov som prisúdila vymyslené pseudonymy – vietnamské mená, ktoré som vybrala náhodne, pričom pri citátoch nepíšem presný rok príchodu, vek, ktoré by mohli viest k ich identifikácii. Súčasne nepovažujem tieto údaje dôležité pre výpovednosť jednotlivých citátov. V texte odlišujem najmä medzi migrantmi a migrantkami, ktorí prišli pred rokom 1989 a po roku 1989.

³ Sociálny kapitol „je množinou skutočných alebo potenciálnych zdrojov, ktoré sú prepojené existenciou trvácej siete viac či menej inštitucionalizovaných vzťahov vzájomného poznania a rozpoznania“ (Bourdieu 2001). Inými slovami predstavuje sieť sociálnych kontaktov, vzťahov s inými ľuďmi, ktoré môžu byť zmobilizované za účelom dosiahnutia výhod alebo zisku (Rákoczyová – Trbola 2009).

mach, diskurzívnych rámcoch, inštitucionálnych formách a politických projektoch...“ (Brubaker 2004: 11).

Na základe uvedenej argumentácie som si i ja adoptovala kritický postoj ku etnickej skupine a výskum som nereduovala na skúmanie etnickej skupiny Vietnamcov a Vietnamičiek ako jednotky analýzy, ani ako objektu výskumu. Snažila som sa na informátorov a informátorky nazerať v prvom rade ako na aktívne jednajúcich aktérov (*agents*), jednotlivcov, s ich stratégiami, rozhodnutiami, pričom ma zaujímalo to, ako reflektujú svoje postavenie a možnosti na lokálnej úrovni v Bratislave.

Migrácia znamená pohyb cez hranice národných štátov, prekračovanie pomyselných hraníc jednotlivých národov a kultúr. Migrácia je spájaná s inkorporáciou, procesom, ktorý by mal nasledovať po vstupe jednotlivca do krajinu, v ktorej by sa chcel usídlieť natrvalo alebo dlhodobejšie. Vychádzam z predpokladu, že migranti zväčša žijú svoje životy simultánne vo viac ako jednej krajine (resp. jednom národnom štáte). Svoje každodenné rozhodnutia uskutočňujú spolu so sieťou ľudí, ktorí zahŕňajú ako lokálnych, tak i transnárodných aktérov (Glick Schiller a kol. 2004: 1). Jednotkou analýzy už nie je viac hypotetická komunita, výskum sa zameriava na migrantov – jednotlivcov a ich potomkov a ich rozličné sociálne siete a sociálne polia. Objekt výskumu môže zahŕňať rôzne cesty inkorporácie, ktoré nie sú limitované iba k etnickým komunitám a etnickým spôsobom inkorporácie (Glick Schiller – Çağlar – Guldbrandsen 2006: 614). Ne-etnické formy inkorporácie spájajú migrantov do sociálnych vzťahov, ktoré nie sú budované vo vzťahu k nárokom na spoločnú kultúru, pôvod, história, ktorá pramení z etnických foriem kategorizácie alebo seba-identifikovania. Na mieste, kde pracujú, v štvrti, v ktorej žijú a v politických alebo náboženských organizáciách si migranti formujú sociálne vzťahy ako so svojimi krajanmi, ale i miestnymi obyvateľmi, ktorí sú nositeľmi rôznych etnicít (Glick Schiller – Çağlar – Guldbrandsen 2006: 614) a sociálnych identít.

BRATISLAVA AKO MIESTO PRE ŽIVOT

Bratislava ako centrum občianskeho života na Slovensku so svojou infraštruktúrou, organizáciami, ktoré tu pôsobia a vyšším životným štandardom, poskytuje diverzifikovaný priestor pre výskum inkorporácie migrantov a migrantiek na lokálnej úrovni. V Bratislave žije najvyššie percento migrantov a migrantiek na Slovensku. Ku koncu roka 2012 mala Bratislava 413 192 obyvateľov, pričom k 31. 3. 2013 bolo v Bratislave registrovaných 16 301 migrantov a migrantiek so statusom cudzinca,⁴ čo tvorí približne 3,95 % obyvateľov Bratislavы a je 23,80 % z celkového počtu všetkých cudzin-

⁴ Z legislatívneho hľadiska patria občania a občianky z Vietnamu v Slovenskej republike do legálnej kategórie tzv. *cudzincov z tretích krajín*. Na základe zákona o pobýte cudzincov je *cudzincom* každý, kto nie je štátnym občanom Slovenskej republiky a *štátny príslušník tretej krajiny* je každý, kto nie je štátnym občanom Slovenskej republiky, ani občanom Európskej únie, alebo je osobou bez štátnej príslušnosti.

cov žijúcich na území Slovenska.⁵ Väčšinu týchto cudzincov tvoria občania krajín Európskej únie a podľa krajiny pôvodu najviac pochádza z Českej republiky (1465), Nemecka (1034), Poľska (754), Rakúska (720), Rumunska (690). Cudzinci pochádzajúci z tzv. tretích krajín mali nasledujúce zastúpenie: Srbsko (1268), Ukrajina (1187), Rusko (953), Čína (609), Vietnam (566),⁶ Kórea (486) (UHCP, 2013).

Z hľadiska migrantov a migrantiek je Bratislava ako hlavné mesto Slovenskej republiky centrom viacerých väčších štátnych inštitúcií a medzinárodných organizácií, ktoré na Slovensku pôsobia. Súčasne má vysokú koncentráciu rôznych mimovládnych a medzinárodných organizácií, ktoré sa zameriavajú na pomoc migrantom a migrantkám.⁷

Bratislava je migrantmi a migrantkami vyhľadávaná, keďže poskytuje najväčšiu paletu pracovných príležitostí, čo je zároveň i príčinou toho, že má najvyššiu koncentráciu migrantov a migrantiek na Slovensku. V Bratislave nemožno pozorovať vyslovene etnické štvrti,⁸ aj keď v kontexte migrácie z Vietnamu si možno všimnúť isté miesta, kde sa muži a ženy z Vietnamu zväčša koncentrujú. K 30. 6. 2013 žilo na Slovensku spolu 2069 občanov Vietnamu so statusom cudzincu s trvalým alebo prechodným pobytom.⁹ Z nich 27 % žije v Bratislave, teda 566 cudzincov s vietnamským občianstvom a väčšina z nich sa usídliла v časti Bratislava III. (Nové mesto, Rača, Vajnory) – počtom 469 Vietnamcov.¹⁰ Z perspektívy usídlňovania sa migrantov z Vietnamu je zaujímavé napríklad sídlisko „Dimitrovka“, lokalizované vedľa bývalej továrne Istrochem alebo Vajnory (prezývané už aj „malý Vietnam“). V Bratislave sa

⁵ K 30. 6. 2013 žilo na území Slovenskej republiky 68 405 cudzincov. (Zdroj: Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike. 1. polrok 2013.)

⁶ Celkový počet Vietnamcov (t. j. občanov Vietnamskej socialistickej republiky) na území Slovenska...

⁷ Medzi najdôležitejšie medzinárodné organizácie v oblasti migrácie určite patria *Medzinárodná organizácia pre migráciu* (IOM), ktorá v Bratislave (a Košiciach) prevádzkuje Migračné informačné centrum. Sídlo tu má viaceru mimovládnych organizácií, ktoré sa priamo zameriavajú na migrantov a migrantky, a to v rôznych oblastiach a na rôznych úrovniach – napríklad *Liga za ľudské práva* (právne aktivity a poradenstvo), *Slovenská humanitná rada* (zameriava sa na integráciu migrantov s udeľeným azylom a doplnkovou ochranou), *Nadácia Milana Šimečku* (organizácia festivalu nových menšíň „Fjúžn“; zameranie na vzdelávanie a deti migrantov), *Centrum pre výskum etnicity a kultúry – CVEK* (výskum migrácie, návrhy koncepčných riešení), *Inštitút pre verejné otázky* (výskum migrácie a integrácie zo rozličných aspektov). Súčasne tu aktívne pôsobí niekoľko organizácií a združení migrantov – medzi tie najaktívnejšie patria *Komunita Afričanov na Slovensku*, *Zväz Afgánov na Slovensku* a *Islamské kultúrne centrum Cordóba*.

⁸ Etnické štvrti v zmysle priestorovej koncentrácie skupiny, ktorá zdieľa rovnakú etnicitu v jednej konkrétnej mestskej časti – štvrti. I keď sa migranti a migrantky z určitých krajín usídlujú v Bratislave v istých uliciach a častiach mesta, tieto štvrti nedosahujú absolútну koncentráciu tejto skupiny migrantov a migrantiek.

⁹ Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike. 1. polrok 2013. Prezidium policajného zboru, Úrad hraničnej a cudzineckej polície.

¹⁰ Zdroj: Štatistiky Úradu hraničnej a cudzineckej polície. 2013.

nachádza i najväčšie otvorené trhovisko „Miletička“¹¹ a iné menšie trhoviská (napríklad „Jedlíková“).¹² Bratislava je centrom najaktívnejších občianskych združení Vietnamcov a Vietnamiek na Slovensku *Vietnamské komunity na Slovensku* a *Únie vietnamských žien na Slovensku* a od júla 2011 má v Bratislave sídlo i Vietnamese veľvyslanectvo.

1989: ROK ZMIEN A NOVÝCH STRATÉGIÍ

Migráciu z Vietnamu do vtedajšieho Československa bolo možno pozorovať od 50. rokov 20. storočia, pričom bola regulovaná na základe *Dohody o vzájomnej ekonomickej pomoci*. Vrchol tejto migrácie nastal v 80. rokoch, keď bolo v Českej socialistickej republike umiestnených 30 000 vietnamských robotníkov a vo vtedajšej Slovenskej socialistickej republike bolo zamestnaných približne 6500 osôb (Hruška 2011). Prvá generácia Vietnamcov a Vietnamiek študovala predovšetkým na stredných odborných školách a technických univerzitách a pracovali v rozličných továrnach. Do Československa z Vietnamu prichádzali hlavne učni, študenti, stážisti a robotníci, ktorí mali byť zaškolení v rôznych odboroch, napríklad v strojárstve, metalurgii a spotrebnom priemysle (Brouček 2006). Učni a robotníci pracovali na území Slovenska v štátnych podnikoch, napríklad v Istrocheme (bývalý Závod Juraja Dimitrova), Martinských strojárskych závodoch či v Komárňanských lodeniciach. Možnosť študovať alebo pracovať v zahraničí bola veľmi prestížna a do Československa sa zväčša dostávali študenti a učni cez výberové konanie. Vietnamci prichádzali na niekoľkorocné kontrakty, štúdiá, po ktorých skončení sa mali vrátiť zaškolení a kvalifikovaní do Vietnamu. Väčšina Vietnamcov tak po uplynutí konaktu aj spravila, viacerí však na území Československa zostali a založili si drobné živnosti.

Ngon pochádza z menšieho mestečka z Vietnamu, v ktorom sídlil veľký textilný závod. Ako mnogé iné mladé dievčatá v danom meste, navštievovala textilnú odbornú školu. Po jej ukončení, dostala ponuku odísť pracovať do Československa na 4-ročný kontrakt. Vtedy 18-ročná Ngon túto možnosť chápala ako šancu vycestovať do Európy, zarobiť si peniaze a neskôr sa vrátiť späť do Vietnamu a založiť si vlastné podnikanie. Na Slovensko teda prišla bez akejkoľvek predchádzajúcej pracovnej praxe spolu so skupinou žien a mužov z Vietnamu. Ngon opisuje svoje pracovné skúsenosti v jednom zo závodov, ale i podmienky života na ubytovni ako veľmi ťažké. Ngon:

„Po mesačnej ... karanténe, sme sa hned dostali ... do práce. Štyri sme bývali v jednej izbe, v ktorej boli dosť stiesnené podmienky ako v tábore, štyri posteľe za sebou. Chodili sme na tri zmeny...“

Napriek svojmu prvotnému plánu vrátiť sa po uplynutí 4-ročného konaktu späť do Vietnamu, Ngon v Bratislave zostala a to najmä kvôli novým možnostiam pre podnikanie po roku 1989.

¹¹ „Trhovisko na Miletičovej“, Miletičova 9, Bratislava.

¹² Toto trhovisko sa nachádza na Jedlíkovej ulici – v centre mesta s vchodom z Obchodnej ulice.

Rok 1989 bol zlomovým bodom v migrácii z Vietnamu na Slovensko. Mnohí muži a ženy odišli späť do Vietnamu, prípadne po otvorení hraníc migrovali z územia Slovenska ďalej na Západ, a to najmä do Čiech a Nemecka. Nadľaď však zostávala aj možnosť zotrvať na Slovensku. Po zmene režimu v roku 1989, ktorého následkom bola i deindustrializácia Československa, boli Vietnamci medzi prvými, ktorí stratili zamestnanie v štátnych podnikoch a závodoch a zároveň mali veľmi málo iných možností sa zamestnať. Rok 1989 súčasne znamenal i zavedenie trhovej ekonomiky. Mnohí v 90. rokoch začali podnikať ako maloobchodníci, keďže to bola jedna z mála možností ako zostať legálne žiť v Československu. Túto tendenciu Vietnamcov (a iných migrantov) k maloobchodu možno tak považovať za čiastočne vynútenú stratégia zotrvenia. Získaním živnostenského listu nadobudli i povolenie na prechodný pobyt za účelom podnikania a tak možnosť pobytu na Slovensku. Súčasne to však bola i snaha využiť novú šancu a skúsiť sa presadiť v novej oblasti.

Príkladom je príbeh Hien, ktorá prišla na Slovensko v roku 1987 a pracovala vo vtedajšom Istrocheme, kde sa zoznámila aj so svojím krajanom a budúcim manželom. V Istrocheme pracovala do roku 1990, keď otehotnela.

(Otázka: A potom keby ste popísali, koľko rokov ste ešte zostali v Istrocheme pracovať?) „Tak ja som vlastne zostala doma ešte pár rokov, ale môj manžel bol zamestnaný v Istrocheme do roku deväťdesiatdva. V Československu vlastne v tej dobe sa dalo, bola otvorená krajina, bola taká zmena režimu, bola možnosť podnikať, tak sme obidvaja začali podnikať.“

(Otázka: A s čím ste začali podnikať?)

„Mali sme vlastne ten klasický, to klasické podnikanie, chodili sme predávať na tých burzách.... Ja som podnikala, alebo som začala podnikať dosť neskôr. Môj manžel vtedy ešte zostal pracovať v tom podniku, ale mimo pracovnej doby chodil tiež predávať s tými ďalšími kolegyňami, ktoré začali podnikať. To vo vtedajšej dobe sa dalo, začalo dať vybavit živnostenský list...“

Hien spolu s manželom zostali pri podnikaní podnes a v súčasnosti vlastnia a prevádzkujú reštauráciu, majú niekoľko zamestnancov (aj nevietnamského pôvodu) a patria k vyššej strednej triede podnikateľov.

Po páde socializmu väčšinová populácia nemala dostatok komerčných skúseností alebo prístup k dodávateľom a veľkoobchodnej sieti, migranti tak reagovali na lokálne možnosti a úspešne súťažili s domácim obyvateľstvom. Ekonomická situácia lokálnej populácie zároveň stanovovala parametre typu podnikania, ktorý mohol byť úspešný (Glick Schiller – Çağlar – Guldbrandsen 2006: 617). Postsocialistická spoločnosť a mestá potrebovali malé obchody so spotrebňom tovarom, aby naplnili potreby obyvateľov. Ako spomína i Soňa G. Lutherová v úvodnej kapitole tejto publikácie, spotrebne správanie obyvateľov Československa bolo ovplyvnené obmedzeným prístupom k tovaru. Pretrvávajúce sociálne transnacionálne siete migrantov a migrantiek boli pri rozbiehaní podnikania veľmi nápmocné. Vietnamci, takisto ako ostatné

obyvateľstvo na Slovensku, nemali predchádzajúce skúsenosti s podnikaním, takže začínali na rovnakej „štartovacej čiare“. Úspešnosť v podnikaní preto nemožno vysvetľovať cez kultúru („kultúrnú danosť podnikat“, „mať to v krvi“). Keďže najmä v 90. rokoch dopyt po spotrebnom tovare predchádzal ponuku, maloobchodný sektor až do finančnej krízy v roku 2009 prinášal uspokojivý zdroj zárobku. V tomto ohľade malo majoritné obyvateľstvo a ženy a muži pôvodom z Vietnamu rovnaké východzie podmienky, ktoré sa líšili vzhladom na znalosti, vzdelanie a ekonomický status jednotlivcov. Súčasne je najmä prvá generácia migrantov vždy silne motivovaná k ekonomickej úspechu a aj tým možno vysvetliť vyšší podiel podnikateľov medzi nimi.

Migranti a migrantky z Vietnamu (ale aj iných krajín, napríklad Číny) sa zamerali na maloobchod a veľkoobchod s predajom textilu, obuvi a elektroniky, ktoré dovážali z rôznych krajín Ázie. Od začiatku ich podnikania sa dostávali do častého kontaktu s ostatnými malo-obchodníkmi, neboli od nich izolovaní a navzájom spolupracovali. V posledných rokoch sa rozšírilo ich zameranie i na stravovacie zariadenia – ázijské bistrá a nechťové štúdiá. Aj po migrácii do Československa jednotlivci zväčša zachovávali a udržiavalí svoje transnacionálne siete a spojenia s Vietnamom, ktoré hrali významnú úlohu v podnietení ďalšej migrácie z Vietnamu na Slovensko. Postupne sa z pôvodne štátom organizovanej migrácie po roku 1989 stala spontánna migrácia, ktorá nadväzovala na vytvorené sociálne siete. Jednotlivci, ktorí prichádzali, sa i ďalej zameriavalí najmä na podnikanie¹³ aj z hľadiska ľahšieho dosiahnutia legálneho pobytu na Slovensku. Na Slovensko prichádzali najmä muži – obchodníci, ktorých rodiny neskôr prišli za nimi. Zároveň sa od prvej vlny migrantov a migrantiek líšili v niektorých aspektoch: mali nižšie vzdelanie a prichádzali s cieľom začať podnikať (Baláž – Williams 2005: 251).¹⁴ Podnikateľský sektor je ako časť pracovného trhu charakteristický svojou flexibilitou, ktorá sa neraz mení na neistotu (Iglicka 2005: 102), a to najmä pre jednotlivcov so statusom cudzinca, ktorí sú zviazaní s povolením na

¹³ Forma pracovného úvazku – *zamestnanie alebo podnikanie*, resp. práca na živnosť (Hlinčíková – Sekulová – Lamačková 2011: 19) je jednou zo základných kategórií, ktoré štrukturujú práva a povinnosti migrantu alebo migrantky. S oboma podobami sú spojené isté výhody i nevýhody, práva i povinnosti. V prípade statusu *zamestnanca* (účel prechodného pobytu za zamestnaním) ide najmä o závislosť cudzinca na konkrétnom zamestnávateľovi, kedy so stratou práce zároveň stráca i oprávnenie zdržiavať sa na území SR. Aj z tohto hľadiska je medzi migrantmi preferovaný status podnikateľa (a tým aj účel pobytu za podnikaním).

¹⁴ Ďalšie špecifické obdobie v histórii migrácie z Vietnamu na Slovensko nastalo po vstupe Slovenska do Európskej únie, po ktorom nasledoval príchod mnohých zahraničných firiem a na Slovensku nastal dopyt najmä po kvalifikovanej pracovnej sile, ktorý však zastavila finančná kríza v roku 2009. V dôsledku pracovných náborov počet zamestnancov z Vietnamu na Slovensku expandoval z 2 osôb v roku 2004 a 59 osôb v roku 2006 až na 949 osôb v roku 2008, t. j. 6,4 % z celkového počtu zahraničných zamestnancov v krajinе (Divinský 2009: 54). V roku 2008 zamestnávali na západnom Slovensku Vietnamcov a Vietnamky viaceré firmy (Hornonitrianske bane, Samsung, Sony, odštepný závod baní v Novákoch) (Hlinčíková 2010: 52). Tomuto typu migrácie sa v teste bližšie nevenujem, keďže sa zameriavam špecificky na Vietnamcov – podnikateľov v Bratislave.

pobyt udeleným Cudzineckou a hraničnou políciou. Podnikanie je jednou z účinných stratégií, ako sa môže migrant vyhnúť vybavovaniu pracovného povolenia na Slovensku. Flexibilnosť a neviazanosť na zamestnávateľa môže byť výhodou i nevýhodou na trhu práce, keď jednotlivec spolu so živnosťou prijíma aj relatívne vysokú administratívnu náročnosť a väčšiu aktivitu.

I keď väčšina mužov a žien z Vietnamu si nehľadala prácu na zamestnanec ká, počas rozhovorov vyplynula ich domnenka o nezáujme väčšinovej spoločnosti o ich zamestnanie a pociťovaná etnizácia pracovného trhu, keď má v súčaži o pracovnú pozíciu vždy prednosť etnický Slovák pred jednotlivcom, ktorý pochádza z inej krajiny, i keď disponuje lepšími alebo rovnakými kompetenciami. Quan:

(Otázka: Myslíte si, že pri hľadaní si zamestnania je skôr výhodou alebo nevýhodou pochádzať z inej krajiny ako zo Slovenska?)

„Nikdy som nerozmýšľal nad hľadaním práce, ale myslím si, že ak by sa uchádzal o to isté zamestnanie Vietnamese a Slovák, pričom by mali rovnaké zručnosti, určite by uprednostnili Slováka.“

Duong: „Bariéry zamestnania ja tu zatiaľ nevnímam, i keď musím povedať, že z môjho pohľadu je taká myšlienka, že predsa len nie som Slovák, nepochádzam odtiaľto, je tam istý blok, strach, že ako ma môžu tí ľudia v potenciálnej firme prijať... vždy je tam niečo také.“

Vo výskume som neidentifikovala žiadnych informátorov alebo informátorky, ktorí by si hľadali prácu s inštitucionálnou pomocou. Binh:

„Tam oni viac-menej... nájsť medzi sebou... To zase tí starší sa snažia im pomôcť. Ich zamestnávajú. Nie prostredníctvom Úradu práce sociálnych vecí a rodiny, ale prostredníctvom ich známych.“

Podnikanie je medzi migrantmi z Vietnamu všeobecne vnímané ako najjednoduchší spôsob získania pracovného uplatnenia. V tejto časti pracovného trhu sú však jednotlivci často nositeľmi a nositeľkami neistej (*precarious*) pozície a majú blokovanú možnosť ekonomickej mobility.

Duong momentálne študuje na vysokej škole. Počas interview sme sa zhovárali o jeho budúcich plánoch a stratégii Vietnamcov podnikat’.

(Otázka: Ako si zväčša Vietnamci na Slovensku hľadajú prácu, všimla som si, že väčšina najmä podniká, je to tak?)

„Je to jediný spôsob momentálne... Je viac spôsobov, že buď príde na Slovensko študovať, alebo sa ide zamestnať, ale to je veľmi komplikované. To musí dať nejaká slovenská firma žiadosť na ministerstvo práce a tí ľudia v zahraničí sa o tom musia nejakým spôsobom dozvedieť aj cez veľvyslanectvo... Je to veľmi komplikované... Môže, ak chce prísť na Slovensko, musí tu mať nejaký účel, tak najčastejší účel je to podnikanie...“

(Otázka: A vy osobne, aké máte skúsenosti s prácou, absolvovali ste nejaké brigády napríklad?)

„Brigády som v živote nerobil, ale pomáhal som v rodinnom podniku. Ja som ešte v živote neboli riadne zamestnaný, neboli som na žiadnej brigáde, už v rámci rodiny máme toho veľa, takže tam je práce dosť. Vždy to bolo tak, že som pomáhal rodičom v rodinnej firme.“

Rada by som zdôraznila, že sa zámerne vyhýbam označeniam „etnické podnikanie“ a „migrantské podnikanie“ pre opisanie ich podnikateľských aktivít. Migranti a migrantky sú sociálne zakotvenými aktérmi a majú isté stratégie, sociálne siete, a lokálne možnosti, ktoré ich vedú k istému druhu podnikania, ktoré však nie je čisto ich doménou. Vietnamci a Vietnamky žijúci na Slovensku sú veľmi heterogénnou a vnútorne nejednotnou skupinou i čo sa týka podnikania. Podnikatelia migranti ako ekonomicí aktéri a aktérky zdieľajú možnosti ekonomickeho úspechu alebo neúspechu s inými podnikateľmi v rámci ekonomiky v danej lokalite (Glick Schiller – Çağlar 2007), teda v Bratislave a nemožno ich vnímať ako etnickú „bublinu“ v mori majority.

Jadro majiteľov obchodov, reštaurácií alebo nechtových štúdií tvoria jednotlivci, ktorí ešte pred rokom 1989 v Československu skončili vysokoškolské štúdium, alebo tu pracovali na stáži v jednej z tovární. Práve táto skupina jednotlivcov udržiava silné, priateľské a profesionálne vzťahy. Štruktúra podnikateľov medzi Vietnamcami na Slovensku je veľmi diverzifikovaná, zväčša závisí od toho, kedy na Slovensko prišli, aké majú vzdelanie a celkový kultúrny a sociálny kapitál a socioekonomickej status. Od malých podnikateľov, ktorí prevádzkujú jeden stánok na trhu alebo obchodík s textilom, až po väčších podnikateľov, ktorí sa orientujú na širší trh, majú veľkosklady, sú majiteľmi nehnuteľností, ktoré prenajímajú, prípadne vlastnia a vedú niekoľko reštaurácií.

Jednotlivci, ktorí prišli do vtedajšieho Československa pred rokom 1989, sem prichádzali na dočasný, niekoľkoročný pobyt s cieľom zvýšiť si svoju kvalifikáciu, získať nové skúsenosti, dosiahnuť lepšiu pozíciu na pracovnom trhu vo Vietname a zarobiť si peniaze, ktoré by mohli investovať. Po roku 1989 sa tým, ktorí tu zostali, otvorila príležitosť podnikať vo vtedy absolútne nerozvinutom sektore.

Nhung prišiel na Slovensko ako mladý 27-ročný doktorandský študent. V Bratislave sa stretol so svojou krajankou, rozhodli sa, že po zmene režimu tu skúsia svoje šťastie a začnú podnikať.

(Otázka: Ako to bolo, keď ste skončili školu, viacerí Vietnamci hovorili, že bolo ľažké si nájsť prácu, že začali podnikať...)

„Nielen my, ale aj akože naši kolegovia a naši slovenskí kolegovia študenti, tak tu bola veľká nezamestnanosť a ľažká situácia.“

Napriek ľažkým štartovacím podmienkam sa stali v Bratislave úspešnými podnikateľmi. Nhung je majiteľom reštaurácie, v ktorej zamestnáva viacero ľudí (ako Vietnamcov, tak i Slovákov) a pracuje aj na medzinárodných obchodných projektoch medzi Vietnamom a Slovenskom.

Mai na Slovensko prišla ešte pred revolúciou na študijný pobyt na doktorandské štúdium na technickej vysokej škole. Počas štvorročného štúdia na Slovensku zatial jej syna vychovávala rodina vo Vietname. Po skončení a obhájení doktorátu sa Mai spolu s manželom Tuanom a vtedy desaťročným synom rozhodli, že sa usadia v Československu a skúsia tu podnikať. Ani jeden z nich nemal predchádzajúce skúsenosti s podnikaním alebo obchodom. Zamerali sa na obchod s textilom a ratanovým nábytkom a cez svoje kontakty vo Vietname ho začali dovážať. Tuan:

„Na začiatku, keď sme prišli na Slovensko bolo dosť ťažko, avšak v tom čase vďaka tomu, že sa otvorili tie možnosti podnikania... takže sme hned založili živnosť teda na podnikanie, a tým pádom ...sme hned aj legalizovali svoj pobyt. Tým pádom sa nám zjednodušil ten proces, vlastne vybavovanie všetkého – administratívneho alebo iného druhu. Teda mohli sme podnikať, mali sme živnosť... na začiatku bolo veľmi ťažko tým, že sme boli skoro denne do noci hore, do 11. až 12. hodiny do polnoci hore, a ráno o pol štvrtnej už museli sme vstávať. Skoro denne.“

Mai a Tuanovi pomáhali pri podnikaní aj ich dve deti. V súčasnosti vedú v Bratislave relatívne stabilný život. Zároveň sa snažia poskytovať možnosť študovať na Slovensku aj ostatným členom rodiny z Vietnamu.

Nguyet napriek rozbehnutej pracovnej kariére vo Vietname prišla na Slovensko s dvomi deťmi za svojím manželom, ktorý tu žil viac ako tri roky (spolu s jeho súrodencami a ich partnermi/kami). V rozhovore Guyet priznala význam sociálnej väzby pre jej mobilitu: „Ak by som tu nemala rodinu, tak by som sem neprišla.“ Podobný príbeh má za sebou i Thao, ktorý na Slovensko prišiel v 90. rokoch za sestrou, ktorá sem zase nasledovala svojho manžela i Thi, ktorá sa rozhodla migrovať na Slovensko za svoju rodinu v roku 200X. Neskôr za Thi prišiel z Vietnamu aj jej manžel a ich dve deti. Thi:

„Ja som pozvala naraz dcéru a manžela, a dva roky po tom sa mi podarilo pozvať aj mladšiu dcéru...“

Podobný príbeh má i Hanh:

„Na Slovensko som prišla v roku... V tom čase tu už žil môj manžel, ktorý prišiel na Slovensko rok a pol predo mnou... Dostala som povolenie na prechodný pobyt za účelom podnikania... V tom čase sme mali jedno dieťa, ktoré sme nechali vo Vietname. Táto dcéra prišla na Slovensko za nami až o sedem rokov.“

Tí, ktorí prišli až po roku 1989, veľmi často prichádzali individuálne a na základe existujúcich sociálnych väzieb, respektíve tzv. migračných sietí, a faktu, že na Slovensku žil niekto z ich rodiny alebo známych. Práve tieto sociálne väzby a siete vytvorili potenciálne zázemie pre mobilitu, súčasne umožnili migrantom zníženie sociálnej, ekonomickej a emočnej investície do migrácie a to stimulovalo ďalšiu migráciu (Kušníraková – Plačková – Tran Vu 2012: 46-47). Sociálne siete tak boli zdrojom informácií, odporúčaní a príslušnu pomoci, čím sa znížili ekonomicke náklady ich cesty, a zvýšila sa jej bezpečnosť.

Kim prišla na Slovensko ako osiemnásťročná za svoju sestrou, ktorá tu už dlhšie žila spolu s rodinou. Spočiatku pracovala v obchode svojej sestry, neskôr si s manželom, s ktorým sa v Bratislave zoznámila, otvorila vlastný stánok v tržnici. Kim má dve deti, pričom mladšia dcéra mala iba jeden rok, keď sa Kim vrátila do práce.

(Otázka: Vy máte obchod v tržnici? A ste spokojná?)

Áno máme, no to si musíme zvyknúť, že... nie je to príjemné, ale tak.

Kim spolu s rodinou žije v skromných podmienkach v podnájme na ubytovni spolu s ďalšími Vietnamcami. Patrí k drobným podnikateľom, ktorých sa súčasne najviac dotkla finančná kríza v roku 2009.

Thinh prišiel na Slovensko ako študent po roku 1989, ukončil stredoškolské vzdelanie na strednom Slovensku a napriek tomu, že pôvodne plánoval vrátiť sa do Vietnamu, rozhodol sa tu na istý čas zostať.

„Viete, vtedy keď som sem išiel, bol som ešte mladý, chceli sme vidieť svet. Ja som mal 18 rokov... No, začali sme podnikať, keď sme skončili školu. Tri roky keď sme boli tu na Slovensku, tak tí moji kamaráti, čo boli sme spolu na škole, oni sa nechceli vrátiť, tak som tu chcel chvíľočku zostať – chvíľku až doteraz (smiech). No, boli sme v Bratislave pátrajú na návšteve a sa mi tu páčilo viac ako v..., lebo toto je predsa hlavné mesto. Ja som tu pracoval pre jednu paní – Vietnamku a veľmi sme si rozumeli. Ona mi potom pomáhala sa osamostatniť, a tak mi tu pomohla zostať. A tu je aj viacej pracovných príležitostí.“

Thinh prevádzkuje stánok s textilom na trhovisku a jeho podnikanie veľmi zasiahla finančná kríza.

(Ked' rozmýšľate nad vašou prácou, ste spokojný?)

Poznám dosť kamarátov, Slovákov, čo podnikajú a každý v Bratislave hovorí, že nie je dobre. Že je horšie a horšie a veľa krachujú a rušia.

Žiadne z oblastí podnikania, ktorým sa venujú migranti a migrantky z Vietnamu, neslúžia špeciálne zákazníkom vietnamskej etnicity alebo iným migrantom. Väčšina obchodov a služieb prevádzkovaných migrantmi a migrantkami z Vietnamu je zamenaných na ostatné lokálne obyvateľstvo, respektíve možno povedať, že väčšinu zákazníkov tvoria práve jednotlivci, ktorých možno identifikovať ako „Slovákov“. Medzi migrantmi a zákazníkmi tak dochádza i k vzájomnému poznaniu na základe interakcie v predajniach a prevádzkach. Obchody so šatstvom, označované aj ako „vietnamské“ alebo „čínske“ neponúkajú tovar, ktorý by mohol byť označený ako etnický alebo exotický, sú to skôr finančne dostupnejšie produkty a služby určené pre lokálnu populáciu s nižšími príjmami. Z môjho pozorovania počas výskumu je možné usúdiť, že viacerí jednotlivci majú „svojho“ Vietnamca – Vietnamku alebo Číňana – Číňanku, ku ktorým chodia nakupovať, jest alebo kvôli iným službám.

Jeden z rozhovorov s Lien som uskutočnila v jej malom obchode v Bratislave, neďaleko od centra mesta. Počas nášho rozhovoru do obchodu vstúpilo niekoľko ľudí. Medzi nimi napríklad jedna staršia zákazníčka, ktorú Lien oslovovala „babka“ a rozprávala sa s ňou veľmi familiárne (i keď „lámanou“ slovenčinou). Neskôr mi objasnila,

že to bola jedna z jej stálych zákazníčok, ktorá prišla zaplatiť čiapku a šál. Tieto si zoobrala z jej obchodu pred dvomi týždňami, ale čakala na dôchodok, aby ich mohla prísť pani Lien zaplatiť.

V rámci Bratislavы relativne dobre funguje vietnamská „komunita“¹⁵ a je vybudovaná určitá infraštruktúra, ktorá poskytuje priestor pre uspokojenie základných potrieb migrantov a migrantiek z Vietnamu. Medzi jednotlivými skupinami vietnamských migrantov sú vytvorené funkčné ekonomicke vzťahy, ktoré sú priamo napojené na sociálne „krajanské“ väzby Vietnamcov podnikateľov. Táto krajanská sieť poskytuje služby (tlmočnícke, sprostredkovateľské), informácie, zapožičiavanie tovaru, prenájom, prípadne dočasné zamestnanie pri strate vlastnej podnikateľskej činnosti atď. Drobni podnikatelia a menšie vietnamské obchody a prevádzky fungujú najčastejšie na rodinnom základe, teda je do ich chodu zapojená celá užšia či širšia rodina. Väčšie prevádzky často zamestnávajú aj Slovákov, Slovenky.

Podnikanie je jednou z možností pracovného uplatnenia sa na Slovensku. Niektorí jednotlivci s vyšším sociálnym a kultúrnym kapitáлом podnikajú aj v oblasti tlmočenia, jazykových prekladov, prípadne úplne v iných oblastiach. Preto tieto oblasti nemožno zovšeobecniť na absolútne celú populáciu migrantov a migrantiek z Vietnamu na Slovensku.

ZÁVER

Predložený text považujem za sondu do života podnikateľov migrantov a migrantiek pôvodom z Vietnamu, ktorí sa po roku 1989 adaptovali na nový ekonomický model na Slovensku. Migranti a migrantky prišli na Slovensko z Vietnamu v rozličných kontextoch a líšia sa jednotlivými príbehmi a motiváciami migrácie. Podnikanie sa stalo ich hlavným spôsobom zabezpečenia a pracovného uplatnenia, pričom po nástupe kapitalizmu mali podobné štartovacie podmienky ako ostatné obyvateľstvo a veľkú motiváciu k vlastnému ekonomickému úspechu. Reagovali tak na meniacu sa štruktúru možností uplatnenia a bariéry, ktorým museli po strate zamestnania čeliť. Obchody s textilom, ázijské bistrá a nechťové štúdia sa stali súčasťou Bratislavы (a iných slovenských miest). Viacerým sa podarilo byť v podnikaní úspešnými, iní si dokázali aspoň relativne dobre zabezpečiť istý životný štandard. Tako vytvorili základ pre príchod ďalších jednotlivcov – ich známych alebo rodinných členov z Vietnamu. Hlavnou zákazníckou skupinou podnikateľských aktivít podnikateľov pôvodom z Vietnamu je obyvateľstvo s nižšími príjmami. Aj vietnamskí podnikatelia tak po roku 1989 prispeli k reštrukturalizácii miest uspokojovaním spotrebiteľských potrieb a poskytovaním služieb a v súčasnosti patria už ku koloritu miest. Úspech, prípadne neúspech podnikania migrantov nie je spojený s kultúrnou odlišnosťou podnikateľov, ale je najmä dôsledkom meniacich sa globálnych, národných a lokálnych procesov reštrukturalizácie (Glick Schiller – Çağlar, 2013).

¹⁵ Komunita ako sieť vzťahov, ktorá je aktívne zažívaná a jednotlivci v nej aktívne participujú v rámci svojich sociálnych sietí.

AKULTURÁCIA TRADIČNEJ INDICKEJ MEDICÍNY NA SLOVENSKU

Ivan Souček

Hoci je v súčasnosti na knižnom trhu dostupný značný počet publikácií venujúcich sa problematike tradičnej indickej medicíny,¹ zostávajú mnohé otázky týkajúce sa existencie tejto formy medicíny u nás stále nezodpovedané. Z tohto dôvodu zameriavam pozornosť na procesy prieniku a adaptácie ájurvédskej medicínskej náuky v mestskom prostredí na Slovensku, súhrne označovaných termínom akulturácia. Štruktúru príspievku koncipujem spôsobom, ktorý podľa môjho názoru korešponduje s komplexnosťou zvolenej témy. V úvode predkladám bazálne informácie o etnomedicíne, pokračujem stručným zhrnutím poznatkov o počiatkoch medicíny v kultúrnom priestore indického subkontinentu vrátane analýzy a komparácie niektorých základných principov a pravidiel, z ktorých toto učenie vychádza. V ďalšej časti sa nachádza opis spôsobu, akým došlo k prenosu ájurvédskych poznatkov smerom do „západného sveta“ a k ich udomácneniu sa u nás. Príspevok uzatvára prepis a interpretačný komentár terénneho výskumu, ktorého cieľom je zachytiť aktuálnu transformáciu skúmaného javu v našom prostredí.

ETNOMEDICÍNA

Podľa encyklopédie sociálnej a kultúrnej antropológie (Barnard – Spencer 2002: 541) je etnomedicína termín frekventovaný používaný na označenie etnografického štúdia pôvodných foriem liečenia a klasifikácie chorôb prevažne v mimoeurópskom priestore. Uvedené vymedzenie etnomedicíny má v rámci antropologického výskumu pomerne dlhú tradíciu. Mnohí známi antropológovia ako V. Turner či E. E. Evans-Pritchard predznamenali svoju činnosťou záujem o medicínsku problematiku pôvodných spoločenstiev. Napriek tomu, že sa v rámci svojho výskumu nešpecializovali primárne na túto oblasť socio-kultúrnej reality, podarilo sa im úspešne zdokumentovať širokú škálu poznatkov súvisiacich so zachovaním života, zdravia a liečením chorôb. Ich etnografické záznamy popisujú medicínske praktiky predovšetkým v kontexte sociálnej organizácie spoločnosti, náboženských predstáv a celkového chápania sveta danej spoločnosti. Antropologické štúdium sa v ďalších etapách svojho vývoja koncentruje hlavne na výskum konkrétnych záujmových sfér v prostredí pôvodných kmeňových spoločenstiev. Patrí sem napríklad výskum etnobotanických vedomostí medzi Amazonskými etnikami či štúdium pôrodníckych praktík indiánskych kmeňov južnej

¹ Z veľkého počtu pozri napríklad staršiu publikáciu od českého autora – Miltner, V. 1986. *Lékařství staré Indie*, alebo vynikajúcu prácu – Wujastyk, D. 1998. *The Roots of Ayurveda*.

Ameriky. V súčasnej antropologickej literatúre prevláda komparatívny výskum tzv. pluralitného medicínskeho prostredia. Znamená to, že hlavný dôraz je kladený na výskum koexistencie rôznych druhov medicínskych postupov a náhľadov vo zvolenej kultúrnej oblasti, vrátane meniaceho sa vzťahu medzi klasickou medicínou (niekde nazývanou i akademická, školská či alopatická) a komplementárno-alternatívnymi spôsobmi liečenia. S tým úzko súvisí i sledovanie procesu akulturácie nových medicínskych postupov v západnej spoločnosti ako procesu prenikania nových, pre západné prostredie cudzích, medicínskych konceptov.

KOMPLEMENTÁRNA A ALTERNATÍVNA MEDICÍNA (CAM)

Medicínske praktiky, ktorých pôvod sa odvoduje od iných než európskych kořenov, nabrali v priebehu posledných desaťročí na značnej popularite, predovšetkým v mestskom prostredí Európy a Severnej Ameriky. Tento trend súvisí jednak s nárastom migrácie obyvateľov, ktorí si privážajú svoje tradičné liečiteľské znalosti zo svojej domácej krajiny, ale týka sa i fenoménu nových náboženských hnutí. Pod dnes frekventované rozšíreným označením nové náboženské hnutia (skrátene NNH) sa rozumejú predovšetkým zoskupenia a smery, ktoré začali vznikať v období náboženského oživenia v 60. rokoch dvadsiateho storočia v Spojených štátach a následne i v západnej Európe. Napriek kontroverznosti samotného označenia a nejednoznačnému teoretickému vymedzeniu tohto termínu sa spojenie NNH udomáčnilo v odbornej literatúre a vo všeobecnosti sa ním označujú hnutia, ktoré sú nejakým spôsobom odlišné od normy alebo toho, čo sa pokladá za tradičné, osvedčené. Kultúrny fenomén novej religiozity má mnoho spoločných paralel s oblasťou New Age medicíny, ktorá predstavuje súčasť širšie koncipovanej sféry komplementárnej a alternatívnej medicíny. Prívlastok alternatívny je v tomto prípade taktiež značne rozporuplný, keďže bol aplikovaný predovšetkým kvôli dominantnému postaveniu metód západnej medicíny. Je potrebné dodat, že to, čo považujeme za alternatívu v určitom čase a priestore, nemusí platiť všeobecne. Indická či čínska medicína sú v krajinách svojho vzniku pokladané za súčasť celkového medicínskeho komplexu a práve západná biomedicina môže byť vnímaná ako alternatívna forma liečenia. Označenie alternatívnych postupov preto vyplýva z osobnej perspektívy jednotlivca, ale rovnako aj z kultúrnych, sociálnych a politických kontextov doby. Výsadné postavenie alopatickej medicíny, využívajúcej výhradne biologické poznatky, je jedným z produktov moderného sekulárneho racionalizmu. V minulosti nebolo ničím nezvyčajným, že v Európe koexistovalo niekoľko rôznych druhov medicínskych poznatkov z odlišných geografických proveniencií. S nástupom osvieteneckoracionalnej paradigmy a najzreteľnejšie s príchodom dvadsiateho storočia dochádza k radikálному vymedzeniu oficiálnych biomedicínskych predstaviteľov voči iným druhom liečenia. Súčasný stav je tak v kontexte historických udalostí neprirozený a atypický, čo je jedným z možných dôvodov vzrástajúceho záujmu o problematiku

komplementárnej a alternatívnej medicíny. Podobne ako pri nových náboženských hnutiach, existuje na Západe v súvislosti s alternatívnou medicínou veľký počet etablovaných smerov. Prakticky každá rozvinutejšia forma medicíny na zemi má svojich priaznivcov i v západnom svete, či už v podobe imigrantov alebo domácich vyznávačov. K tomu je nutné prirátať i medicínske formy, ktoré vznikli v niektornej z krajín západného sveta, ale i rôzne druhy pôvodných európskych medicínskych ideí, ktoré sa dodnes viac či menej úspešne šíria vo vidieckom prostredí. Rozmanitý fenomén CAM definujeme preto ako komplex javov súvisiacich s individuálnym presvedčením a z neho vyplývajúcich postupov zameraných na diagnostiku a vyliečenie chorého, prípadne zachovania jeho zdravia. Medicínski praktici pritom spravidla v praxi vystupujú ako jednotlivci alebo ako malé skupiny osôb, ktoré sa nachádzajú mimo oficiálne akceptovaných medicínskych zoskupení a pri svojich postupoch sa odvolávajú na systém poznatkov (v ucelenej alebo len čiastočnej podobe), nezlučiteľných s oficiálnou náukou. Pod termínom New Age medicína sa potom rozumie koncept aplikovaný v odbornej literatúre, zastrešujúci globalizačné procesy medicínskych tradícii a ich rozšírenie za hranice pôvodného výskytu. Ich existencia na Západe súvisí s už spomínaným fenoménom nových náboženských hnutí a ideou očakávaného príchodu „Nového Veku“ (New Age). Sociálne fungovanie zoskupení okolo New Age medicíny má na rozdiel od NNH niektoré špecifické charakteristiky. Absentuje v nich skupinové prežívanie, a preto nejde o striktne chápanú komunitu, viazanú pevnými vnútornými sociálnymi pravidlami a komunikačnými symbolmi. Takisto neexistuje systém spoločných modelov životného štýlu či spôsobov rituálnej praxe. Zaujímavosťou je, že z istých medicínskych smerov sa v minulosti vyvinuli náboženské zoskupenia, ale i to, že niektoré z nových religióznych smerov poskytujú svojim prívržencom alternatívnu medicínsku starostlivosť ako súčasť komplexného servisu o jednotlivca, napríklad v prípade Maharišiho Transcendentálnej meditácie.

ÁJURVÉDA V HISTORICKÝCH A KULTÚRNYCH KONTEXTOCH

Doslovný preklad termínu ájurvéda je náuka (skt. *véda*) o dlhovekosti (skt. *ájus*). Staroveká etymológia (Čaraka-Samhitá 1.30.23) definuje ájurvédu ako učenie hovoriace (*védajati*) o substanciach, kvalitách a skutkoch, ktoré predlžujú život (*ájušja*) a ktoré ho skracujú. Kvôli vnútornému deleniu na osem samostatných odborov býva tiež v klasických textoch nazývaná *aštānga*, osemiedlna. Historicky ájurvéda predstavuje jeden z troch tradičných medicínskych systémov rozšírených v Indii. Popri ájurvéde je to ešte *siddha*, rozšírená prevažne medzi Tamilcami v južnej časti Indie a *júnáni*, väčšinou praktizovaná indickými muslimami. Teoretické základy ájurvédy vychádzajú z rozsiahleho korpusu klasických textových dokumentov napsaných *sanskrtom* v priebehu takmer dvoch tisícročí. V odbornej spisbe nájdeme poznámky o tom, že počiatky tohto medicínskeho systému siahajú do obdobia vzniku *védskych samhit*. Podľa uznávaného odborníka M. Roya (1986: 155) vykazuje ájur-

véda z pohľadu konceptuálnej stránky zreteľnú afinitu s textom *Rgvéda-Samhitá*, zatiaľ čo praktická oblasť má bližšie k *Atharvavéda-Samhitá*. Podľa jeho názoru existuje niekoľko spoločných ideí, ktoré majú potvrdzovať hypotézu, že ájurvéda sa organicky vyvinula z medicínskych poznatkov popísaných v staršom období. Ako jeden zo signifikantných príkladov udáva spojenie medzi učením o piatich životných dychoch, ktoré majú spoločné *Čaraka-Samhitá* (1.12.8) a *Athtarvavéda-Samhitá* (10.2.13). Uvedený autor (1986: 157) navrhuje rozdeliť historický vývoj ájurvédy v indickom prostredí do štyroch samostatných fáz: a) začiatocné obdobie (*dévakála*), b) obdobie komplikácií (*ršikála*), c) obdobie zahustovania (*sangrahakála*), d) obdobie poklesu. Podľa tradície nie je ájurvéda ľudským výtvorom, ale bola odhalená božským bytosťiam a inšpirovaným žrecom, ktorí ju následne spísali do textovej podoby a rozšírili medzi ľudmi. V jednom z klasických textov sa doslova píše, že ájurvéda pochádza od jedného z najvyšších bohov védskeho panteónu *Indru*, ktorý ju potom naučil *Dhanvantariho*, boha medicíny a ten s ňou oboznámil samotného *Sušrutu*, považovaného za autora známeho spisu *Sušruta-Samhitá*. V ďalšom významnom dokumente *Čaraka-Samhitá* sa dočítame, že ájurvédskej systém má pôvod u mudra menom *Átréja Punarvasa*, ktorý ju spísal v knihe *Agnivéša-Tantra*. Tá sa časom stratila a bola čiastočne zrekonštruovaná človekom vystupujúcim pod menom *Čaraka*. V prípade obidvoch klasických prameňov indickej medicíny je problematické presne identifikovať ich historický vznik, keďže sa zachovali len útržkovité údaje o okolnostiach ich pôvodu. Odhaduje sa, že spisy vznikli v priebehu prvých troch storočí občianskeho letopočtu a pod vedením *Drdhabalu* došlo potom v štvrtom alebo piatom storočí k ich redakcii. Popri týchto dvoch zdrojoch sa medzi najstaršie zaraďujú ešte *Aštángahrdaja-Samhitá* od *Vábhagatu*, (vznik sa odhaduje na 6. storočie a spolu s *Čaraka-Samhitá* a *Susřuta-Samhitá* bývajú označované aj ako *brhattrají*, veľká trojka), *Bhéla-Samhitá*, *Kašjapa-Samhitá*, *Háríta-Samhitá*. Predpokladá sa, že poznatky zhrnuté v klasických ájurvédskych spisoch sú omnoho staršie a museli existovať už niekoľko storočí predtým, než došlo k ich k literárnej fixácii. V minulosti sa objavilo aj niekoľko pokusov dať do súvislosti tradičnú indickú medicínu so starogréckou medicínskou náukou. J. Filliozat (1964: 196-228) na základe svojho skúmania vskutku uvádza niektoré paralely medzi indickou a gréckou tradíciou, na príklade učenia o dychu (skt. *prána*, gr. *pneuma*).

Ájurvéda sa počas svojej dlhej existencie vyvíjala v tesnom vzťahu s rôznymi domácimi, indickými, ale i niektorými mimoindickými konceptmi. Na jednej strane dochádzalo k transmisii medicínskych poznatkov, ale hlavne z nich vychádzajúcich filozofických úvah do iných systémov. Rôznorodé prvky učenia ájurvédy sa stali súčasťou tantrických smerov, *jógy*, indickej alchymie (*rasájana*), ale i filozofických škôl *Sámkhje*, *Njájy* a *Vaišéšiky*. Napriek tomu, že primárnym cieľom uvedených smerov nie je diagnóza či terapia, dokázali absorbovať mnohé inšpiratívne podnety z ájurvédy do svojho teoretického korpusu. Prepracovanosť logickej argumen-

tacie pri liečení viedla S. Dasguptu (1952: 392-402) k presvedčeniu, že medicínske spisy predstavujú najstaršiu vrstvu filozofického učenia *Njájy*. Vďaka prekladom niektorých tradičných indických medicínskych spisov sa indické učenie okrem iného stalo tiež súčasťou tibetskej či arabskej medicíny. Na druhej strane flexibilný ájurvédskej medicínsky systém dokázal prijímať aj okolité podnety a vedel ich zapracovať do celkového pohľadu na človeka. Do ájurvédy tak bolo inkorporované napríklad učenie o *karme* alebo o konečnom oslobodení. V extrémne pluralitnom indickom prostredí nevykazuje ájurvéda čisté kontúry jednoliateho medicínskeho konceptu, ale predstavuje skôr synkretický systém poznatkov a žitej múdrosti, ktoré aplikuje pri diagnostike a následnom liečení.

Diagnostika: *Sušruta-Samhitá* uvádza tri hlavné spôsoby, akými môže praktik diagnostikovať pacienta: dotykom, pohľadom a rozhovorom (Wujastyk 2003: 401). Zdôrazňuje, že človek, ktorý vykonáva základnú diagnostiku má päť zmyslov a mal by ich všetky plnohodnotne využiť pri procese určovania choroby. *Čaraka* používa schému tzv. troch epistemologických štandardov ako základného nástroja aplikovateľného pri diagnostike. Choroba tak môže byť odhalená kombináciou autoritatívneho svedectva v zmysle literárnych prameňov, priameho pozorovania prostredníctvom svojich zmyslov a usudzovania a dedukcie nezjavných príznakov na pacientovom tele a jeho správaní.

Etiológia: Podľa D. Wujastyka (1998: 4) je základným predpokladom ájurvédy konštatovanie, že väčšina chorôb vzniká ako dôsledok nerovnováhy troch základných zložiek (*tridóša*), v sanskrte nazývaných *váta*, *pitta* a *kapha*. K tomuto narušeniu rovnováhy dochádza pri „porušení múdrosti“ (*pradžňáparádha*), ktoré vyústi k oslabeniu jednej z troch funkčných zložiek človeka a následnému vzniku chorobného stavu. „Múdrost“ (*pradžňá*) tvoria tri mentálne kvality: inteligencia (*dhi*), sila vôle (*dhrti*) a pamäť (*smṛti*). Jednou z príčin patologického stavu človeka je i dopad *karmy*. Chorobný stav je potom dôsledok individuálnych nesprávnych postojov a myšlienok z minulosti, ktoré sa realizujú v prítomnosti a vytvárajú tak neprirodzený stav pacienta.²

Terapia: Terapia je aplikovaná s cieľom dostať tri základné zložky do vzájomnej harmónie, a tým vlastne dosiahnuť celkový pocit telesnej, sociálnej a psychickej pohody u dotyčnej osoby. M. Roy (1986: 167) prihliadnuc k *Čarakovi* a *Sušrutovi* tvrdí, že úspech liečby v ájurvéde závisí od správnej kombinácie všetkých zúčastnených prvkov vrátane lekára,³ pacienta, naordinovanej medicíny a okolnosti. Medzi faktory, ktoré riadia proces liečby patria: *puruša* (pacient), *vjádhi* (choroba), *ośadhi* (medicína), *krija* (proces) a *kala* (sezónne a klimatické faktory).

² Čo sa týka *karmy* a ájurvédy bližšie pozri napríklad Weiss, G. M. 1980. Caraka Samhitá on the Doctrine of Karma.

³ V texte používam okrem termínu medicínsky praktik i slovo lekár. Aplikujem ho v širšom kontexte, nielen na označenie zdravotníckeho pracovníka, ktorý získal vysokoškolské vzdelanie v alopatickej medicíne, ale všade tam, kde ide o profesiu, ktorá odborným spôsobom poskytuje medicínsku statostlivosť.

HISTÓRIA TRADIČNEJ INDICKÉJ MEDICÍNY NA ZÁPADE

Za prvých preukázateľných šíriteľov indickej medicíny na Západe sa vo všeobecnosti považujú arabskí lekári. T. J. S. Patterson (2001: 111) tvrdí, že už od siedmeho storočia mali títo učenci intenzívny kontakt s indickým prostredím a podarilo sa im zahrnúť niektoré indické znalosti do svojich písomností. Tie boli neskôr preložené aj do latinčiny a od trinásteho storočia sa v takejto podobe potom šírili po Európe. K intenzívnejšiemu spojeniu medzi Európu a Indiou dochádza pochopiteľne až v šestnásom storočí a súvisí s koloniálnou expanziou západných mocností v tejto časti sveta. Následne sa v Európe objavili záznamy západných bádateľov, ktoré pojednávali predovšetkým o probléme tropických chorôb a spôsobe, akým ich lieči tradičná indická medicína. Nedostatok lekárov v sedemnásom storočí zapríčinil skutočnosť, že Západoindická spoločnosť sa rozhodla do svojich radov angažovať niekoľko indických lekárov, ktorí im mali pomôcť pri adaptácii sa na odlišné klimatické prostredie. Anglickí lekári sa pri kontakte s domácimi medicínskymi praktikmi pochopiteľne snažili získať poznatky o overených postupoch aplikovaných pri liečbe pacienta a informovali o nich prostredníctvom svojich písomných záznamov i odbornú verejnosť v Európe. V osiemnásom storočí a v prvej polovici devätnásťteho storočia došlo po nečakanom pozdvihnutí záujmu o indickú kultúru a spoločnosť k prekladu niektorých klasických zdrojov zo sanskrtu, medzi ktorými nechýbali ani medicínske dokumenty. Tento počin znamenal zásadný prelom vo vzťahu západného sveta k indickej kultúre, ktorý však nemal dlhé trvanie. Rozvíjajúci sa vzťah pozastavila politika vtedajšej britskej koruny, ktorá začala presadzovať tvrdšiu „westernizáciu“ sekulárneho i náboženského života v Indii. Tradičná indická medicína začala byť po tomto zvrate postupne považovaná za neakceptovateľnú, nevedeckú a v roku 1835 stratila oficiálnu podporu. Západní lekári postupne strácajú kontakt s tradičnými indickými praktikmi, ktorých aktivity sú postavené mimo zákona. Vzniká však nová skupina šíriteľov tradičnej indickej medicíny v Európe, indickí imigranti, ktorí si v relatívne malom počte so sebou prinášajú aj praktické znalosti ájurvédy. K oživeniu záujmu o indickú medicínu v západnom svete došlo až v sedemdesiatych a ešte intenzívnejšie v osiemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia.⁴

MODERNÁ A GLOBÁLNA ÁJURVÉDA

Renomovaní odborníci zaoberajúci sa výskumom ájurvédy F. M. Smith a D. Wujastyk (2008) narábjajú vo svojej práci s dvoma kľúčovými pojimami, a to moderná a globálna ájurvéda. Pod modernou ájurvédou rozumejú komplex javov, geograficky vymedzených prostredí indického subkontinentu, súvisiacich s kultúrnou obnovou v devätnásom storočí a s následným procesom profesionalizácie a inštitucionalizácie ájurvédy.

⁴ Pre bližšie informácie o existencie ájurvédy v Spojených štátach pozri napríklad Reddy, S. 2002. Asian Medicine in America: The Ayurvedic Case a vo Veľkej Británii Newcombe, S. 2008. Ayurvedic Medicine in Britain and the Epistemology of Practicing Medicine in “Good Faith”.

Spomínaný koncept je charakteristický tendenciou k sekularizácii medicínskeho poznania a adaptácií ájurvédy do komplexu biomedicínskych vied. V rovnakom čase môžeme sledovať aj pokusy o vytvorenie jednotnej teoretickej základne vychádzajúcej z klasických ájurvédskych textov. Naproti tomu termín globálna ájurvéda nás odkazuje k medicínskym poznatkom, ktoré sa rozšírili za hranice Indie. V tomto prípade hovoria spomínaní autori o troch hlavných líniach ájurvédskej globalizácie. Prvá sa vyznačuje výrobou liekov a v súčasnosti predstavuje plne rozvinutú odbornú disciplínu prepojenú s profitujúcim farmaceutickým priemyslom. Hovoríme tak o silnejúcom akcente na vedecko-využiteľný potenciál ájurvédy a pokusoch o eliminovanie náznakov religiozity a spirituality v rámci jej učenia. Druhá lúnia, ktorú vo svojich prácach naznačil aj K. G. Zysk (2001), súvisí s reinterpretáciou či dokonca znovuvytvorením filozofických a náboženských stránok ájurvédy. Takáto lúnia pre svoje snahy dostala označenie „New Age Áyurveda“ a okrem iného sa pokúša o vytvorenie prepojenia medzi *jógou* a ájurvédou. Spomínaná forma ájurvédy bola navýše reimportovaná do Indie na spôsob „wellness turizmu“, ktorý využívajú nielen zahraniční záujemcovia, ale i stále silnejúcejšia stredná trieda v Indii. Formou rôznych zájazdov sú klientom ponúkané rozsiahle služby zdravotných, skrášľovacích, omladzovacích a odtučňovacích procedúr v moderných ájurvédskych centrach, vybavených širokou škálou prostriedkov. Tretia lúnia konceptu globálnej ájurvédy súvisí s indologickou akademickou obcou a jej počiatky sa datujú do začiatku devätnásťteho storočia, keď vzrástol záujem orientalistov o štúdium ájurvédskej literatúry. Tento záujem sa pretavil do vedeckých prekladov medicínskych spisov klasickej ájurvédy a znamenal dôležitý prínos pri šírení tradičných indických poznatkov v západnom svete.

ÁJURVÉDA NA SLOVENSKU

Na Slovensku, ako aj v iných krajinách „západného sveta“, sme v posledných desaťročiach svedkami zvyšujúceho sa dopytu po netradičných medicínskych postupoch. Množstvo ľudí sa obracia k novým medicínskym formám, pretože pociťuje dezilúziu z fungovania klasických biomedicínskych spôsobov liečenia a hľadá riešenie svojej neuspokojivej situácie v alternatívnej oblasti. Ľudia sa prirodzene snažia zabezpečiť si kvalitnejší život v podmienkach meniacej sa spoločnosti, a preto sú ochotní zveriť svoje zdravie aj do rúk neoficiálnych predstaviteľov medicíny. Ako poukazuje A. I. Ross (2012: 1), s rastúcim trendom využívania alternatívnej zdravotnej starostlivosti súvisia aj niektoré ďalšie skutočnosti, ako je nárast konzumu a komercionalizácie nových medicínskych praktík, či požiadavka na profesionalizáciu praktikov a začlenenie vybraných alternatívnych poznatkov do oficiálnej biomedicínskej náuky.

V minulosti sa na území Slovenska šírili teoretické koncepty tradičnej indickej medicíny len ako súčasť literatúry, primárne pojednávajúcej o téme techník ovládania tela a myse známych ako *jóga*, prípadne ešte ako súčasť filozoficko-náboženských traktátov. Praktikov realizujúcich terapiu či diagnostiku by sme (až na pár výnimiek)

hľadali v období pred rokom 1989 neúspešne. V súčasnosti je praktická stránka indickej medicíny na Slovensku zastúpená prostredníctvom niekoľkých realizátorov, ktorí vykonávajú svoju prax pod záštitou špecializovaných ájurvédskej centier, prípadne, podľa môjho zistenia, pôsobia aj samostatne. Informácie v nasledujúcej časti boli získané počas terénnego výskumu v jednom z týchto centier, ktoré ponúka služby v oblasti ájurvédskej starostlivosti o zdravie. Respondent (ďalej len ájurvédsky praktik), ktorého výpovede uvádzam, je pôvodom indickej národnosti, je držiteľom akademického titulu z ájurvédskej medicíny a chirurgie a v súčasnosti vykonáva svoju prax na Slovensku. Predkladaný prepis rozhovoru a jeho komentár nemajú za cieľ podať komplexný obraz či analýzu aktuálnej situácie na Slovensku. Mnou uskutočnený kvalitatívny výskum má skôr ambíciu poukázať na vybranom príklade na niektoré individuálne a žitné aspekty procesu akulturácie ájurvédy u nás, ktoré by dotazníkovým spôsobom nebolo možné plasticky a viero hodne zachytiť.

ÁJURVÉDA A JÓGA

Ako som už naznačil, jedným zo sledovateľných prejavov globálnej ájurvédy je dôraz na spirituálny rozmer učenia. S tým úzko súvisia i snahy o zmenu vo výklade niektorých bazálnych konceptov. Príkladom takého postupu je prepojenie ájurvédy a jógy do jedného komplexného celku. Uvedeným zlúčením vznikol nový kultúrny jav s príznačným názvom „ájurjóga“. Vytvorenie prepojenia medzi medicínou a jógu sa vzťahuje i k známemu faktu, ktorý hovorí o tom, že novodobý záujem o ájurvédu v Európe a USA začal práve v skupinách, ktoré sa venovali praktizovaniu indickej jógy. Viacerí autori tvrdia (Zysk 2001; Islam 2012), že jóga predstavuje samostatný systém s vlastnými technikami, metódou i filozofickým podkladom, orientovaným predovšetkým na spirituálnu realizáciu potenciálu človeka. Tradiční ájurvédske predstaviteľia v Indii zámerne rozlišovali medzi medicínskou praxou a teóriou ájurvédy a jógu ako spirituálno-asketickou disciplínou. Jóga počas svojho jestvovania v krajinе svojho pôvodu účelovo prevzala vybrané aspekty ájurvédy z dôvodu celkového zachowania zdravia dotyčného. K opačnej výmene znalostí však podľa K. G. Zyska (2001: 24) neprichádzalo, vzhľadom na rozdielny cieľ a zameranie ájurvédy a jógy. Počiatky využitia jógy ako nástroja na upevnenie fyzického a psychického zdravia treba preto pravdepodobne hľadať na Západe. Výsledky môjho výskumu potvrdili, že jóga skutočne predstavuje súčasť odporúčaných praktík pacientom. Prebieha tak na základe posúdenia závažnosti komplikácií pacienta a k tomu prislúchajúceho adekvátneho terapeutického prístupu. V praxi to znamená, že jóga nie je vhodná pri liečení každého patologického stavu, ale odporúča sa len v konkrétnych prípadoch, ktoré individuálne posúdi terapeut.

„Jógu odporúčame našim pacientom, pretože jóga pomáha liečiť a dáva trochu viac podpory pri individuálnom liečení, či už diéty alebo iné, na tom nezáleží. Ide o cvičenie dýchania, ktoré sa v Indii nazýva pránájáma. Prána znamená dych

a ajáma cvičenie. Pri ájurvéde ide o kombináciu troch alebo štyroch metód, jóga, diéta, masáže. Niekoľko pomôže diéta, inokedy jóga, niekoľko zmena životného štýlu, záleží na človeku a na situácii. Pre niektorých stačí masáž na vyliečenie. Pre niektorých je to diéta, pretože jedia a nevedia, aký problém je za tým“ (Ájurvédsky praktik).

V prípade „ájurjógy“, ktorá integruje v sebe medicínske poznanie ájurvédy a filozoficko-spirituálnu dimenziu jógy, sme svedkami existencie špecifického synkretického javu, ktorý vznikol v priebehu posledných desaťročí v západnom svete. Ide o novovzniknutý kultúrny a sociálny fenomén, ktorý vypovedá o „novom živote“ ájurvédy v prostredí západnej spoločnosti.

ÁJURVÉDA A KARMA

Neodmysliteľnou zložkou ájurvédy je učenie o *karme* a jej vplyve na individuálne zdravotné problémy. Podľa M. G. Weissa (1987) ideia *karmického* zákona identifikovateľná už v spise Čaraka-Samhitá, bola zakomponovaná do etiológie ájurvédy už v jej prvotných štadiánoch a bola chápána ako významný determinant života jednotlivca. Prostredníctvom pôsobenia *karmy* sa vysvetľoval pôvod niektorých nepochopiteľných chorôb či zdravotných stavov ešte nenaširodených detí. Sofistikované filozoficko-teoretické rozpracovanie *karmy* ako reťazca príčin a dôsledkov sa všeobecne prisudzuje indickým autorom. Ájurvéda ako medicínsky systém rozpracovaný práve v Indii, organicky poňal túto teóriu do svojej etiológie. S. Dasgupta (1952: 403) naznačil, že podoba *karmického* učenia v kontexte medicíny ájurvédy je skutočne ojedinelá, a to i vzhľadom na tvrdenie, že podľa Čaraku len extrémne zlé skutky môžu byť zastavené úsilím o konanie dobra. Všetky ostatné dopady činov možno eliminovať prostredníctvom fyzickej aktivity, akou sú vyvážené počínanie či užívanie správnej medicíny. V súčasnej ájurvédskej praxi bol z dôvodu zjednodušenia a priblíženia sa západnej kultúrnej a spoločenskej realite *karmický* koncept upravený.

„Je veľmi problematické ľuďom hovoriť o karme. Karma vo všeobecnosti znamená konanie. Čo činíš, to sa ti vráti späť. Je to však veľmi všeobecná vec, pri ktorej sú aj iné faktory ako artha, káma, dharma, móksha. Niekoľko by mi ľudia nerozumeli, keby som používal tieto slová. Človek musí tieto veci cítiť sám, nezáleží, čo je napísané v knihách. Knihy sice učia o karma, ale na tom nezáleží. Ja preferujem nepoužívanie slova karma, skôr sa snažím ľuďom vysvetliť, že to musia cítiť. Keď liečim, snažím sa ľuďom priblížiť ideu, že čo pod karmou rozumieť (...). Ja nie som schopný presvedčiť ich o existencii karmy. Ja im ju nemôžem ukázať (...). Chcem ľuďom ukázať, že čo je príčina ich problémov, keby som to mal porovnať s karmou, bolo by to veľmi zložité. Nemôžem im dávať vysvetlenie, že čo je karma, nie je nato čas a ja nie som osoba, ktorá to má hovoriť, pretože ja to využívam pre vlastné potreby pri mojom spôsobe liečenia“ (Ájurvédsky praktik).

Rovnako ako v prípade jógy, získala aj idea *karmy* na Západe značnú popularitu. *Karma* ako jeden z kľúčových pojmov indickej filozofie a náboženstva, nadobudla v kontexte globalizácie ájurvédy novú interpretačnú náplň. Výklad *karmického fungovania*, rozšírený v západnej spoločnosti, nezohľadňuje tradičné sociálne usporiadanie indickej spoločnosti, rozdielne etapy života človeka, kolobeh znovuzrodenia konečného osloboodenia a mnohé iné ďalšie faktory, ktoré sú mimoriadne dôležité pri správnej explikácii fungovania *karmického zákona*. Z uvedených dôvodov sa pôvodná *karmická* náuka pre prax západného spôsobu života ukazuje prinajmenšom ako neaplikovateľná. Ako samotný informátor potvrdil, ľudia nie sú schopní adekvátnym spôsobom pochopiť koncept *karmy*, a preto sa im ho snaží priblížiť v pozmenenej podobe, ktorá je vyhovujúcejšia pre tuzemskú klientelu.

POSTAVA LEKÁRA

V Indii je vo vidieckom prostredí tradične silný dôraz kladený na rodinné väzby. Rodina sa považuje za najsilnejší prvok indickej spoločnosti a zastáva svoju pevnú úlohu v organizácii každodenného života na vidiek a v menších mestách. V súvislosti so všeobecne rozšírenými pravidlami sociálneho fungovania sa pri viacerých príležitostiach prihliada na rodinnú príslušnosť daného človeka ako garanciu jeho odborných i morálnych kvalít.

„Ja nemusím byť, poviem, že moja rodina, ako sa volal môj otec a všetci vedia, čo robil“ (Respondent 2).

Stretnutie s lekárskym praktikom prebieha na mnohých miestach Indie ešte v súčasnosti tradičným spôsobom.

„Keď chcem u nás liečiť, tak poviem, že môj otec je doktor, nie ako oficiálne a potom nepotrebujem žiadnu kvalifikáciu. Keď chcem však byť na Slovensku a liečiť, potrebujem mať kvalifikáciu, kto by mi inak veril? Keby som prišiel bez kvalifikácie, nikto by ma neakceptoval ako lekára. Pretože ty nepoznáš môjho otca, moju rodinu“ (Ájurvédsky praktik).

Vzhľadom na špecifickú vidieckeho spôsobu života nie je pri realizácii lekárskeho povolania potrebné preukazovať sa príslušným vzdelaním a kvalifikáciou. Zárukou je povesť dotyčného vykonávateľa a jeho rodiny. V mestskom prostredí Indie je situácia pochopiteľne komplikovannejšia. M. Tirodkar (2008: 227) pri svojom výskume súčasnej medicínskej praxe v indickom meste Puna rozdelila ájurvédskych praktikov na štyri skupiny. Do prvej zaradila „tradičných“, ktorí vychádzajú pri diagnóze a terapii z klasických textov ako *Čaraka-Samhitá*, *Sušruta-Samhitá* a svoje vedomosti získali tradičnou edukačnou formou *guru-šišja*, teda od učiteľa v niektorom z indických *ášramov*. Druhá skupina má označenie „moderní“. Dotyčné osoby disponujú akademickým titulom z medicíny a vo svojej praxi využívajú nielen poznatky ájurvédy, ale i vybrané biomedicínske postupy, ktoré navzájom kombinujú a používajú podľa potreby. Tretiu skupinu tvoria praktici s prívlastkom „komerční“,

najčastejšie sa koncentrujú v centrach ajurvédskeho zdravia, kde praktizujú olejové masáže či radia pri zostavovaní jedálneho lístka. Poslednú skupinu, označenú ako „sebestačnú“, reprezentujú osoby, ktoré čerpajú svoje znalosti zo sekundárnej literatúry, prípadne zo širokého spektra webových stránok zameraných na liečenie a diagnostiku v duchu ájurvédskej medicíny. Ako však jej výskum preukázal, uvedené, koncepcne čisté delenie, neexistuje ani v praktickej, ale ani v teoretickej rovine. V mestskom prostredí sa stretнемe s rôznymi podobami praktizovania ájurvédy a charakteristiky jednotlivých praktikov sa zvyknú navzájom prekrývať. Na Slovensku má postava ájurvédskeho lekára omnoho bližšie k mestskému než vidieckemu charakteru. Na základe uvedeného teoretického rozdelenia by som ho umiestnil na pomedzие kategórií moderný, kommerčný a čiastočne i tradičný.

„Mám bakalársky titul z ájurvédskej medicíny a chirurgie (...). Počas štúdia sme museli zvládnúť všetky texty, *Čaraka-Samhitá*, *Sušruta-Samhitá*, *Aštángahrdaja-Samhitá*, dokonca v kombinácii s modernou lekárskou vedou. Musíte študovať všetky termíny klasickej medicíny. Aj základné faktory klasickej chirurgie musíte vedieť... Väčšinu diét, ktoré vysvetľujem ľuďom, tak to nemám z ájurvédy, to ma naučili moji rodičia. Vraveli, musíš urobiť toto a to pomáha. Niekedy si daj toto alebo cesnak, alebo iné, to všetko je z mojej rodiny. Korene môjho povolania sú v mojej rodine“ (Ájurvédsky praktik).

VZŤAH LEKÁR – PACIENT

Výskum na pacientoch v Indii, využívajúcich ájurvédskej špecialistov ukázal, že medzi hlavné dôvody, pre ktoré sa rozhodli práve pre takúto medicínsku formu, patria hlavne nasledujúce faktory (Tirodkar, 2008): sklamanie z alopatie, prístup zameriavajúci sa na pôvod problému, všetko je v súlade prírodou, neexistujú vedľajšie účinky, funguje lepšie pri chronických problémoch a diagnóza je správnejšia. Posledný udávaný dôvod, že diagnóza je uskutočnená presnejším, respektíve správnejším spôsobom, má zrejmú súvislosť s tradičným spôsobom percepcie ájurvédskeho lekára. Na tradičného medicínskeho predstaviteľa v indickom prostredí sa kládli vysoké morálne a osobnostné požiadavky. Praktik nazývaný *vaidja*, bol spoločnosťou chápaný nielen ako liečiteľ, ale aj ako mudrc, či v niektorých prípadoch dokonca ako svätý muž. Potvrzuje to i môj informátor:

„V súčasnosti, keď prídem do svojej dediny, moje postavenie je niečo medzi normálnym človekom a nadprirodzenými silami. Som niekto, kto stojí uprostred. Niečo prechádza skrze mňa a niečo zo mňa vychádza, taká je viera. Keď niekoho liečim, nie je to moja zásluha, niečo existuje za mnou, taká je stále viera. Musím prísť v pokoji a s čistou myšľou a spôsob, akým postupujem, musí byť milý v každej situácii, i keď je pacient nepríjemný“ (Ájurvédsky praktik).

Od *vaidju* sa očakáva, že bude viesť správny život v súlade so zákonom *dharma* a bude vedieť pacientovi poradiť nielen v oblasti medicínskej terapie, ale i v otázkach náboženských.

Očakávanie ľudí na Slovensku, ktorí sa rozhodnú pre využitie indických spôsobov liečenia závisí od konkrétnych skúseností daného človeka, ale v mnohých ohľadoch sa nelíšia od očakávaní prevládajúcich v indickej spoločnosti. Medzi primárne dôvody návštevy ájurvédskeho špecialistu patria odporúčania od známych, ktorí už podobnú skúsenosť absolvovali a zostal u nich pozitívny dojem. Ďalšími možnými dôvodmi sú aj pretrvávajúce zdravotné ťažkosti, s ktorými si klasická medicína nevie dať rady, či inklinovanie k tzv. prírodnému spôsobu liečenia, ktoré po sebe nezanecháva žiadne vedľajšie účinky.

„Keď prídu ľudia sem, už vyskúšali všetko možné. Nemajú žiadnu inú možnosť, a preto sedia tu predo mnou. Ja som posledná možnosť“ (Ájurvédsky praktik).

Vnímanie praktikov alternatívnej medicíny na Slovensku, vrátane tých ájurvédskych, podlieha dvom protichodným tendenciám. Na jednej strane sú v kontexte sekulárneho prostredia západnej medicíny chápaní predovšetkým ako vyštudovaní a kvalifikovaní odborníci a na strane druhej im ľudia pripisujú morálne kvality a nadprirodzenú, ba priam mystickú moc.

„Pre mňa sú to ľudia, ktorí sú bližšie nejakej sile, lebo majú lepšie vlastnosti než ostatní“ (Respondent 3).

ODMENA ZA SLUŽBY

Odmena, eventuálne platba za služby lekárovi v indickom vidieckom prostredí tvorí súčasť celkovej recipročnej sociálnej dynamiky, ktorá prebieha medzi všetkými zúčastnenými. Niekoľko starších výskumov⁵ v indickom prostredí potvrdilo, že odmena lekára vo viacerých prípadoch nemala priamy peňažný charakter, ale skôr podobu daru, prípadne obete, ktorú mal vykonať dotyčný pacient. V podobnom duchu sa vyjadruje aj informátor.

„Prídu a dajú mi za moje služby napríklad ryžu alebo kokos, alebo prídu s množstvom banánov ako dar za to, že som sa na nich pozrel. Majú dostatok vecí od spoločnosti.“

V súčasnosti to už nie je možné.“ (Ájurvédsky praktik).

Častým spôsobom prijatia platby sú i prípady, keď vaidja sice nedostáva zaplatené za svoju odvedenú prácu, ale za lieky, ktoré predpíše. Na indickom vidieku je dodnes medicínman vnímaný ako objekt úcty a ako niekto, kto poskytuje svoje služby spoločnosti. Podľa autorov D. von Schmädela a B. Hochkirchena (2001: 208) chápala väčšina tradičných praktikov svoju aktivitu ako dobročinnosť a okrem ájurvédy mali aj iné zamestnanie. Neboli preto nútene pýtať si od pacientov finančné dary nevyhnutné pre svoju existenciu a obživu rodiny. Uvedení autorí uvádzajú, že k zásadným zmenám vo vzťahu lekár – pacient dochádza hlavne v mestskom prostredí, kde platenie za poskytnuté služby súvisí so zvyšujúcou sa sekulárnou povahou povolania a pro-

⁵ Pozri napríklad McKim, M. 1955. Western Medicine in a Village of Northern India alebo Schmädel, D. – Hochkirchen, B. 2001. The results of an analysis based on a video of consultation in five áyurvedic medical practices.

fesionalizáciou medicínskych praktikov. Informátor uvádza, že súčasná situácia sa zmenila a už nie je viac možné vykonávať takýto druh zamestnania bez adekvátneho finančného ohodnotenia.

„Dnes už nie. Keď stretnem svätcov, digambarov, kňazov, tí vykonávajú svoju službu zadarmo, pretože nemajú rodinu a nežijú v spoločnosti. Situácia sa kompletnie zmenila oproti minulosti“ (Ájurvédsky praktik).

Platba za služby v rámci ájurvédskej diagnózy a terapie na Slovensku je prirodzenou súčasťou globálneho trendu, ktorý je čím ďalej, tým viac zreteľný i v mestskom prostredí Indie. Silnejúca požiadavka na profesionalitu medicínskych vykonávateľov a snaha o ponúknutie atraktívneho „spotrebného zdravotníckeho tovaru“ predznamenali vznik kommerčnej formy ájurvédy, ktorá sa snaží zaujať svoje miesto v širokej škále ponúkaných alternatívnych medicínskych postupov.

ZÁVER

Ájurvéda, tradičná indická medicínska sústava, jej náuka, koncepty, postupy a hlavne bohaté skúsenosti boli v procese globálnych spoločenských zmien adaptované do prostredia západnej spoločnosti. Podoba indickej medicíny, ktorá si našla mnoho prívržencov v „západnom svete“, prirodzeným spôsobom prenikla i do krajín bývalého východného bloku, vrátane Slovenska. Po uvoľnení politického tlaku v tomto geografickom priestore, došlo k oživeniu náboženského života a nárastu záujmu o novú religiozitu. Paralelne s tým vzniká i možnosť využívať netradičné formy zdravotnej starostlivosti. Na Slovensku sa proces pozvoľného rozmachu alternatívnych a komplementárnych medicínskych foriem začal prejavovať na začiatku deväťdesiatych rokoch. O intenzívnejšom nástupe ájurvédy môžeme hovoriť predovšetkým v súvislosti s niekoľkými poslednými rokmi. Sporadický záujem tu existoval však aj predtým. Z pohľadu sociálnych a kultúrno-vedných disciplín sme sa tak stali svedkami nielen transmisie špecifického fenoménu, typického pre určité geografické a kultúrne územie, ale i viditeľnej transformácii tohto javu do kontextov domácej spoločnosti. Z histórie vieme, že proces osvojovania si cudzích kultúrnych javov je často sprevádzaný jednak zmenou pôvodných významových rovín, ale i vytváraním synkretických foriem, v ktorých sú premiešané pôvodné a nové prvky do jedného konzistentného celku. Výskum v slovenských reáliach potvrdil, že filozoficko-náboženské pozadie hnutia New Age poznačilo charakter a formu, v akej sa sformovala indická medicínska teória a prax u nás. V prípade, že by sme si vytvorili obraz o ájurvéde len na základe klasických literárnych prameňov, poprípade starších etnografických výskumov uskutočnených v Indii, zrejme by nekorešpondoval s podobou, akú nachádzame v súčasnosti na Západe. Najzreteľnejšie rozdiely som identifikoval v postave medicínskeho praktika, spôsobe realizácie jeho praxe a celkovej spoločenskej percepcií. Potvrdilo sa, že dnešnú situáciu najlepšie vystihuje teoretický koncept globálnej ájurvédy, príznačný reinterpretáciou niektorých základných ideových prvkov. S postup-

ným plynulým rozširovaním ájurvédskej praxe sa vynára stále väčšie množstvo otázok, ktoré bezprostredne súvisia s týmto fenoménom. Jedna z nich sa týka miery autenticity tradície a jej kontinuálneho fungovania, ktorá je v našich podmienkach spochybniiteľná. V tomto prípade si myslím, že existencia globálnej ájurvedy je jasným dôkazom toho, že medicínska náuka pochádzajúca z dávnej histórie Indie je stále živá. Naberá formu, ktorá je zrozumiteľná a prijateľná pre širokú skupinu ľudí. Jej aktuálna podoba v plnej miere odzrkadluje požiadavky modernej spoločnosti. Indické učenie nevykazuje zd'aleka jednotný ráz ani počas svojho kontinuálneho jestvovania v Indii. Tak ako uvádzam v texte, ájurvédova v mestskom prostredí Indie prekonala taktiež niekoľko radikálnych zmien a ďalšie ju zrejme ešte len čakajú. Organickým spôsobom reaguje na sociálne a kultúrne potreby okolia. Vyvíja sa a aktualizuje ako živý organizmus. Našim vedeckým poslaním by malo byť zachytiť tento proces, zmysluplné ho vedieť popísť a vyvodiť z neho závery aplikovateľné pri ďalšom poznávaní. Je predpoklad, že charakter tradičnej indickej medicíny v „západnom svete“ sa v priebehu ďalších rokov bude naďalej meniť a naberať nové rozmary. Z toho dôvodu bude určite zaujímavou úlohou sledovať tento špecifický jav i naďalej a snažiť sa odhadnúť smer, ktorým sa v budúcnosti bude uberať.

AKCEPTACE HNUTÍ LGBTIV SOUČASNÉM SPOLEČENSKO-POLITICKÉM KONTEXTU

Vendula Wiesnerová

S nastolením demokratickej společnosti na Slovensku se začalo do pozornosti dostávať více nových společenských jevů, mezi nimi i nové modely spolužití a celkově problematika neheterosexuálních partnerství a vztahů. V onom období vzniká nová, dnes již v evropském měřítku úspěšně rozvinutá občansko-právní problematika, která ovšem na Slovensku vyvolávala a stále vyvolává řadu reakcí jak ve společnosti a mezi zástupci státních institucí, tak i v rámci konzervativního prostředí katolické církve. Výsledkem vývoje občanské společnosti po roce 1989 bylo vytvoření aktivistické sítě organizací a sdružení, které se zapojily do procesu informování veřejnosti a formulování požadavků, jejichž cílem je neustále směřovat k většímu přijetí LGBTI¹ občanů prostřednictvím úpravy občanských práv. Tento zdlouhavý proces adaptace společnosti na akceptaci nových forem rodového projevu, spolužití, partnerství a rodiny, jejichž šířiteli jsou především lidé identifikující se s jednou z kategorií zastřešených pod zkratkou LGBTI hnutí, přinesl v poslední době své konkrétní výsledky. Cílem této práce je proto nabídnout reflexi současného vývoje LGBTI aktivismu a lidskoprávní problematiky v prostředí slovenské společnosti a politiky, a to přímo z pohledu samotných aktivistů/aktivistek a odborníků/odbornic na lidská práva.

K současnemu vývoji na Slovensku přispívá mimo jiné i zvýšení citlivosti na lidskoprávní téma v současné evropské společnosti a rovněž i celková situace ve světě, kde zejména v posledních letech došlo k významným změnám v souvislosti se zrovnoprávněním neheterosexuálních svazků (Francie, USA) a uzákonění legislativy týkající se rodové identity (Argentina, Austrálie). Jak ukazují poslední výzkumy Agentury FOCUS pro organizaci Iniciativa Inakosť, tato situace má vliv na vytváření příznivějšího prostředí i v rámci slovenské společnosti (Iniciativa Inakosť, 2012). Za posun kupředu a důležitý krok ve vývoji této problematiky na Slovensku je aktivistky a aktivistkami považován především vznik Výboru pre práva lesieb, gejov, bisexuálnych, transrodových a intersexuálnych osôb (ďalej jen Výbor LGBTI) při Rade vlády Slovenskej republiky pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť v červenci 2012 (ďalej jen Rada vlády), jehož zahájení činnosti ovšem nelze nahlížet jako jednoznačný vliv vývoje společenské tolerance a liberálnějšího postoje k dané

¹ LGBTI je zkratka, která se nejčastěji objevuje ve spojení LGBTI aktivismus, politika, či hnutí. V souvislosti s aktivismem se jedná o zastřešující termín pro sítě občanských sdružení, neformálních skupin a jednotlivců, jejichž cílem je hájit a prosazovat práva leseb, gayů, bisexuálních, transgender a intersexuálních osob.

problematice. Jak se pokusím níže vysvetliť, jedná se o složitý kontext politických podmínek, tlaků z Evropskej unie a strategických krokov ze stran aktivistov a aktivistiek, ktoré vznik tohto orgánu umožnili právě v tuto dobu. Slovenská spoločnosť totiž i nadále zůstáva silne polarizovaná a to zejména v souvislosti s postojom katolické cirkve, ktorá má v zemi stále silný vliv nejen v rámci politiky, ale i veřejného mínenia a své významné zastoupení má i v rámci občanského sektoru.

Aktuálnim problémom této ideové polarizace je střet několika občanských sdružení v čele s Fórom života a Inštitútom Leva XIII., jehož zástupci v prosinci 2012 vydali analýzu s názvem „Rozpočet Úradu vlády SR na podporu Kultúry smrti“. Ta měla za cíl kriticky analyzovat výdaje Úradu vlády SR na činnosti organizací, které se věnují politice tzv. Kultúry smrti,² již autoři a autorky studie rozdělili do čtyř kategorií na tzv. potratovou politiku, feminismus a gender mainstreaming, LGBTI politiku a sexualizaci mládeže (Inštitút Leva XIII., 2012b). Cílem byl rovněž i apel na premiéra Slovenské republiky, aby v důsledku ekonomickej krize zvážil výdaje státu na činnosti, které jsou podle autorů a autorek studie v rozporu s programovým vyhlášením vlády Slovenské republiky. Tímto krokem eskaloval již dlouhotrvající spor dvou ideových směrů, které jsou i přes odlišnost postojů k otázce lidských práv důležitou součástí formující se občanské společnosti na Slovensku, jež funguje na jednotných principech soutěže v rámci grantové politiky.

Kontextualizace tohto sporu, kterou tato práce přináší, má za cíl ukázat komplexnost současné situace na Slovensku, kdy je potřeba nejen reflektovat ideové rozporové ve společnosti (v souvislosti s vlivem uplatňovaných směrnic Evropské unie versus konzervativního hlasu tradiční katolické cirkve opírající se o legitimitu Vatikánské smlouvy), ale i poukázat na skutečnost, že dopad ekonomickej krize vytváří příležitosti pro nové strategie k přístupu získání zdrojů, jichž prostřednictvím mohou organizace v občanské společnosti vůbec fungovat. Jednou z těchto strategií je právě i poukazování jedné strany sporu na tzv. úpadek tradičních hodnot, jenž se údajně projevuje udělováním finanční pomoci „kontroverzním“ tématům, jakými je podle zástupců a zástupky Inštitutu Leva XIII. například právě LGBTI problematika. Tento argument je ovšem akcentován strategicky v době ekonomickej krize, přičemž je podstatné zmínit i skutečnost, že kritika zaznívá z řad dalších občanských sdružení, která jsou součástí stejné sítě žadatelů o granty z Úradu vlády Slovenskej republiky. Nejedná se tedy pouze o kritiku idejí, neboť obě strany sporu spolu v podstatě soutěží o přístup ke zdrojům.

Snahou předkládaného textu je rovněž poukázat na problematický mediální diskurz, který v sobě často nese implicitní *grupismus* (Brubaker 2004). Komplexní

² Tzv. Kultúra smrti (KS) označuje podle definice Inštitutu Leva XIII. politický a ideový proud, jenž stojí v opozici vůči tzv. Kultúre života (KŽ): „Tieto dva politické a ideové prúdy sú vo vzájomnom antagonistickom vzťahu. Ich vplyv na politiku sa stáva čoraz viac rozhodujúci pri formovaní budúciich koalícii a národnej politiky.“ (Inštitút Leva XIII. 2012a: 1)

síť kooperace občanských sdružení, která se LGBTI problematikou aktivně zabývají je totiž v současnosti v slovenských médiích stále homogenizována na tzv. „hnutí homosexuálů“, čímž je zcela opomenuta specifickost a diverzita organizací a jejich rozdílných programových cílů a též naprosto ignorována jiná než gay-lesbická politika. Ostatní téma jsou tím zcela zneviditelnována, čímž zároveň dochází k předávání nepřesného obrazu situace na Slovensku i snah, o něž síť občanských sdružení a neformálních skupin hlásící se ke společnému jmenovateli LGBTI usiluje.

METODY, ZÁKLADNÍ KONCEPTY A TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Zpracovaná kapitola je výsledkem rok a půl dlouhé výzkumné fáze terénního výzkumu, jejíž hlavní metodou sběru dat bylo zúčastněné pozorování doplněné o průběžné sledování médií v souvislosti s kontextualizací socio-politických podmínek na Slovensku. Pro cíle této práce byla zároveň zpracována data získaná z šesti polostrukturovaných rozhovorů s LGBTI aktivisty/aktivistkami či experty/expertkami spolupracujícími v rámci sítě občanských sdružení věnujících se lidskoprávní problematice. Tematicky zaměřené polostrukturované rozhovory byly realizovány se členy/členkami nově vzniklého Výboru LGBTI a se členy/členkami pracovní skupiny vzniklé při Výboru LGBTI. Cílem rozhovorů bylo získat data, která by pomohla kontextualizovat kroky související s posledními událostmi, jež se na Slovensku staly, t. j. se vznikem Výboru LGBTI při Rade vlády pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodové rovnosti a s kauzou tzv. Kultúry smrti (KS), kterou vytvárala síť organizací sdružená pod hlavičkou Inštitutu Leva XIII.

Cílem je kontextualizace jednotlivých kroků z pozice hlavních aktérů událostí, t. j. především z pohledu konkrétních organizací (občanských sdružení) věnujících se LGBTI problematice na Slovensku, potažmo jejich jednotlivých zástupců a zástupky, kteří byli buď iniciátory jednotlivých kroků, anebo jich byli přímo účastní. Text má proto především charakter kontextuální sondy, kdy je současná slovenská situace reflektována výhradně z pozice LGBTI aktivistů/aktivistek či expertů/expertek na lidskoprávní problematiku, a to na základě jejich vnímání procesů a socio-politických podmínek v zemi. Prostřednictvím indexace získaných dat z terénu a rozhovorů byly identifikovány hlavní analytické rámce, které měly bezprostřední souvislost s cílem práce a stanovenými koncepty. Data byla poté zorganizována do struktury koherentního příběhu podle definice autorů Emerson, Fretz a Shaw (2011: 202-206) a zpracována jako tzv. tematický narativ.

LGBTI hnutí je velmi často uchopováno na základě kolektivní identity, která je však v mnoha případech homogenizována na pouhou otázku sexuální orientace (odtud vycházející problematické a zavádějící označení „hnutí homosexuálů“). Tuto kolektivní identitu ovšem nelze chápout jako identitu sdílenou všemi účastníky a účastnicemi, zejména ne tehdy, jedná-li se o kolektiv aktivistů a aktivistek sjednocených v rámci podpůrné sítě občanských sdružení, která se věnují lidskoprávní

agendě. Mezi nimi totiž najdeme mnoho odborníků a odbornic na lidská práva, kteří se nemusí nutně identifikovat s žádnou z kategorií, jež LGBTI označuje. LGBTI je tak především zastřešující (*umbrella*) termín, pod kterým je takový agregát mobilizován a rozpoznáván. Síť LGBTI organizací navíc už z definice názvu bývá často nejednotná v rámci svých programů, zájmů a požadavků.³ Ve své kapitole proto analyzuji LGBTI hnutí jako „širokou síť organizací, nezávislých seskupení, neformálních skupin (popř. dalších forem) a jednotlivců sdružených na principu jistých společných jmenovatelů“, které tyto konkrétní společné zájmy či požadavky umožňují definovat (Wiesnerová, 2013: 60).

Tato definice sítě se opírá o organizaci jako základní koncept, jenž vychází z Brubakerovy definice organizace (2004: 14-16) přesnějšího určení aktéra (na rozdíl od širšího konceptu skupina), kterému lze připsat právě ty vlastnosti (organizovaný postup, program, cíl, zájem, konsenzus, agency), jež jsou u skupiny zavádějící a mohou vést k homogenizaci komplexu různých cílů a snah. Organizace je možné chápát jako registrované skupiny formálnějšího charakteru, které mají své členy, jasně definovaly program a sledují konkrétní cíle (zde tedy především občanská sdružení a neziskové organizace). Termíny skupina či komunita, jakými je LGBTI problematika většinou mediálně uchopována v kontextu tzv. sexuálních menšin, je na rozdíl od organizace v tomto případě příliš široká.⁴ Je-li navíc analyzována jako základní jednotka, může se snadno stát, že budou zastřeny podstatné dílčí složky sítě, které jsou významně činné v určitých konkrétních situacích a méně činné v jiných. Brubaker navíc upozorňuje na fakt, že sítě hlásící se k problematikám, jež překračují kulturní a státní hranice, umožňují jednotlivým organizacím spojit své partikularistické požadavky (*particularistic claims*) s širšími zájmy (*wider concerns*) (Brubaker 2004: 62).

SOUČASNÝ KONTEXT LGBTI AKTIVISMU NA SLOVENSKU

Problematiku LGBTI aktivismu na Slovensku není možné uchopit jinak než v kontextu vzniku a vývoje občanské společnosti, jež se intenzívne rozvíjí od roku 1989. Před tímto obdobím však v rámci československého kontextu nebyl tento prostor nijak uchopený. Vývoj občanského aktivismu a různých forem dobrovolnictví v souvislosti s ozývajícím se hlasem tzv. sexuálních a jiných menšin je proto třeba vnímat s ohledem na dobový kontext. Ten je v rámci Čech a Slovenska charakteristický tím, že se jedná o společenskou transformaci v postsocialistickém prostředí směrem od totality k demokracii a i po roce 1989 je historie rozvoje občanské společnosti plná diskontinuit:

³ Z definice zastřešujícího termínu LGBTI vyplývá, že vždy hovoříme o všech v názvu zmíněných kategoriích.

⁴ V médiích zcela převládá důraz na vnímání sexuální orientace jako jediného společného jmenovatele LGBTI hnutí. Gay-lesbická politika je ovšem jen jednou součástí komplexní LGBTI problematiky. Tímto způsobem je tak například zcela vynechána queer a transgender politika, která významně narušuje celý systém kategorizace sexuální orientace opírající se výhradně o binární (a tudíž limitovanou) opozici muž-žena.

„Je to história plná obmedzovania, kontroly, manipulácie, prerušovania obdobiami relatívnej slobody a rozmachu“ (Buerkle, 2004: 33).

Tento posun s sebou přinesl mnoho jevů a problémů, které souvisely s oddělováním lidskoprávních agend nově vzniklých organizací od státních institucí. V rámci tohoto procesu pak byla reflektována proměna společenských idejí, hodnot i ekonomických struktur, jejíž výsledkem je demokratizace a diverzifikace společnosti, která probíhala a stále probíhá v souvislosti s jednotlivými transformačními kroky, jakými byl například vstup České a Slovenské republiky do Evropské unie. Tímto se obě země zavázaly přjmout jednotné evropské směrnice související s lidskoprávní politikou, jež se postupně stala sjednocujícím konceptem nově vzniklých občanských sdružení.

Nyní již v obou zemích velmi rozvinutá občanská společnost a propojující síť aktivistických organizací nese charakteristické znaky vývoje občanských sdružení v postsocialistické společnosti, jež jde ruku v ruce s vlivy evropského prostředí, t. j. rozvojem a udržováním funkčního otevřeného trhu, na němž jsou grantová politika a rozvoj občanských aktivit závislé. Podle Eduarda Marčeka je v současnosti nejvýraznějším trendem v oblasti financování neziskového sektoru „dramatický pokles disponibilních zdrojov zo zahraničia – verejných i súkromných – neexistencia dostatočnej domácej náhrady a z toho vyplývajúce štrukturálne zmeny sektora“ (2004: 129). Jednotlivé organizace mají za cíl tudíž nejen prosadit svoje programové cíle, ale i udržet se při životě v rámci náročné soutěže, která je pro tento prostor charakteristická. Do současné situace se tak promítá i silný dopad aktuální ekonomické krize. Možná právě teď víc než kdy jindy v minulosti platí, že finanční situace slovenských mimovládních organizací (MVO) a šance najít nové zdroje se výrazně zkomplikovala a „nikto celkom presne nevie, čo bude ďalej“ (Bútorá 2004: 19).

Ačkoliv nynější politická situace na Slovensku není vzhledem k vládě strany SMER a jejímu programovému vyhlášení příliš nakloněná komplexnímu zrovнопrávnění pro občany, kteří by rádi uzákonili jiné než heterosexuální soužití, ani zde již nelze ignorovat výrazné tlaky z Evropské Unie. Právě ony mohly hypoteticky mít vliv na dvě z posledních důležitých snah LGBTI aktivismu na Slovensku, jejichž výsledky spolu podle výpovědí LGBTI aktivistů a aktivistek úzce souvisí: úspěšnému schválení Výboru LGBTI v červenci 2012 a zamítnutí návrhu zákona o registrovaném partnerství, jenž byl kritizován zejména ze stran poslanců politických stran hlásících se ke konzervativním a křesťanským hodnotám.

Vznik Výboru pre práva lesieb, gejov, bisexuálnych, transrodových a interse-xuálnych osôb

Idea vzniku Výboru LGBTI vzešla již za vlády premiérky Ivety Radičové, nicméně tehdejší jednání aktivistů a aktivistek s vládou nemělo úspěšný konec. Ke schválení došlo překvapivě až v červenci 2012 za vlády politické strany SMER, od níž se podpora LGBTI problematiky příliš neočekávala, neboť ihned po sestavení vlády byl zrušen

úrad podpredsedu vlády pre ľudské práva pri Úrade vlády SR, což bylo jednotlivými aktivistami a aktivistkami zabývajúcimi se lidskoprávní problematikou kritizované v době ekonomickej krízy ako veľmi necitlivý krok. Veškerá agenda, jež mela byť spravovaná ministrom spravedlnosti totiž prešla na Radu vlády, ktorá je však len poradním orgánom. Tou dobu sa v médiách objevovaly kritické komentáre aktivistov a aktivistiek z jednotlivých organizácií, kteří podotýkali, že úrad mal byť naopak posílený, nikoli zrušený:

„Rada vlády je len poradný, aj keď veľmi dôležitý orgán. Ak je navrhnutý zákon, ktorý je napríklad diskriminačný voči ľuďom so zdravotným postihnutím, tak vláde odporučí, aby nebol prijatý. Ale nemá právomoc podpredsedu vlády zasahovať do toho, čo sa deje, upozorňovať ministerstvá alebo ich kontrolovať,“

uviedla Šarlota Pufflerová z občianskeho združenia Občan, demokracia a zodpovednosť (Lajčák na mimovládky zapôsobil, 2012). Poté ovšem prišla podpora ze strany ministerstva zahraničných vecí, kdy skupina aktivistov a aktivistiek predložila výzvu pro vznik Výboru LGBTI tehdejšímu ministru Miroslavu Lajčákovi, jenž byl této problematice naklonen. Rada vlády vznik tohto Výboru schválila, což bylo iniciátory výzvy považováno za neskorý úspech.

Vznik Výboru LGBTI však provázela řada nejasností a problémov. První problém nastal již při nominaci členské základny, což jak se ukazuje, může být značně netransparentní záležitost. Do výboru byli nominováni lidé, kteří se pohybují v mimovládních organizacích (MVO), ovšem pouze ti členové a členky, kteří mohou prokázat, že se minimálně dva roky věnují této problematice. Tato strategie se podařila prosadit iniciátorům vzniku výboru takovým způsobem, že nominační základna byla plně v rukou jen dvou organizací, které spolu úzce spolupracují.⁵ K tomuto kroku je vedla především zkušenosť ze zasedání ostatních výborů existujících v rámci Rady vlády pre ľudské práva, národnosté menšiny a rodovú rovnosť:

„Častokrát sa napríklad do Výboru pre rodovú rovnosť dostali ľudia z občianskych združení, ktorí absolútne nepracujú s témou na tej úrovni, ktorú výbor vyžaduje... skôr naopak. Viem, že tam dochádza k dosť prieťahom, zdržovaniu až šialených vecí, že samotní členovia a členky výboru pre rodovú rovnosť povedzme vôbec nezastávajú princípy rodovej rovnosti, čiže i to hlasovanie, všetko, je vlastne dosť problematické a preto sa podarilo, neviem komu, dostať do toho nominačného procesu, do tých podmienok, práve toto a z toho vlastne vyplýva, že nominovať v rámci Slovenska mohli iba Queer Leaders Fórum a Iniciatíva Inakosť, pretože žiadna iná organizácia tu dva roky v tejto oblasti nedokáže vydeklarovat činnosť“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Cílem Výboru LGBTI bolo rovnako prihlásiť se k Jogjakartským principům, dokumentu, jenž se odvoláva na množství právnych norem v oblasti lidských práv a uplatňuje je

⁵ Místem této spolupráce je současný organizační tým Dúhového PRIDE Bratislava, ktorý se rozhodol na začiatku roku 2013 rozšíriť své řady o další organizace a umožniť tak vznik společené platformy.

na problematiku sexuální orientace a rodové identity. Ve stejnojmenném dokumentu vydaném Úradom vlády Slovenskej republiky (ÚVSR) se mimojiné uvádí, že „principy potvrzujú základnú povinnosť štátov chrániť ľudské práva. Každý princíp obsahuje podrobne odporúčania štátom“ (ÚVSR, 2011: 8).⁶ Předseda Výboru ovšem odmítl tyto principy přijmout:

„Keď sme chceli prijať, alebo keď sa výbor chcel prihlásiť k Jogjakartským principom, tak to bolo zamietnuté s tým, že mi to prišlo ako nejaká hra prostre, kedy si predseda výboru, ktorým je minister Borec, sám rozhoduje o tom, čo sa v rámci toho výboru bude diať. On bol v tej pozícii, ako keby mu všetko patrilo, ako keby sme nemohli spustiť hlasovanie, ale všetko potreboval sám tak dôsledne uchopovať... on si otvoril tie Jogjakartske princípy a videl tam právo na rodinny život, s čím mal zrazu problém (cituje): „ved' ale pod'me sa baviť o tom, čo je reálne možné, neviem prečo by sme mali prijať nejaké princípy, ktoré“ ...no absolútne nepochopil, že prihlásiť sa k princípm neznamená to, že ich akoby ten výbor... sa nimi zaväzuje, ale že sa hlási k tomu odkazu“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Výbor LGBTI se začal pravidelně scházať až od března 2013. Někteří jeho členové a členky situaci vnímali tak, jakoby činnost od samotného schválení byla brzděná průtahy, které se promítly i do prvního setkání:

„Čo vnímam veľmi negatívne, to boli tie prvé vyhlásenia ministra spravodlivosti, ktorý zastrešuje ako garant, dá sa povedať, ten výbor, že on je zástanca tradičnej rodiny, a on akoby udelil vyhlásenie nepriamo, že je akoby proti fungovaniu tomuto výboru, čo mi prišlo dosť také zvláštne a zdá sa, že to sa trošku aj odzrkadlí vo fungovaní toho výboru, pretože on vznikol tuším niekedy na jeseň, potom vypísali tu možnosť nominovať členov, potom dali veľmi dlhý termín niekedy až do 21. decembra tuším..., čo sme sa smiali, že inokedy chcú veci ihned a zrazu mali tri, štyri mesiace čas... a že teda prvá schôdza kym bude, tak bude január, február a takto sa bude naťahovať čas až prejde celý prvý rok a výbor možno neurobí nič. A akoby aj všetci tí ľudia nejako, ktorí na tom participujú z tej strany ministra a ministerstva spravodlivosti, robia všetko pre to... tak to mi prišlo dosť také nešťastné. Ako môže

⁶ V úvodu samotného dokumentu se dočteme: „Tieto princípy navrhla, vypracovala, prediskutovala a zrevidovala skupina významných odborníčiek a odborníkov na ľudské práva. Na záver stretnutia, ktoré sa konalo 6. až 9. novembra 2006 na Univerzite Gadžaha Madu v indonézskej Jogjakarte, prijalo jednomyselne 29 významných odborníčiek a odborníkov s odbornými znalosťami problematiky ľudských práv, pochádzajúcich z 25 rôznorodých krajín sveta, Jogjakartske princípy o uplatňovaní medzinárodných ľudskoprávnych predpisov na sexuálnu orientáciu a rodovú identitu. [...] Odborníci a odborníčky sa zhodujú, že Jogjakartske princípy odrážajú súčasný stav medzinárodných ľudskoprávnych predpisov vo vzťahu k otázkam sexuálnej orientácie a rodovej identity. Takisto uznávajú, že štátom môžu vzniknúť ďalšie záväzky, pretože právne predpisy o ľudských právach sa neustále vyvíjajú. Jogjakartske princípy potvrzujú záväzné medzinárodné právne normy, ktoré musia dodržiavať všetky štáty. Sú príslušom inej budúcnosti, v ktorej budú môcť svoje vzácne prirodzené práva užívať všetci ľudia, pretože všetci sa narodili slobodní a rovní v dôstojnosti a právach.“ (ÚVSR, 2012: 8-9)

riadiť výbor niekto, kto s ním má a priori problém“ (expertka, členka pracovní skupiny při Výboru LGBTI)?

„Prakticky napríklad, pozvánka na prvé stretnutie nám prišla oveľa neskôr ako nám mala prísť. To skomplikovalo zaradenie bodov do programu, ktoré sme chceli diskutovať. To bolo také ďalšie zbrzdenie, že... ako keby sme nemohli nič urobit. Na prvom stretnutí sa schválil rokovací poriadok s menami, ktoré sme navrhovali, ktoré vypracovali niektorí členovia výboru. [...] Ten rokovací poriadok, to išlo krásne bez prieťahov. Ale keď sme sa mali dostať ku konkrétnym bodom programu, ktoré tam neboli zaradené, čo už by znamenalo akúkoľvek činnosť, tak to bolo stopnuté v tom, že sa teda vyhovárali na to, že nemali dostatok času sa zoznámiť s tými materiálmi, pretože tam zlyhala ta administratívna“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Vznik Výboru LGBTI bol tedy částečně uvítán jako úspěšný krok a samotnými aktivisty a spolupracujícími experty a expertkami je vnímán jako šance na zlepšení situace na Slovensku v souvislosti s LGBTI problematikou:

„V čom by mohol pomôcť... v tom, že sa možno trochu viac zomkne komunita, ešte viac začnú spolupracovať mimovládne organizácie medzi sebou, že sa nebude trieštiť tá robota, ale rozdelí sa, že tak vy robte to, v tom ste najlepší, my to a my to a... budú sa dávať dokopy výsledky, pretože sme sa vlastne aj bavili s Inakosťou, že bez čísel a akoby reálnych podkladov sa nedá robiť ani advokácia, ani nejaký lobbying, lebo my stále nevieme kolko ľudí je v komunite, kolko ľudí trebárs vyhľadáva takú pomoc, kolko ľudí sa stretáva s diskrimináciou, s hate speech, s hate crime a tak ďalej, také podstatné veci, a potom tí politici nás ľahko odbijú, že však vy ani neviete, hej? ... a že tam vznikne aj pracovná skupina práve k tvorbe zákona. Takže aj viacero možno takých podskupín toho výboru práve pre také dielčie projekty, možno výskumy, tak ak nič iné, tak práve možno vdaka tomu, že umožnili vznik toho výboru sa docieli to, že sa zozbierajú nejaké čísla a výsledky a to sa bude prezentovať aj keby sa už tá vláda o ten výbor neopierala a neakceptovala napríklad nejaké jeho rady, tak si viem predstaviť do budúcnosti, že to pomôže aspoň tomuto“ (expertka, členka pracovní skupiny při Výbore LGBTI).

Zároveň se však shodují v názoru, že schválení vzniku výboru je spíše než progresivním zlepšením postoje k LGBTI problematice v zemi jen politickou strategiou slovenskej vlády, ktorá tak alespoň částečne řeší tlak ze stran eurokomisařů a eurokomisařek na přijetí aspoň nějakého opatření, jež by odpovídala evropským směrnicím. Podle samotných LGBTI aktivistov a aktivistiek se pak schválení vzniku Výboru LGBTI môže jevit ako volba zla menšího, než by z pohľedu vládnoucich strany SMER bylo schválení zákona o registrovaném partnerství:

„Ja si myslím, že to bolo veľmi strategické rozhodnutie aj napriek tomu, že samotný Lajčák je naklonený tej agende, ale ja si myslím, že to veľmi časovo ako keby zapadá k sebe, pretože to bolo tesne potom, alebo mesiac dva potom, čo sa vlastne

riešilo registrované partnerstvo, ktoré vypálilo v rámci tej diskusie aj o tom, ako to bolo mediálne spracované ako faux pas, čomu sa SMER veľmi potešil, že to tak dopadlo a veľmi ukážkovo prebral taktovku v tejto agende. A možno za tým podľa mňa bolo aj trocha strachu, že dajme im radšej malú kost, aby zase za chvíľu nechceli tu väčšiu kost“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

„Ja sa domnievam, že tlak Európskej únie aj mimovládok mohol podnietiť ľudí, ktorí majú reálnu moc o tom rozhodnúť... ja sa obávam, že u nás je to tak, že nechajme vzniknúť tento výbor, pretože to nie je také veľké zlo, ved' je to iba poradný orgán Rady vlády, bude to dobre vyzerat v medzinárodných správach... Nie som si tým istý, je to iba domnenka, ale myslím si, že toto je za tým, že nejako tá ochota ľudí, ktorí naozaj rozumejú téme, sa skombinovala s tým, že tí, ktorí o tom môžu rozhodnúť, si povedali, že je to priechodné a aj mali by sme to urobiť, pretože sa to od nás očakáva... od Slovenska, aby niečo urobilo a tie veci potom nebudú tak kričať“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Podle výpovědi dvou ze členů/členek Výboru LGBTI lze jeho vznik nahlížet ako strategický tah, jenž má navenek za cíl ukázať zlepšení situace na Slovensku, zevnitř je však jeho výkonnost kontrolovaná. Jeho výsledky proto budou do značnej míry záviset na postupech, které aktivisti a aktivistky zvolí v souvislosti s prosazováním věcí, jimiž se má výbor zabývat:

„Z toho prvého stretnutia... vôbec jasne ...sme boli usmernení v tom, že to bude priestor, kde sa bude pracovať na veciach, naozaj..., ale zároveň v určitých medziach ... v podstate sme dostali, alebo dostaneme podľa mňa voľnú ruku vo všetkom, čo bude spadať do tých hraníc. Ale to, čo bude za tými hranicami, narazi na ľažký odpor... a teraz je na nás, to sme sa ešte úplne nezhodli, ako k tomu pristúpiť. Máme väčšinu aj pri hlasovaní, pretože niektorí ľudia zo štátnej správy sú... to vidia ako my, takže vlastne všetko, čo by sme chceli, môžeme odsúhlasiť. Ale ten výbor má takú funkciu, že výbor je poradný orgán Rady vlády, takže tie naše odporúčania pôjdu na Radu vlády a tá to odporúča vláde, a vláda sa bude musieť nimi zaoberať, ale to neznamená, že ich bude musieť schváliť... Takže je to o tom, ako upriamiť našu energiu, lebo nie je nekonečná... a na nás je, či budeme principiálne za každú cenu, alebo či radšej budeme chcieť za niekoľko rokov fungovať a na tom výbere dosiahnuť nejaké konkrétné veci, napríklad zberať alebo niečo, čo proste nás nerozdelí hodnotovo“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

„Výbor vznikol, sfunkčnil, stretol sa po dlhej dobe, ale nepodarilo sa urobiť nič viac, čo by súviselo s tými ľudskopravnymi vecami. Skôr mám pocit, že sa iba prijali administratívne opatrenia a záväzky. My sme v tej chvíli vlastne mohli navrhnuť hlasovanie o tých konkrétnych bodoch a boli sme si vedomí toho, že máme dostatok hlasov, pretože sme vedeli, že v rámci toho výboru sú aj za štátnej správou nominované niektoré členky, ktoré by tie návrhy podporili a získali by sme vlastne nadpolovičnú väčšinu hlasov... a celé mi to prišlo ako hra... a bolo mi jasné,

že aj ostatní to tak mali, že... akoby sme nechceli ukázať tento aspekt, že vieme vlastne ako výbor a v rámci toho výboru akýkoľvek návrh, ktorý príde zo stany mimovládky, automaticky podporiť a schváliť... aby to nezablokovalo akýkoľvek ďalšiu činnosť. Prišlo mi naozaj, že tam musí dochádzať k obrovskému kalkulu, že čo si kedy kto môže dovoliť, že treba odsledovávať prosté činnosť a tie vyjadrenia ministra... je to zložité“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Tento vývoj řešení LGBTI problematiky na Slovensku tudž nelze v socio-politickém kontextu jednoznačne vnímat pouze ako výsledek společenské změny, kdy se postupem času společnost a političtí zástupci začínají stavět k LGBTI problematice tolerantněji, například na základě vlivu legislativních změn v členských státech EU. Jak upozorňuje jedna z členek Výboru LGBTI, politické podmínky za vlády Ivety Radičové vypadaly paradoxně příznivěji pro řešení dané problematiky, přesto se vznik výboru nepodařilo vyjednat a to z důvodu koaličních neshod:

„Tie podmienky vytvorili konkrétni ľudia na Úrade vlády, ktorý bol plný prosté veľmi otvorených ľudskoprávne vzdelaných ľudí a tito ľudia konečne s nami začali jednať ako s rovnocennými partnermi a partnerkami, procesuálne to bolo veľmi partnerské a transparentné a my sme v podstate spoločne vytvorili jednak Radu vlády samotnú, s ostatnými aktivistami tá platforma bola veľmi široká, aj to pripomienkovanie bolo... ukážkové... Ale potom, keď došlo ku konfrontácii s vládou, sa ukázalo, že... hm ...bolo to primárne o tých ľuďoch, čo tu sú, a že tito ľudia, ktorých zastupuje niekto z Most-HÍD, vlastne ani nemajú podporu vlastnej strany. Majú podporu niektorých členov koalícia, ale koalícia ako taká, ich nebola schopná podporiť.“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI)

Vznik Výboru LGBTI se tedy podařilo vyjednat až v situaci, kdy vlivem silných tlaků ze stran Evropské Unie a občanských sdružení věnujících se problematice nastal vhodný politický kontext, který umožnil úspěšné vyjednávání obou stran:

„Za Radičovej vlády to bolo prosté tak, že hráš nejaký mariáš alebo neviem čo, alebo poker, a že prosté tí ľudia na tých miestach ti takto ukázali svoje karty, vieš... nie možno celkom úplne ...a teraz ste si s tým hrali, ale potom prišiel niekto, kto bol silnejší, ale vám to tam zabil nejakým esom. Teraz je to prosté tak, že tie karty ti neukážu a rozdajú ti toľko, kolko oni uznajú za vhodné a zapoja ťa v momente, kedy oni si myslia, že je to pre nich bezpečné.“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI)

LGBTI PROBLEMATIKA A MEDIÁLNÍ REPREZENTACE

Kauza Kultúra smrti

Výbor LGBTI se schází v budově Ministerstva spravodlivosti SR a jeho smyslem je setkávať se před zasednutím Rady vlády pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť a přijímat tematická usnesení, která lze pak tomuto orgánu posunout k vyjádření. Snahou Výboru LGBTI bylo proto již na prvním setkání přijmout odporučení pro Radu vlády, aby zaujala stanovisko k projevům občanských sdružení

sjednocených pod hlavičkou Inštitútu Leva XIII., ktorá ve své analýze rozpočtu Úradu vlády SR vyjádřila nesouhlas s výši dotací udeleným občanským sdružením venujúcim se lidskoprávní problematice, jež zároveň označila za tzv. Kultúru smrti. Cílem jejich analýzy bylo:

„[...] zhovoriť prehľad finančných prostriedkov pridelených Úradom vlády (ÚV) na účely podporovania aktivít lobistických skupín Kultúry smrti (KS) za rok 2012. Štúdia sa zameriava len na tie grantové projekty, ktoré bud' priamo predložili lobistické organizácie KS, alebo svojím obsahom propagujú hlavné ciele politiky KS: Potratová politika, Feminizmus a gender mainstreaming, LGBTI politika, Sexualizácia mládeže“ (Inštitút Leva XIII, 2012b: 2).

Síť sdružení sjednocených pod hlavičkou Inštitútu Leva XIII. se rovněž ohradila proti vzniku Výboru LGBTI. Výše zmíněná protestní akce je významná zejména proto, že ukazuje způsob, jakým se formovala reaktivní názorová opozice vůči organizacím venujúcím se LGBTI problematice na Slovensku:

„Mňa prekvapil ten rozsah, že to nebolo vyjadrenie len jedného človeka, ale že to boli organizácie, povedzme občianske združenia a ďalší, ktorí si dali tu prácu, že vlastne zohnali tie podpisy, že sa niečomu takému museli venovať. Nebol to obyčajný mail, bola to petícia“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Akce, jíž se dostalo významné mediální pozornosti v novinách i televizních zprávách, dala hlas a zviditelnila silné protikřídlo zformované v rámci občanských sdružení hlašících se k hodnotám katolické církve na Slovensku, které se však mobilizovalo nejen na základě ideových názorů, ale zejména v souvislosti s potřebou vyjádřit nesouhlas s postupem Úradu vlády SR v souvislosti s jeho grantovou politikou a to právě v době nutných úspor a ekonomické krize, jež byla hlavním argumentem autorů a autorek studie. Předseda Inštitútu Leva XIII. Robert Máteffy se v médiích kriticky vyjádřil na adresu Úradu vlády SR a výšky dotace, která byla věnována jednotlivým organizacím působícím v lidskoprávní oblasti, již studie zařadila do tzv. ideologie Kultúry smrti:

„Vyzývame premiéra, aby zastavil financovanie LGBT homosexuálnej loby. Je zarážajúce, že v čase, keď štát nemá peniaze pre sestričky, pre lekárov a učiteľov, vydáva státsíce eur na podporu rôznych homosexuálnych lobistov, rodových aktivistov, feministky,“ vyhlásil Máteffy. „Napríklad na Bábkové divadlo na Rázcestí štát dal minulý rok 30-tisíc eur. Oni robia homosexuálnu propagandu medzi deťmi. Malé deti nabádajú k tomu, aby skúšali experimentovať so svojou sexualitou a dievčatká sa hrali na chlapcov a chlapci na dievčatá,“ hovorí Máteffy (Aktivisti odkazujú Ficovi, 2013).

Jednou z odpovědí LGBTI aktivistů a aktivistek byla proto i snaha, aby i Rada vlády pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodovou rovnosť zaujala podpůrné stanovisko, čeho se však zatím nepodařilo dosáhnout. Předseda Výboru LGBTI totiž s tímto návrhem nesouhlasil. Podle jeho názoru:

⁷ Podle údajů uveřejněných v médiích petici podepsalo zhruba deset tisíc občanů Slovenské republiky. (Aktivisti odkazujú Ficovi, 2013)

„Výbor nie je príslušný vyjadrovať sa k takýmto záležitostiam. Výbor nemá byť nástrojom pre mediálny súboj proti iným organizáciám. Pokial však ide o výbor samotný a o jeho existenciu, k tomuto je samozrejme vhodné vyjadriť sa. Momentálne však nie je možné zaujať stanovisko, nakoľko výbor nemá k dispozícii na oboznámenie sa jednotlivé vyjadrenia smerujúce k iniciatíve na zrušenie výboru“ (MS SR, 2013: 5).

Jak se vyjádřil jeden z přítomných členů výboru, toto zamítnutí předsedou výboru bylo přítomními LGBTI aktivisty a aktivistkami vnímáno opět jako snaha ovlivnit výkonnost nově vzniklého orgánu:

„Predseda výboru Borec povedal, že si nemyslí, že by výbor mal slúžiť na nejaké mediálne aktivity, čo je tiež šialené, keď sme chceli iba podnet, aby sa tým Rada vôbec zaoberala … čiže mám pocit, že akákoľvek snaha o činnosť bola zabrzdená.“ (aktivista, člen Výboru LGBTI)

LGBTI aktivisty a aktivistky byl kritizován zejména způsob, jakým média tuto kauzu uchopila bez dostatečné reflexe a snahy vyslechnout obě strany:

„Mne tie mediálne správy prišli skôr popisné, čo vidím ako ten najväčší problém. Ľudia majú minimum informácií o tom, ako fungujú MVOčky a projektové granty, celkovo o celej téme je tu toľko predsudkov a stereotypov, že ak sa do verejnosti vyšle takáto správa takýmto spôsobom, tak to bolo vidieť, koľko to narobilo, v diskusiach pod tými článkami sa začalo pravidelne opakovať, že: „koľko tých peňazí na tých buzerantov“ a tak ďalej… Ak už teda média majú informovať a majú teda mienkovornú schopnosť, tak ideálne by bolo aj v akejkoľvek inej téme, aby média popísali stav, že táto skupina sa vyjadruje … to ani nebolo, že útočí … sa vyjadruje o tejto konkrétnej skupine, ktorá je, povedzme, zraniteľná alebo diskriminovaná, tak príde mi to šialené, že to ostáva bez akejkoľvek reflexie… čiže sa popíše, že sa vykonal nenávistný útok, treba nedávať priestor správam, ktoré môžu mať nenávistné dopady, ak tomu venovať priestor, tak s príslušnou reflexiou… čo asi ľažko očakávať od slovenských novinárov, že by vedeli sami zaujať nejaké stanovisko …ale ak dáme priestor na niekoho zaútočiť, tak dajme priestor presne na tom istom mieste niekomu sa obrániť a vysvetliť tú situáciu.“ (aktivista, člen Výboru LGBTI)

LGBTI aktivismus a mediální strategie

Protestní akce organizací sdružených pod Inštitútom Leva XIII. vytvořila konfliktní prostředí, které vlivem mediální reprezentace podpořilo zjednodušené vnímání problému jako konfliktu tzv. hnutí homosexuálů versus církve. Pokud jde o katolickou církev a síť organizací, které se k ní hlásí, ty je možné na Slovensku považovat za nejhlasitější odpůrce řešení LGBTI problematiky na politické a legislativní úrovni. Pokud jde však o druhou stranu sporu, jež je mediálně často jen homogenizována na tzv. hnutí či komunitu homosexuálů, tam už je problém složitější. LGBTI síť tvoře-

ná zástupci lidskoprávnych občanských sdružení nezastupuje pouze otázky gay a lesbické politiky, pretože primárne se stále řeší otázka chybějící legislativy, ktorá by zrovnoprávnila svažky všech osob. Tato skutečnosť je vnímána LGBTI aktivistky a aktivistkami ako problém, jenž je dán kontextom: na jednej strane chybějící lidskoprávny tématikou ve vzdělávacím procesu na všech stupních škol i samotných pedagogov a pedagožek, na strane druhé snahu médií přinášet takové zprávy, ktoré prialají pozornosť veřejnosti a rovněž politickou ovlivnenosť médií:

„Ja si v prvom rade myslím, že žijeme v mediálnej realite, a to akože naozaj …s tým, že proste dochádza jednak ku… k propagande, manipulácii skrze média, a že za médiami, veľkými médiami, ale už aj malými médiami… stoja ľudia, ktorí pri niektorých témeach, niektorých veciach, ktoré sa spájajú napríklad s politikou, ale aj s inými vecami, ovplyvňujú tok informácií, alebo spôsob akým sa narába s niečím“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

„Ja myslím, že [slovenští novináři, pozn. aut.] sú v druhej väčšine nevzdelaní na ľudskoprávnu tému, že celé to, ako tu fungujú médiá je, že sú ovplyvnené nejakou politickou štruktúrou, predajom a senzáciami …to vidno na akejkoľvek tlači, ktorá vychádza, že to funguje proste tak a už nezreflektovať to, že ak mám už schopnosť vytvárať verejnú mienku, tak mám i zodpovednosť za to, ako to robím a to tu nefunguje vôbec.“ (expert, člen pracovní skupiny pri Výboru LGBTI)

Problém nevhodné mediálnej pozornosti je samotnými LGBTI aktivistky a aktivistkami vnímán ako zcela zásadní. Na rovině vnitřních sítí proto existují stratégie, jakým způsobem na jednotlivé protestní akce reagovať. Na úrovni sítí se napríklad hľadá konsenzus, zda právě taková mediální pozornost přinese spíše užitek či škodu. Tato diskuse proběhla i v souvislosti s protestní akcí Inštitútu Leva XIII. a názory na to, jaký postoj zaujmout nebyly jednotné a to právě kvůli obavám z přílišné mediální pozornosti, jež by mohla být kauze věnována:

„My máme viacero takých platform, na ktorých sa to rozoberalo. Najviac sa to rozoberalo v tých feministických kruhoch na takej mailovej konferencii, kde sú primárne pripojené aktivistky zo ženských organizácií, ale aj nejakí iní ľudia z iných organizácií a tak …a tam to bolo tak strašne živé a tak strašne sa to živo dotýkalo, osobne dotýkalo tých ľudí …a to prevažne boli dlhorčne fungujúce aktivistky …a neviem, ja som proste nezdieľala ich rozhorenie. Mali veľkú chuť a veľkú potrebu ihned reagovať. Ich argument bol vlastne správny, ja s ním v podstate súhlasím. A bol, že ak sa k tomu nevyjadrieme, tak tým pádom hovoríme, že to, čo oni píšu, je pravda… pre mňa to ale proste nemalo ani v tom bode, kedy to išlo verejne von, pre mňa to proste nemalo legitimitu …a je mi úplne jedno, že tam boli nejakí traja proste … ťuťkovia z parlamentu, stále to pre mňa nemalo legitimitu, tie občianske združenia nemajú pre mňa žiadny status a ja som navrhovala, keď sa to prevalilo, aby sme to nechali tak, aby sme to nechali vyšumieť. Ale teda

bola som ľažko prehlasovaná ... A oni: „takže podme na to reagovať“ ... a presne sa stalo to, čoho som sa obávala, že z toho bude mediálny pingpong“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

Zpôsob, ktorým komunikujete s médií je jednou z klíčových strategií každé organizácie, ktorá má zájem o vhodnou mediálnu reprezentáciu dané problematiky. Z toho dôvodu je proto dôležité v konkrétnych prípadech rozhodnout, ktoré (a zda vúbec nějaké) reakcie zvoliť a to i tehdy, jedná-li se o protestnú akciu, ktoré mohou byť práve samotnými aktivistami a aktivistkami považovanými za prímý útok:

„Ja mám taký postoj k veciam, že pokiaľ sa nejako škodlivu mediálne vyjadri niekto, kto nemá legitimitu, kto je akože od veci aj z pohľadu moci, ale aj z pohľadu ako keby tej spoločenskej dôležitosti, no moci ovplyvniť veci, tak na to netreba reagovať. Pretože sa stalo potom, že média samozrejme čakajú na twoju reakciu, zmedializujú twoju reakciu a je veľmi pravdepodobné, že tá druhá strana bude ešte raz reagovať a znova sa to zmedializuje, čiže namiesto toho, že môže byť v médiach takáto sračka týždeň, tak to tam bude dva mesiace“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

Problém mediálnej reprezentácie je LGBTI aktivistami a aktivistkami vnímán i skrze zpôsob, jímž jsou všechna jiná téma krom homoseksuality zneviditelňována v rámci homogenizace LGBTI problematiky a naopak akcentována zcela bez kontextu v souvislosti s zmienovanou snahou o senzacech, jedná-li se napríklad o téma transrodovosti:

„Myslím si, že je pár takých záchytných bodov novinárov, ku ktorým si MVOčky našli cestu a dokážu posadiť tlačové správy, čo je super ... na druhej strane, všetko to ostatné je robenie z tej témy istý druh senzácie a využiť ju na predaj bez akýchkoľvek štandardov o tom, ako informovať, alebo ako sa vyjadrovať k téme sexuálnej orientácie a rodovej identity. Myslím si, že v trans téme je to oveľa horšie ako v LGB, častokrát vidieť, že články o trans ľuďoch a trans téme sú vyslovene robenie show a znevažovanie tých ľudí a využívania ľudí, ktorí sú možno v krízovej situácii a preto so svojím príbehom prídu do médií, alebo prosté iba vytváranie senzácie, ktorá môže byť prosté freak show ... že predajme toto, lebo je to bizarné“ (expert, člen pracovnej skupiny pri Výboru LGBTI).

Snahu LGBTI aktivistov a aktivistiek je proto najít k médiám cestu prostredníctvom jednakeho vzdělávania v dané problematike, ale i strategiami, ktoré mají za cíl ovlivniť zpôsob, jakým se o dané problematice píše a hovoří:

„Proste vieš, že toto je téma, na ktorú sa chytia tie média... a vieš, že je veľký predpoklad, že z toho urobia nejakú bulvárnu hlúpost, alebo že z toho použijú nejaké slová, ktoré prenášajú stereotypy... takže to, čo ty môžeš urobiť pred tým, než vydáš nejakú tlačovú správu alebo sa k niečomu vyjadriš, môžeš im poslať nejaké ilustračné zábery, ktoré si myslíš, že sú lepšie než tie, ktoré by použili.“

Môžeš obvolať svojich známych z médií a povedať im, nech sa s tebou poradia o nejakých slovách pred tým, než vydajú nejaký článok, a môžeš byť na mieste činu prosté... keď bude treba, alebo keď bude možnosť to mediálne nejako ovplyvniť... Minimálne to, čo robíme je to, že pracujeme s individuálnymi ľuďmi a myslím, že novinári majú ako keby príležitosť s nami komunikovať. Nie so všetkými, ale... sú aj organizácie, ktoré robili nejaké aj konkrétné vzdelenáčky novinárov, z toho sa... vyvzbili nejakí open novinári... s nimi sa pracovalo nejako, niektorí doteraz nejaké témy pokrývajú... len tam zase je strašne veľká fluktuácia medzi tými redakciami. To je problematická ako keby cieľová skupina... rovnako ako sú policajti napríklad. Lebo ta fluktuácia je taká vysoká, že napríklad vycvičíš jedno oddelenie na polícii, dás do toho veľa kapacity, dás do toho prachy... a za pol roka traja odídu odtiaľ, traja noví prídu a to čo tam vzniklo prosté tam už nie je, hej? Ale treba to robiť“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

SHRNUTÍ

Co se týče současné situace v rámci slovenské veřejnosti ve vztahu k podpoře uzákonění alespoň částečné formy zrovnoprávnění neheterosexuálních svazků, poslední průzkumy veřejného mínění Agentury FOCUS realizované pro občanské sdružení Iniciativa Inakost' s podporou Rosa Luxemburg Foundation v červenci 2012 na reprezentativní vzorce obyvatel Slovenské republiky (1026 osob) ukazují stejně jako průzkumy z června 2008 a září 2009, že veřejné mínění je ve značném rozsahu posunuté ve prospěch přijetí zákona o registrovaném partnerství: „Zástancov zákona bolo v júli 2012 už o 9 % více až jeho odporcov, což je nárast o 5 % od roku 2009.“ (Iniciativa Inakost', 2012)⁸ V souvislosti s nárůstem příznivého postoje k přijetí registrovaného partnerství na Slovensku je třeba reflektovat i probíhající společenské změny v nastavení rodových vztahů za posledních dvacet let, do kterých se zcela jistě promítá i větší míra rozvodovosti a celosvětový úpadek instituce manželství.

Průzkumy navíc ukazují, že v rámci Slovenska existují podstatné regionální rozdíly: nejsilnejší podpora je v Banskobystrickém kraji, nejsilnejší negativní postoj naopak překvapivě v Bratislavě (Iniciativa Inakost' 2012). Tento fakt ovšem aktivisté a aktivistky vysvetlují tak, že Bratislava je mestom, kam se stěhují lidé za studiem a prací z celého Slovenska a je proto nutné při interpretaci výsledků průzkumu brát tento fakt v úvahu. Nicméně právě regionální vliv často zaznívá ve výpovědích aktivistů/aktivistek a expertů/expertek na lidská práva jako jeden z dôležitých faktorů, který údajně ovlivňuje to, jakým způsobem je LGBTI problematika v rámci slovenské společnosti nahlížena:

⁸ „Prijatie zákona o registrovanom partnerstve by určite alebo skôr áno podporilo 47 % respondentov (určite alebo skôr nie 38 % a nevie 15 %). Prieskum tiež opäťovne potvrdil, že verejnosc nemá výhrady k reálnemu obsahu tohto zákona.“ (Iniciativa Inakost' 2012).

„Tým, že ja som z Košíc, tak beriem to, že na východe je tá mentalita iná a ľudia sú možno ešte viac veriaci a kríži sa tam aj viaceri tých cirkevných prúdov, takže to vnímajú tak negatívne. Ale napríklad moja rodina to berie úplne perfektne ...je to podľa mňa v ľuďoch a v tom, ako sa k tomu postavia. Lebo zase protipól je, že mám aj veľa spolužiakov aj kamarátov a keď som im hovorila čo robím, tak sa rozdelili krásne na dva tábory... jeden silný tábor, že to je perfektné, držíme ti palce, že keď niečo budeš potrebovať, môžeš s nami konzultovať, mám kamarátov advokátov, ktorí sa ponúkli, že keby náhodou nejaký klient... prosté zase berú to aj cez takúto optiku, že je to potenciálny klient a príjem... a potom veľmi silná druhá skupina ľudí, od ktorých som to ani nečakala, že ako toto môžeš robiť, a čo je t'a po tom, že to nie je normálne a príroda to tak zariadila, a to musí byť muž a žena, a musia sa plodiť deti, a... dokonca aj niektorí sa aj trochu viac vyznali a vyšli na mňa s takým, že my nesúhlasíme s názormi [jméno, pozn. aut.] ...a na to som už naozaj nemala argumenty... bola som veľmi prekvapená, že sú to vlastne moji rovesníci alebo ľudia blízki môjmu veku a myslela som si, že my sme už generácia, ktorá je niekde úplne inde než naši starí rodičia ...a zdá sa, že nie, že sú tam veľmi silné takéto názorové prúdy“ (expertka, členka pracovní skupiny pri Výboru LGBTI).

Na současný stav řešení LGBTI problematiky na Slovensku zaznívají ze strany aktivistů/aktivistiek a expertů/expertek vesměs pozitivní reakce a to zejména v souvislosti s tlaky z Evropské unie na přijetí směrnic, což je chápáno hlavně jako otázka času, díky níž je současný stav odporu konzervativní časti veřejnosti a politického spektra považován spíše za neudržitelný. Existují zde ovšem obavy z toho, že aplikovaná nařízení, která by mohla z EU přijít, by nemusela odpovídat tomu, čeho chtějí aktivisté a aktivistky v rámci svých snah dosáhnout:

„Ja to vnímam tak, aj to bola jedna z alternatív, že počkajme, možno sa vyvíja tlak zo strany Európskej únie, že sa nám nakoniec môže stať, že nám túto problematiku celú nadiktuje Európska únia a samozrejme môže sa stať to, čo sa veľakrát stáva, že ti nadiktujú úpravu, ktorá sa ti nepáči, nevyhovuje, alebo že ti zasahuje do tých vnútrostátnych procesov, a diskutovali sme o tom, že asi to nie je cesta, pretože by nám mohli upraviť tie partnerstvá inak a nie tak, akoby sme si ich my sami predstavovali a že je to taký veľký zásah do tých občianskych práv ...predsa nejde o nejaké poľnohospodárstvo či chov dobytka, že si tu budú diktovať podmienky, takže skôr sme to vtedy uzatvárali, že asi by to ani nebolo veľmi dobré“ (expertka, členka pracovní skupiny pri Výboru LGBTI).

I přes pozitivní vývoj slovenského lidskoprávního aktivismu zejména v souvislosti se schválením Výboru LGBTI při Rade vlády pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť je současný kontext nadále vnímán jako silně polarizovaný. V této situaci je potřeba vnímat vliv médií, který je v kontextu dané problematiky a zájmů všech zúčastněných stran možné nahlížet tak, že mají zájem na udržení konfliktu mezi oběma stranami. Přílišná pozornost jednomu tématu pak jako reakci vyvolává odpor na straně těch, kteří s tímto vývojem nesouhlasí:

„Myslím, že sa tu otvorilo za niekoľko posledných rokov veľa tém, tie organizácie, ktoré sa venujú téme sú viditeľnejšie, robia sa výskumy a rôzne kultúrne akcie, Dúhový PRIDE, takže tá viditeľnosť sa posilnila, upozorňuje sa na tie problémy, len sa obávam, že istú časť spoločnosti to posúva v tom informovaní ďalej a posilňuje tému a jej prijatie, na druhej strane si myslím, že tieto veci majú vplyv i na tu druhú skupinu ľudí, ktorí sa potom vo väčšej miere majú potrebu vyhraňovať a útočiť na ľudskoprávne témy a skupinu LGBTI ľudí. To je hlavne Fórum života, ale to môžu byť aj izolované skupinky, ktoré sú ale potom viditeľné. A myslím, že katolícka cirkev alebo Konferencia biskupov Slovenska, ktorá sa... vždy ... vyjadruje zásadne proti akejkoľvek zmene alebo pozitívному pokroku a vždy to reflekujú veľmi negatívne a tiež je im venovaný dosť veľký mediálny priestor“ (expert, člen pracovní skupiny pri Výboru LGBTI).

Podle výpovědi LGBTI aktivistů a aktivistek má podstatný vliv v udržení napětí i katolická cirkev, která má na Slovensku velmi silný vliv nejen v rámci veřejnosti, ale i politiky. Přestože nemusí být na první pohled tolik patrný, nemálo významný v souvislosti s politickým kontextem je právě vliv Vatikánu, kterému je Slovensko odpovědné za dodržování konkrétních smluv:

„Ak sa dobre pamätám, tak pri vzniku tohto výboru boli minister zahraničných vecí, ale aj zástupcovia Konference biskupov Slovenska, ale aj iných organizácií, a oni ho vlastne museli prijať a museli si vysvetľovať veci, že čo sa udialo, že je výbor prijatý a niekto z ministerstva na podnet musel ísť vysvetľovať... si ho predvolať do Vatikánu, pretože tá zmluva... neviem ako sa volá, môžem to zistíť neskôr ... ale vlastne dochádza tu ku kontrole ... neviem presne, ktorý z týchto dokumentov dáva túto možnosť, ale niekto zo zástupcov politiky tam musel vysvetľovať, prečo ten výbor na Slovensku musel vzniknúť. Dozvedel som sa to od asistenta ministra zahraničných vecí, s ktorým sme mali stretnutie, bola to neoficiálna informácia“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Katolická cirkev je v rámci sítě aktivistů a aktivistek rovněž vnímána jako konzervativnejší a tudíž problematičnejší ve vztahu k řešení LGBTI problematiky, než například některé jiné církve. Nejde tedy jen o problém LGBTI tématu versus náboženství/víra, ale spíše problém ideový a hodnotový, který určitá cirkev reprezentuje a který má vliv na to, jakým způsobem se její zástupci k problematice LGBTI staví:

„Keď zoberiem pravoslávnu cirkev, možno tá je tolerantnejšia z môjho pohľadu, lebo všetci moji predkovia boli pravoslávni veriaci, aj moji starý rodičia ... nás to teda ako obišlo, ale tým, že oni sa môžu ženiť... a môžu mať deti a žijú v normálnych rodinách, tak u nich ten pohľad na svet je taký iný a sú veľmi tolerantní, to viem z vlastnej skúsenosti, ako aj z praktickej, že som napríklad mala možnosť sa rozprávať s tým ich ako kniazom, s popom, ešte keď žila stará mama, a ten človek mi prišiel úplne úžasný, žiadny taký páprda. Ja napríklad na tieto veci veľmi citlivо reagujem, lebo ja naozaj neverím v Boha a tým pádom pre mňa to...

mi to nepríde ako argument. Ja som veľký v tomto realista a pre mňa to nie sú argumenty“ (expertka, členka pracovní skupiny pri Výboru LGBTI).

Zde se nabízí možnost srovnání se sousední Českou republikou, kde by se v oblasti občanské společnosti po roce 1989 dal předpokládat podobný vývoj. Situace v Čechách je ovšem principiálne jiná již z toho důvodu, že jistá forma legislativy, o kterou slovenští aktivisté usilují, v Čechách funguje od roku 2006. Že veřejnost v obou zemích reaguje jiným způsobem je vidět i na každoročních PRIDE průvodech v obou městech. Zatímco na Slovensku je stále potřeba investovat síly do zabezpečení početného policejního doprovodu, jenž pochodu městem připisuje vážný aktivistický ráz a to i po třech uplynulých ročnících, v Praze již první ročník (2011) působil velmi oslavně a počet návštěvníků se rok od roku zvyšuje. Situace v obou zemích je ovšem neporovnatelná i kvůli zahraniční poptávce. Zatímco Praha byla o nějakou formu pochodu městem LGBTI turisty ze zahraničí doslova žádána, návštěvnost Dúhového PRIDE Bratislava byla uplynulé tři roky víceméně konstantní. Důvodem môže být i ta skutečnost, že pokud jde o turismus, městu konkuruje každoroční Vienna PRIDE. Rovněž je potřeba zmínit, že v Čechách existuje více podnikatelů a firem, které jsou ochotny LGBTI akci viditelně podpořit. Jiný je i postoj katolické církve, jejíž vliv na veřejné mínění je v Čechách podstatně menší. V roce 2012 se v rámci Prague PRIDE dokonce uskutečnila akce s názvem Mezináboženské setkání, jehož se kromě katolického kněze zúčastnili i mnozí další zástupci a zástupkyně jiných církví a vyznání⁹. Smyslem této účastnické velmi úspěšné akce byla kromě četby z posvátných textů i tzv. „lístečková diskuze“, kdy jednotliví zástupci a zástupkyně církví odpovídali na dotazy z publiku. Odlišný postoj katolické církve v obou zemích je mimořádně složitá a historickým kontextem daná záležitosť, již tato práce nemá za cíl analyzovat. Je ovšem potřeba tuto odlišnost v porovnávání situací v obou zemích brát v potaz.

ZÁVĚR

Předkládaná kapitola měla za cíl kontextualizovat aktuální stav postojů k LGBTI problematice na Slovensku z pohledu LGBTI aktivistů a aktivistek v souvislosti s probíhajícími společensko-politickými změnami a vlivy. Toto dění je třeba neustále reflektovat v souvislosti nejen se změnami probíhajícími na unijní a světové úrovni, jak je již zmíněno v úvodu, ale i s otázkou změny společenských hodnot, které se promítají jak do veřejného mínění v souvislosti s pozitivnější reakcí obyvatel země na LGBTI problematiku v médiích, politice a společnosti, tak i do způsobu, jímž jsou údajné „zásahy“ do hodnotové orientace akcentovány a zároveň uchopovány jako součást strategického postupu v rámci boje o grantovou podporu jednotlivých občanských sdružení.

⁹ Akce se osobně zúčastnili zástupci a zástupkyně katolické církve, československé církve husitské, buddhismu, judaismu, animismu a islámu.

Tuto situaci dobře ilustruje kauza, kterou vyvolal Inštitút Leva XIII., jíž je z pohledu LGBTI aktivistů/aktivistek a odborníků/odbornic na lidskoprávní téma nutné nahlížet na dvou úrovních sporu: nejedná se pouze o ideovou záležitosť odporu jednotlivých organizací hlásících se ke katolické církvi, ale i o soutěž jednotlivých občanských sdružení, které usilují o dotace ze stejného zdroje jako občanská sdružení věnující se lidskoprávní agendě, jež byla sítí organizací sdružených kolem Inštitutu Leva XIII. označena za tzv. Kultúru smrti:

„Toto mi prišlo ako taká občianska iniciatíva ... nechápala som, keď som čítala tú ich správu, či im viac vadí tá problematika, alebo to, že tí ľudia ... tieto občianske združenia získavajú peniaze z projektov. A potom, už mi to ku koncu fakt tak prišlo, skôr či im nevadí, že ... a oni to spojili ... že tečú peniaze a vynakladajú sa na toto, len už tam nenapísali, že Slovenská republika má nejaké záväzky, budť medzinárodných zmlúv, alebo v rámci nejakých medzinárodných inštitúcií pôsobí v rámci Európskej únie a že má záväzky, aby aj tuto problematiku zastrešila a keďže to štát nevie riešiť, tak to rieši financovaním vlastne projektov v rámci mimovládnych organizácií a takto funguje celý svet ... a toto už tam nepovedali, že štát nie je schopný inak zabezpečiť a skôr mi to tak prišlo, keď som to dočítala, že či im skôr nevadí to, že možno dostávajú peniaze a iné projekty nie, lebo áno, svojím spôsobom teraz je to taká dosť protežovaná téma, vďaka ktorej je možné v rámci projektu získať peniaze, pretože tento sektor bol, zdá sa, stále nepokrytý“ (expertka, členka pracovní skupiny pri Výboru LGBTI).

Tato situace je odrazem polarizace slovenské společnosti, kdy jedno křídlo sporu posiluje reaktivní jednání křídla druhého a tím udržuje dynamický stav sporu, který pravděpodobně ještě dlouho nebude mít konec:

„Myslím si, že do istej miery je to [kauza KS, pozn.aut.] pre tretí sektor posilňujúce v zmysle, že: podme to otočiť a interne si z toho robiť sstrandu. Myslím, že to pri-nutilo ľudí spolupracovať, že to bol aj taký hnací motor a myslím, že vtipy o kultúre smrti budú ešte dlho bežat“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Jak jsem se snažila ukázat, děje se tak rovněž prostřednictvím vlivu médií, které v rámci reprezentace jednotlivých kauz nemají hlavní cíl zastávat konkrétní hodnoty, ale hájí svoje zájmy, které jdou ruku v ruce s potřebami tržní společnosti, jež je nutné reflektovat právě v daném kontextu současné situace.

HOLOKAUST NA SLOVENSKU: PERSPEKTÍVA DIVÁKOV. VYROVNANÍ S MINULOSŤOU?

Monika Vrzgulová

Zmenené spoločensko-politicke podmienky v spoločnosti Slovenska po roku 1989 priniesli pre jeho obyvateľov v každodennom živote množstvo nových výziev, úloh i otázok. Jedným z prejavov týchto zmien bolo, že sa vo verejnej i odbornej rozprave začali otvárať témy z moderných dejín Slovenska – dovtedy tabuizované, prehliadané, resp. komunistickým režimom ideologicke interpretované. Zrazu tu bola požiadavka, ale i záujem skúmať vlastné dejiny bez diktátu ideológie, nezaťažene a otvorene. Medzi takéto tabuizované historické témy patrilo aj obdobie vojnového slovenského štátu a podoby holokaustu na Slovensku. Historici, spoločenskí vedci, ale aj psychológovia a ďalší odborníci sa začali tejto problematike venovať zo zorných uhlov a s metodologickou výbavou svojich vedných disciplín.

V snahe prispieť ku kritickému prehodnocovaniu oficiálnych, resp. politických obrazov minulosti a prekonávaniu historických stereotypov, ktoré prežívajú v našej spoločnosti, pracujem pri etnologických výskumoch predovšetkým metódou oral history. Predstavuje vhodný nástroj na zachytenie subjektívnych výpovedí o prežitých udalostiach v určitom historickom období. Pomocou tejto metódy je možné získať interpretácie historických udalostí z perspektívy jednotlivca, ktorý je však zároveň súčasťou spoločnosti. Príslušnosť k určitej sociálnej skupine, resp. skupinám determinuje, okrem iného, jeho/jej výpovede. Na sociálnu dimenziu pamäti upozornil M. Halbwachs (2010), aj ďalší autori, napríklad J. Assmann (2001). Prostredníctvom konceptu kolektívnej pamäti poukázali na závislosť pamäťových procesov na vonkajších podnetoch a na konkrétnom sociálnom kontexte (Ferencová – Nosková 2009: 21-31).

Spomienky pamätníkov zachytávané metódou oral history skúmam ako individuálne obrazy historických udalostí, resp. ich mentálne reprezentácie, ktoré v zmysle teórie epidemiológie reprezentácií (Sperber 1996) môžu byť komunikované a následne osvojené určitým okruhom príslušníkov sociálnej skupiny ako reprezentácie kultúrne, resp. verejné. Sociálna skupina a jej prostredie, v tomto konkrétnom prípade skupina nežidovských obyvateľov Slovenska, je zaplnené reprezentáciami o minulosti (napríklad o živote počas vojnového slovenského štátu): mentálnymi aj verejnými. Každý člen skupiny má vo svojej hlave množstvo vlastných mentálnych reprezentácií, ktoré vytvárajú jeho individuálne poznanie. Ich komunikáciou navonok – zverejnením – stávajú sa mentálne reprezentácie verejnými. No len malá časť mentálnych reprezentácií, opakovane komunikovaná a šírená v skupine, sa stane súčasťou spoločne

zdieľaných kultúrnych reprezentácií – môžeme to konštatovať vtedy, ak sa ich mentálne verzie utvoria u väčšiny členov skupiny. Kultúrne reprezentácie sú teda podmnožinou množiny mentálnych a verejných reprezentácií, ktoré sa dlhodobo vyskytujú v danej sociálnej skupine (Sperber 1996: 32-33).

V centre pozornosti tejto práce je materiál z dvojročného oral history výskumu, ktorý bol sústredený na nežidovských svedkov obdobia vojnového slovenského štátu. Nakrútené výpovede obsahovo analyzujem, pričom používam koncept kultúrnych reprezentácií Dana Sperbera (1996). Aktuálny výskum je zameraný na to, aké reprezentácie života židovskej komunity v rokoch 1938–1945 na území vtedajšieho slovenského štátu sú šírené vo vzorke najstaršej generácie nežidovského obyvateľstva Slovenska v súčasnosti.

ETNOLOGICKÝ VÝSKUM HOLOKAUSTU NA SLOVENSKU

Pre etnologický výskum problematiky holokaustu na Slovensku bol kľúčový prvý oral history výskum realizovaný až po roku 1989 pod gesciou Milana Šimečku (v rokoch 1995–1997). V centre jeho pozornosti boli spomienky obetí holokaustu – židov. Výsledky tohto výskumu sa stali matériou, ktorú analyzovali a interpretovali vo svojich prácach viacerí bádatelia (Bumová 2008, 2010; Hapalová 2010; Salner 1997, 2000, 2005; Vrzgulová 2007, 2011, 2012). Interpretácie životných skúseností príslušníkov židovskej minorít počas holokaustu tvoria v súčasnosti hlavný prúd našich poznatkov o obsahoch, ktoré sa o holokauste na Slovensku komunikujú touto skupinou pamätníkov. Dodnes však nemáme relevantné poznatky o tom, ako prežívali a hodnotili, resp. interpretovali udalosti holokaustu tí, ktorí neboli jeho obeťami, ale divákmi či vykonávateľmi.¹ Túto asymetriu len slabo vyvažuje biograficky ladená literatúra napríklad o osudech oficiálnych predstaviteľov vojnového slovenského štátu, resp. reprezentantov majority v danom období. Publikované texty predstavujú materiál rôznej odbornej kvality. V tejto súvislosti výnimcočným počinom bolo vydanie troch zväzkov prejavov a článkov Jozefa Tisa pracovníkmi Historického ústavu SAV (2002, 2007, 2010).

„Mlčiaca väčšina“ slovenskej spoločnosti, obyvatelia dedín a miest Slovenska tvoriaci prostredie, v ktorom sa odohrávali jednotlivé etapy holokaustu na Slovensku, zostávala dlho takmer neprebádaná (čiastočné výsledky priniesli napríklad výskumy živnostníkov v meste v období rokov 1918–1948, Vrzgulová 2000). Kvalitatívny posun predstavuje realizácia rozhovorov v rámci medzinárodného dokumentárneho projektu oral history *Crimes against Civilian Populations during WW2: Victims, Witnesses, Collaborators and Perpetrators*² s nežidovskými svedkami doby zo

¹ Pomáham si v tomto prípade kategorizáciou R. Hilberga (2002), ktorý hovorí o páchateľoch, obeťach a divákoch.

² Vo Washingtone je nositeľom tohto výskumného projektu United States Holocaust Memorial Museum <http://www.ushmm.org/>.

Slovenska. V nasledujúcim teste približujem charakter a realizáciu výskumu, výskumnú vzorku a prvé zistenia vyplývajúce priamo z realizácie rozhovorov, ako aj z primárneho spracovania nakrútených výpovedí.

VÝSKUM ORIENTOVANÝ NA MAJORITU

Slovenská republika sa v roku 2011 pripojila ku krajinám strednej a východnej Európy, kde sa tento výskum s lokálnymi výskumnými tímmi začal už v roku 1996.³ V rámci neho sa zbierajú a zaznamenávajú na videozáznam výpovede (zjednodušene vymedzené) nežidovských svedkov obdobia druhej svetovej vojny. Výskum bol už realizovaný vo Francúzsku, Nemecku, Taliansku, Holandsku, Poľsku, na Ukrajine, v Rumunsku, Moldavsku, Litve, Lotyšsku, Estónsku a v štátach na území bývalej Juhoslávie. V týchto krajinách bolo spolu nakrútených okolo 1400 rozhovorov.

Od roku 2011 sa súčasne začal realizovať výskum aj v Maďarsku, Českej republike a na Slovensku. Vo všeobecnosti je v centre záujmu výskumníkov zaznamenávanie spomienok očitých svedkov na prenasledovanie, zlé zaobchádzanie, ponižovanie, krádeže, deportácie a vraždenie rasovo, politicky a nábožensky zadefinovaných nepriateľov tretej ríše a jej kolaborantov. Rovnako je pozornosť výskumníkov sústredená aj na výpovede o lokálnych kolaborantoch, ktorí napomáhali páchateľom v ich zločinoch proti ľudstvu. Na Slovensku sme sa sústredili predovšetkým na zdokumentovanie osudov lokálnych židovských obyvateľov z pohľadu majoritných susedov – ako oni videli a spomínajú na dopad protižidovských nariadení na ich každodenný život, diskrimináciu, väznenie, deportovanie, život v zberných a pracovných táboroch, ako aj na osud židovského majetku po deportáciách majiteľov z miest a dedín Slovenska.

CHARAKTERISTIKA FÁZ VÝSKUMU A VÝSKUMNEJ VZORKY

Výskum na Slovensku sme zatiaľ realizovali počas dvoch rokov. Skladal sa z prípravnej, realizačnej a finálnej fázy, ktorá ešte stále pokračuje. V prípravnej fáze sa uskutočnilo stretnutie s budúcimi lokálnymi výskumníkmi – ľuďmi z rôznych regiónov Slovenska. Na stretnutí dostali informácie o cieľoch, metódach výskumu, ako aj detaily o spôsobe jeho realizácie. Medzi prvoradé informácie patrila aj charakteristika potenciálnych respondentov a požiadavky, ktoré mali splňať.

Ľudia, ktorých sme napokon navštívili a robili s nimi interview nepredstavujú reprezentatívnu vzorku populácie Slovenska. Formovanie skupiny respondentov sa odvíjalo v prvom rade od záujmu a iniciatívy lokálnych výskumníkov. Úspešnosť projektu závisela však aj od istej dávky šťastia, či identifikovaní pamätníci boli ochotní sa s výskumníkmi stretnúť a vysvetliť.

³ Hlavným koordinátorom je izraelský historik a dokumentarista Nathan Beyrak, ktorý viedol aj spomínaný oral history výskum Osudy tých, ktorí prežili holokaust v rokoch 1995–1997. Za Slovensko koordinátorom výskumu bola Monika Vrzgulová, ktorá viedla slovenský tím zložený z etnologičky Evy Riečanskej, lokálnych výskumníkov – predovšetkým stredoškolských pedagógov a lokálnych aktivistov z celého Slovenska. Záznam o projekte je možné nájsť na stránke USHMM vo Washingtone <http://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50682>

Hlavná podmienka, ktorú museli respondenti nevyhnutne splňať bola, že na vlastné oči videli situáciu, ktorá môže byť označená ako „realizácia protižidovských opatrení v praxi“. Ďalšou podmienkou bol vek respondenta či respondentky v dobe, keď opisovanú udalosť videli a zažili. Tento vek sme stanovili na základe praktických skúseností z výskumu v iných krajinách Európy na desať rokov. Vychádzali sme aj z predpokladu, že zážitok z mimoriadnej, emotívne vypätej situácie zostáva v pamäti spomínajúceho zakonzervovaný v takmer nemennej podobe aj po dlhých desiatkach rokov.

REALIZAČNÁ FÁZA VÝSKUMU

Realizačná fáza mala dva stupne. Lokálni výskumníci vytypovali počas dvoch rokov okolo štyridsať ľudí, ktorí splňali vyššie uvedené požiadavky a vyjadrili predbežný záujem o účasť vo výskume. Prvé kolo stretnutí a predrozhovorov nakoniec absolvovalo tridsaťsedem z nich.⁴

Prvý stupeň obsahoval prípravný rozhovor. Ten sme zrealizovali s každým respondentom. Nasledoval po kontaktných stretnutiach, na ktorých sa so svedkom stretol sám lokálny výskumník. Predrozhovory, resp. prvé interview slúžilo na zoznámenie sa s respondentom, na podrobne vysvetlenie zámerov, cieľov výskumu, jeho využitie, ako aj na zistenie, či jednotliví pamätníci splňajú podmienky výskumu a sú ochotní a schopní absolvovať rozhovor. Predrozhovor bol nahrávaný na audiozáznam (2011), resp. na ručnú digitálnu kameru (2012) a mal formálne jednotlnú štruktúru. Toto prvé interview bolo posledným rozhodujúcim momentom, na základe ktorého sme respondentov zaradili alebo vyradili z ďalšieho výskumu. Štruktúra rozhovoru bola pri jednotlivých respondentoch v princípe rovnaká, v závislosti od veku respondenta/respondentky obsahovala štyri základné okruhy otázok radených chronologicky za sebou:

- otázky na život v prvej ČSR: kvalita židovsko-nežidovských vzťahov v lokalite, osobná, rodinná skúsenosť a vzťahy so židovskou komunitou, miesto, význam a pôsobenie židovskej komunity, jej priestorové rozloženie v lokalite;
- otázky ku zmene politickej situácie: rozpad ČSR, vznik samostatného slovenského štátu a dopad týchto udalostí na kvalitu nežidovsko-židovských vzťahov, na židovskú komunitu, jej život, príklady na postupné uvádzanie protižidovských nariadení do praxe a ich konkrétné prejavov v lokalite (nosenie žltej hviezdy, zákazy obmedzujúce pohyb, vykonávanie povolení, arizácie, deportácie, ukrývanie židov, pomoc pri úteku, ukrývanie majetku židovských susedov, aktivity miestnej pobočky Hlinkovej gardy, lokálny protifašistický odboj, situácia po deportáciách);

⁴ Dve stretnutia sa neuskutočnili, lebo respondenti zmenili názor a nechceli sa s nami stretnúť. Stalo sa tak po zásahu rodinných príslušníkov, ktorí si neželali, aby ich rodičia poskytli rozhovor na tému vojnovej slovenského štátu. Dve ďalšie stretnutia sa neuskutočnili kvôli náhľemu zhoršeniu zdravotného stavu respondentov.

- otázky na situáciu po oslobodení: návrat židovských susedov domov, reakcie majority, snaha o spolunažívanie v mieri;
- okruh otázok dotýkajúci sa samotnej reflexie zažitých a videných udalostí v povojnovom období, resp. v súčasnosti v rodinnom, priateľskom okruhu respondentov, resp. ich komunikovanie smerom k mladším generáciám, hodnotenie popisovaných udalostí z dnešnej skúsenostnej pozície svedkov.⁵

Bezprostredne po rozhvore sa výskumný tím dohodol, či budeme pokračovať vo výskume aj druhým rozhovorom a dohodli sme predbežne termín tohto filmovacieho stretnutia. Niektorí respondenti mali pripravené dobové fotografie miest, ľudí, o ktorých rozprávali. Tie nám lokálni výskumníci buď poslali naskenované, alebo sme ich nasnímali na kamero po dokončení interview.

Výsledkom prvého stretnutia (nahrávali sme na diktafón, resp. malú digitálnu kameru) bol spracovaný a komentovaný záznam výpovede. Rozdelili sme ho na tematické okruhy a bol doplnený sumárom celej výpovede. Ten obsahoval údaje o respondentovi, o hlavných líniach jeho rozprávania s podrobňím zachytením popisovaných situácií. Zároveň sme vyznačili miesta, kde bolo potrebné informáciu overiť, doplniť či vysvetliť. Jednotlivé výpovede spolu s biografickými informáciami o respondentoch slúžili ako pomôcka na odkontrolovanie vyrozprávaných zážitkov, resp. ako vodítka na kladenie ďalších rozširujúcich, podrobnejších, špecifických otázok pri druhom rozhovore. Ten bol nakrúcaný na profesionálny obrazový a zvukový záznam.

Pri druhom stretnutí a nakrúcaní rozhovoru s profesionálnym tímom na filmovú kameru, sme dodržiavali chronologickú súseďnosť a štruktúru prvého interview. Každý respondent mal k dispozícii dostatok času na formulovanie svojej výpovede, mohol sa vrátiť k už opisaným udalostiam, dovysvetľovať, resp. doplniť svoju prvú verziu. Do výpovede zasahovali výskumníci dodatočnými, spresňujúcimi, resp. navodzovacími otázkami.

PRVÉ ZISTENIA

V súčasnosti nakrútené rozhovory naďalej spracovávam, študujem a analyzujem. Prvé zistenia, ktoré môžem v tomto štádiu výskumu formulovať, sa týkajú okolností a priebehu výskumu, charakteristiky skupiny respondentov a odpovedí na dve otázky:

⁵ Pri predrozhovore boli prítomní šéf výskumu Nathan Beyrak, výskumníčka, etnologička Eva Riečanská, lokálni výskumníci a ja. Otázky sme kládli tak, aby rozprávanie sledovalo naznačenú štruktúru. Dôraz sme kládli na to, aby nám respondenti vyrozprávali vlastný zážitok, opísali situáciu videnú na vlastné oči. Táto požiadavka bola kľúčová. Jednotlivé zážitky, ktoré respondenti rozprávali, sme sa snažili doplniť cími otázkami rozvinúť. Respondenti boli vyzývaní k čo najdetailnejšiemu opisu celej udalosti, k podrobnému vysvetleniu situácie. Pri odpovediach na doplňujúce otázky si často spomínajúci vybavili úplné detaľy a maličkosti, ktoré plasticky dokreslili ich spomienky. Ked' sme vycherpali vopred naplánované okruhy otázok, pamätníci dostali ešte priestor, aby samostatne uzavreli rozhovor tým, čo ešte neodznelo a čo oni pokladali za potrebné povedať.

prečo boli ochotní sa výskumu zúčastniť a na čo spomírali, aké informácie ich výpovede obsahovali. Obsah aj rozsah spomienok jednotlivých pamätníkov, ich vedomosti o dianí, zážitky a spomienky súviseli celkom prirodzene aj s ich vekom.

Z hľadiska veku tvorili respondenti tri základné skupiny: prvú tvorili tí, ktorí patrili v sledovanom období medzi už dospelých (slobodných alebo vydaté/ženatých), druhá bola skupina tinedžerov medzi 12–17 rokom života a tretiu skupinu tvorili deti od 12 rokov nižšie.

Stretnutia s potenciálnymi respondentmi sa vo väčšine prípadov konali v ich vlastnom byte či dome. V ôsmich prípadoch, na výslovnu žiadosť respondentov, sme sa stretli na neutrálном mieste – mimo ich bydliska a mimo ich príbuzných. Skupina respondentov, s ktorými sme nakrútili aj druhý rozhovor, bola tvorená dvanásťmi mužmi a trinásťmi ženami narodenými v rozmedzí rokov 1920–1937. Štrnásť boli z miest, ostatní žili na vidieku. Ako som už konštatovala vyššie, vytváranie výskumnej vzorky záviselo v prvom rade od ochoty oslovených ľudí poskytnúť rozhovor. Nebolo našou ambíciou kreovať skupinu na základe požiadaviek rovnakého zastúpenia mužov a žien, či na základe dosiahnutého vzdelenia, etnickej či náboženskej príslušnosti. Je náhodné, že rodovo je skupina respondentov v rovnováhe. Naopak, príslušnosť k vierovyznaniu, sa ukázala ako závažný dôvod, prečo sa respondenti rozhodli zúčastniť výskumu, čo však ukázali dodatočne až ich konštatovania v rozhovore a celkový obsah ich výpovedí.

Všetci respondenti boli dostatočne oboznámení s priebehom rozhovoru, takže ich nakrúcanie prebiehalo v pokojnej pracovnej atmosfére. Na začiatku rozhovoru sa respondenti sami predstavili, povedali svoje meno, dátum a miesto narodenia, v krátkosti charakterizovali rodinné zázemie. Následná výpovede sa spravidla vzťahovala práve k miestu, kde sa narodili a žili.

PREČO SA PAMÄTNÍCI ROZHODLI VYPOVEDAŤ

Explicitne žaden z respondentov neformuloval *prečo* sa rozhadol stať súčasťou nášho výskumu – až na dva prípady. Išlo o mužov, amatérskych lokálnych historikov. Ich intenzívny záujem o miestne dejiny, sa však stával počas rozhovoru častejšie hendikepom ako výhodou. Vo viacerých prípadoch sme museli oddelovať ich vlastné zažité spomienky od neskoršie získaných a prevzatých poznatkov, keďže primárna požiadavka výskumu hovorila o očitých svedkoch doby. Odpoveď na otázku *prečo* sa pamätníci rozhodli poskytnúť rozhovor, vyplynula veľmi jasne z ich rozprávania. Všetci respondenti deklarovali blízke, až priateľské kontakty so svojimi židovskými susedmi. Ich spolunažívanie charakterizovali každodenné kontakty, navštievovanie sa, výpomoc, trávenie voľného času, spoločná hra detí, prípadne pracovné kontakty.

„Kamarátky židovské dobré boli, lebo ja tam medzi nima vyrastala. Sme žili na jednom dvore, aj v susedstve... Tá Perla bola moja kamarátka [...] Friedmanovi desať detí mali a nas bolo tiež desať... Viete, že mi sme žili jak jedna rodina. My

sme plakali, keď ich už prenasledovali. Oni chudáci sa báli, tak my sme ich ukrývali, kol'ko sa len dalo, žeby len sme ich zachránili“ (ž., 1921).⁶

Práve kvalita spolunažívania so židovskými susedmi, bola dôvodom, prečo sa rozhodli poskytnúť svoje svedectvo o skúmanom historickom období. Chceli podať informácie o ľuďoch, ktorí už v ich lokalite v súčasnosti nebývajú, ani ich potomkovia. Ďalším dôvodom, ako vyplynulo z výpovedí, bola príslušnosť svedkov ku konkrétnemu vierovyznaniu, ich hodnotová orientácia, demokratické zmýšľanie a morálne zásady rezistentné voči mohutnej protižidovskej štátnej propagande. Predovšetkým náboženská príslušnosť sa ukázala ako rozhodujúci faktor účasti vo výskume. Väčšina respondentov sa hlási k evanjelickému, pravoslávnemu a grékokatolíckemu vierovyznaniu. Tento fakt determinoval ich život vo vojnovej slovenskej štáte a podnetil ich k vypovedaniu.

Zo strany lokálnych politických autorít, miestnej organizácie Hlinkovej gardy, ale aj reprezentantov rímskokatolíckej cirkvi a časti rímskokatolíckych spoluobčanov, boli v dôsledku odlišného vierovyznania ako náboženská menšina terčom určitej diskriminácie a zastrašovania. V tejto súvislosti sa v naratívoch objavujú formulácie typu: „...gardisti nám hovorili: po židoch príde na rad vy...“, prípadne spomienky na šikanu v škole zo strany učiteľov aj spolužiakov, na nerovnaký prístupu v rámci vyučovania, na vyhrážanie sa gardistov ich rodičom, varovanie pred pomocou židom a pod.

„...Keď vznikol slovenský štát v dedine otca volali ako uráživo „Čechúň“. Problém bol, že on nebol katolík, bol rusínskej národnosti ...tiež vadilo, že sa priateľil s pánom Schwartzom (miestny židovský polnohospodár, pozn. M.V.). Rusíni a luteráni boli vyhlasovaní za nepriateľov slovenského národa“ (m., 1924).

Iná pamätnička si spomína, ako bola po vzniku slovenskej štátnej školskej trieda rozdelená na katolícku a luteránsku časť, židovské deti boli z nej už vylúčené. Deti evanjelikov museli vykonávať fyzicky náročné práce pre katolíckeho riaditeľa školy a jeho manželku. (ž., 1932) Práve škola bola miestom, kde sa často deti stretávali bezprostredne s protižidovskou propagandou, ktorá mohla byť v rozpore s ich výchovou doma.

„...keď nastal slovenský štát v tisíc deväťstotridsiatom deviatom roku, mali sme už zakázané v triede so židmi sa rozprávať, pokým im nezrobili židovskú školu na námestí. Keď zvlášť v škole, učitelia nás obmedzovali, aby sme sa nerozprávali, nestretávali s nima...“ (ž., 1927).

O ČOM PAMÄTNÍCI VYPOVEDALI

Vzhľadom na intenzívne priateľské vzťahy so židovskými spoluobývateľmi mesta či dediny, poskytli respondenti v rozhovoroch zasvätené informácie o spoločnom

⁶ Ukážky zo spomienok respondentov uvádzam v kurzíve a s úvodzovkami. Priamu reč, aj parafrázy výpovedí v záujme ochrany respondentov označujem len písomnom m/z a dátumom narodenia.

spolunažívani, o spôsobe života židovských susedov, ich rodinných väzbách, spôsobe obživy, zvykoch a celkovom pôsobení v lokalite.

V spomienkach je možné nájsť zmienky o kvalite spolunažívania v rámci česko-slovenského štátu do (zjednodušene vymedzené) vzniku slovenského štátu v roku 1939 a o vývoji židovsko-nežidovských vzťahov na lokálnej úrovni po 14. marci 1939. Drobnoresba rôznych situácií odohrávajúcich sa medzi židovskými a nežidovskými susedmi, ale aj medzi židmi a predstaviteľmi štátu a jeho politiky závisí nielen od veku pamätníka, ale aj od jeho osobnostných vlastností a záujmu o udalosti odohrávajúce sa vo verejných priestoroch dedín a miest. Zo spomienok sa dozvedáme mená židovských rodín, aj jednotlivých členov. Ich pozíciu v lokalite.

Spomienky na život do marca 1939 vo vidieckom i mestskom prostredí sa rôznia v závislosti od veľkosti sídiel, veľkosti židovskej komunity v nich, aj od konfesionálneho zloženia majority. Prinášajú napríklad obraz dedín, kde žilo spravidla niekoľko židovských rodín, často v príbuzenskom vzťahu. Ich ekonomickej postavenie bolo zväčša veľmi podobné ako u nežidovských obyvateľov – živili sa ako drobní roľníci, podomoví obchodníci, respektíve vlastníci často jediného obchodu v lokalite. Od svojich nežidovských susedov sa líšili vzťahom ku vzdeleniu a samozrejme aj prejavmi každodenného života, ktoré determinovalo (ako napokon všetkých obyvateľov) ich náboženstvo. Dobový obraz miest vo výpovediach upozorňuje na význam židovskej časti strednej vrstvy v mestách na Slovensku na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia: pamätníci spomínajú menovite židovských obchodníkov, u ktorých pravidelne nakupovali. Upozorňujú na spôsob, akým komunikovali so stálymi zákazníkmi, na zaužívaný spôsob predaja (aj) základných potravín „na knižku“⁷ a podobne.

Ďalšou tému v spomienkach boli prejavy protižidovských nálad a realizácia protižidovskej politiky (označenie židov, arizácia ich majetku, deportácie a dražby židovského majetku) na lokálnej úrovni. Charakteristiky miestnych gardistov, ich správania voči židovským obyvateľom, aj nekatolíckym občanom sa rôznia. Príslušníci miestnej Hlinkovej gardy (ďalej HG), E. Nižňanský (2005) ich označuje termínom lokálni agresori, boli priamymi vykonávateľmi protižidovskej politiky štátu v jednotlivých dedinách a mestách. Strážili verejný poriadok, demonstrovali na verejnosti svoju moc slávnostnými pochodom a spevom bojových piesní, odvádzali miestnych židov do transportov, podieľali sa na arizáciách nehnuteľného majetku a na dražbách hnuteľného majetku zo židovských príbytkov. V niektorých prípadoch pamätníci zdôrazňujú, že v ich dedine najnegatívnejšiu úlohu zohrali gardisti novoprišelci, nie domáci. Obraz miestnych gardistov je tak ambivalentný: na jednej strane ich opisujú ako ľudí z chudobnejších katolíckych rodín, resp. ako ľudí bez škrupúľ, ktorí neskrývali svoj záujem o židovský majetok. Časté sú konštatovania, že práve vďaka pozícii v HG sa dostali ku židovským obchodom, domom a krčmám.

⁷ Vo viacerých výpovediach respondenti konštatovali, že oni alebo ich rodičia kupovali na úver – sumu za nákup si obchodník zapísal do knihy v obchode aj do menšieho zošitka kupujúcemu a v dohodnutých intervaloch zákazník dlh splatił.

„...arizovali miestni občania, ktorí mali kontakty na Hlinkovu gardu a Hlinkovu slovenskú ľudovú stranu... v Prešove obchody, podniky, aj domy prechádzali na rôznych členov, funkcionárov HG, HSL'S. Mnohé obchody boli potom zbombardované, tak z toho arizátori nič nemali. [...] Arizátori dva-tri mesiace ešte zamestnávali pôvodných vlastníkov, ale všetky dohody medzi nimi sa nedodržali. Snažili sa ich dať preč.“ (m., 1933)

Na druhej strane sú v rozhovoroch zmienky o tom, ako miestni gardisti či predstaviteľia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (ďalej HSL'S) varovali miestnych židov pred deportáciami, ako podporovali partizánsky odboj hrajúc dvojitú hru, či o tom, ako odišli do hôr a pridali sa k Slovenskému národnému povstaniu (ďalej SNP). Všetky spomienky však svedčia o tom, že príslušníci lokálneho spoločenstva mali vedomosti, kto bol aktívnym gardistom, kto realizoval deportácie, kto organizoval dražby zariazení domov po deportovaných židoch, aj kto na nich nakupoval. Respondenti z menších lokalít uvádzajú mená najznámejších miestnych gardistov, ich konkrétné činy. Niektorí naopak upozorňujú, že predovšetkým deportácie, odvedenie miestnych židov ku transportom robili gardisti a v civile oblečení, podľa spomínajúcich, pravdepodobne policajti z okresného mesta či neznámi uniformovaní chlapi. Tento fakt vysvetľujú kladným vzťahom miestnych gardistov ku „svojim“ židom.

Ďalšia téma, ktorá rezonuje vo všetkých spomienkach sú deportácie – obdobie tesne pred nimi, posledné stretnutia so židovskými susedmi, čo hovorili, aké boli ich informácie či predstavy o tom, kam pôjdu. Rodičia mnohých pamätníkov poskytli židovským známym priateľskú službu – prijali do úschovy časť ich majetku, alebo ho odkúpili, aby tito mali na cestu peniaze. V časti výpovedí nachádzame informácie o pomoci pri úteku židovských susedov z lokality, o zadovážení úkrytu v dedine či mimo nej, o vybavení falošných dokumentov, krstných listov. Priebeh deportácií je u mnohých respondentov zlomovým bodom rozhovoru. Na vlastné oči videli, ako – zväčša bez náznaku odporu – odvádzali gardisti (miestni či cudzí) ich susedov, spolužiakov, kamarátov – pešo, na vozoch s konským záprahom miestneho gazdu, na nákladných autách či autobusoch na najbližšiu železničnú stanicu alebo na zberné miesto pri väčšom meste. Vedomosti o smere cesty deportovaných sa rôznia a je komplikované určiť, či je skôr o poznatky získané v desaťročiach po vojne. Starší pamätníci podávajú veľmi detailné opisy situácie: zhromaždenie židovských rodín, resp. mladých židov na námestí alebo ich eskortovanie z domovov ozbrojenými gardistami aj mužmi v civile – ako vyzerali, ako sa správali.

„...videla som Bliminu babku, v takom voze ich gazdovia s koňmi odviezli. Chovali sa ku nim drasticky. Od bránky som videla, asi dvaja gardisti tam boli. Najprv ich dali do bužni (synagóga nárečovo, pozn. M.V.), tam aj ten voz šiel [...] o deň o dva ich z bužne viedli na stanicu. Aj sme sa rozlúčili s Blimou, aj s rodičmi, podali si ruky a povedali si dovedenia. Gardisti to dovolili, sa rozlúčiť, ako so starými susedmi [...] raz som bola na stanici, videla som ako ich nakladali ...ako jeden

gardista pchal staršiu paní do vagóna. Bol tam krik, pláč. To málokto vydržal sa dívať, len deti ako ja“ (ž., 1927).

„...zohnali ich na námestí s kuframi, matky s malými deťmi, bili ich ... keď sme to videli, sme plakali. Mohlo tam byť tak päťdesiat ľudí, gardisti kopali im do kufrov, niektorí ich tam nechali. Hnali ich cez mesto peši do lágra. Nemohla som sa s nima rozlúčiť, lebo nás k nim nechceli pustiť. Išli sme s nima až po križovatku. Vedeli sme kam idú, lebo išli na most. Vedeli sme, že je tam tábor“ (ž., 1929).

Mnohí hovoria mená deportovaných, ale aj deportujúcich, viac je však takých, ktorí konštatovali, že mená gardistov nepovedia, lebo ich deti a vnúčatá stále žijú v ich dedine i meste.

„...najviac bol proti židom ten, čo mal z toho úžitok – veliteľ Hlinkovej gardy vo Zvolene, Hubička sa volal [...] dosť bolo gardistov vo Zvolene, niektorí boli zlomyselní. Čo gardisti rozkázali, to ste museli spraviť, ... chodili v uniformách, čižmy nosili, rajtky boli módne, čiapku vojenskú. Človek mal rešpekt. Boli ako frajeri.“ (ž., 1925)

„Spomínam si, ako sme s mamičkou boli v obchode, a cez výklad sme videli gardistu, od nás, ako ide po ulici s kufrom z vlaku. A zákazníčka povedala mamičke: „Zasa po židoch niečo nesie...“ (ž., 1923)

„V Bardejove bolo veľo gardistov, každý sa chcel vytiahnuť, vyznamenať u Nemcov. Určite mali za to dačo, zadarmo by neudávali, nerobili konfidentov. Voči vlastným nič nerobili, iba proti židom. Napomáhali ich expedovať. Väčšinou chodili robiť do iného mesta a v Bardejove boli cudzí gardisti, bývali v hoteli Republika.“ (m., 1932)

Viacerí spomínajúci si vybavili scény deportácie a vetu, ktorú niekto z deportovaných zakriačal na okolostojaci dav: „Čo sa deje nám, bude sa aj vám!“ (ž., 1934). Deportácie z dedín a miest sa niekedy robili v takom čase, aby majoritné obyvateľstvo nebolo prítomné – v noci, resp. nad ránom, konštatuje časť respondentov vo svojich spomienkach.

„...videla som, jak ich stamaď na stanicu viedli. Každý mal malý batožtek, ostatne museli tak nechať. To som videla z domu, lebo tretí dom od nas bula bužňa. Okolo nich gardisti, nie z Raslavíc, tí z vlaku, čo prišiel od Bardejova. Zastal v Raslaviciach a zobraли židov z bužni. Celu noc v nej buli, lebo o osmej rano už išli na stanicu“ (ž., 1920).

Významné miesto v spomienkach respondentov majú opisy arizácií, resp. predovšetkým rabovania v židovských domoch, na gazdovstvách, ako aj opisy dražieb židovského majetku po deportácii. Pri otázke na arizácie židovských domov, firiem, obchodov pamätníci viac menej zhodne konštatovali, že k takýmto majetkom sa dostali predovšetkým gardisti a aktívni prorežimoví úradníci.

„Najprv čosi bolo, že pod národnou správou budú tie obchody a boli tam ľudia, ktorí mali o tie obchody záujem. Potom sa im hovorilo arizátori, že tie obchody arizovali po čase. Mohli si ich odkúpiť za nejakú cenu [...] kto arizoval, nespomínam si...

Müller, bazár Bílka viem, že prevzal. Počažne Bílkova manželka ...ešte sa pamätam, obchod so železom – Klug, prevzala pani Mocková ...to bola žena z domácnosti. Každý bol prekvapený, že nerozumie tomu a že sa dáva do obchodovania. Ale pres to všetko, to bolo asi výhodné príšť lahko k obchodu...“ (ž., 1923)

„Arizátori? To boli rôzni súkromníci, alebo mali obchod a ešte viacej si zveladili ten obchod. Samozrejme tam bolo vela tovaru, tak prišli zadarmo k tým tovarom. Hovorím, oni to takto využili, zneužili, a to boli všetko miestni, ktorí to využili, ktorí mali na to bunky, ktorým to dobre robilo. Prišli k peňazom, k hotovosti, k tovarom. Samozrejme [židia] zostali bez práce, alebo neboli zamestnaní. Proste už nemali peňáze sa vykúpiť. Ktorý mohol, tak sa vykúpil peňázmi, dokiaľ mohol. Kto nemohol, tak už potom ich zobraťi [...] ja som ich všetkých, všetkých poznala, lenže to už je doba, to už sú... (odmlka) ...to už len deti a vnukovia žijú a tí možná ani nevedia, že otec alebo dedko, akým spôsobom sa obohatili. Alebo nechcú vedieť“ (ž., 1920).

Vo výpovediach niekedy respondenti konštatujú, že si nepamätajú, čo sa stalo so židovskými obchodmi, ktoré boli v ich obci zároveň jediné. Až dopĺňujúcimi otázkami sme získali informácie, ktoré hovorili o tom, že respondenti rozlišovali medzi „straníckou“ arizáciou zaslúžilých ľudákov či gardistov a arizáciou „obyčajných“ ľudí. Ako v rozhovore uviedol syn arizátora – židovské obchody boli po deportáciách zatvorené. Neskoršie kresťania, ktorí ich chceli prevádzkovať, sa mohli o ne uchádzať. Aj jeho otec tak urobil a dostał židovský obchod. Je zrejmé, že tento dohodnutý proces nevnímal a ani v súčasnosti nepokladá za skutočnú arizáciu.

„Tak už ich prenasledovali, brali od nich obchody, brali hospodárske roboty, a už len žili zo dňa na deň. Až pokým ich nezobraťi do tábora [...] také väčšie obchody arizovali naši ľudia – no zobraťi od nich všetko zadarmo ...u nás nikto nearizoval. Tu boli len dva obchody, a to len tak zobraťi, že sam žid prišiel ponuknuť... on chodil za mojim otcom. My sme boli osem bratov. On chodil: ,maš kopu dzeci, zober, budžeš mac obchod‘. Potom sme si to zobraťi no, a sme mali, pokým neprišla revolucia v štyridsiatosemom [...] arizacie to išlo úradne, úrady už prideľovali ... kto si dal žiadosť, na to, na obchod, alebo tak dajak ...to musel byť organizovaný v tejto strane a tak dostał. No i muj ocec mušel isc do strany, vstúpic, keď ten obchod chcel zobrať“ (m., 1926).

Z tejto spomienky je možné vyrozumieť, že pamätník sa nezamýšľal nad vzťahom arizácia majetku a deportácia bývalých majiteľov, ani nevidí medzi týmito dvoma procesmi súvislosť. Aj z ďalších výpovedí je zrejmé, že arizácie sú v pamäti svedkov zafixované skôr ako politické utajené hry, dokonca sú v spomienkach často kladené za deportácie, hoci im predchádzali. Frekventovanejšie sa v spomienkach objavujú situácie po deportovaní miestnych židov. Ich obydlia, obchody boli uzavreté a zapečatené, no stávali sa terčom rabovania. Dialo sa tak predovšetkým v noci, bez svedkov, a tak sme získali len sprostredkované informácie, čo sa po vyrabovaní hovorilo medzi obyvateľmi lokality.

„Videla som ako ich brali na nákladné auto. Za hodinu sa už rabovalo. Nábytky, všetko rozobrali. Prišlo viac gardistov [...] to všetko gardisti pobrali. Jeden gardista hovoril otcovi: ,Janko, ty si sprostý, to si nevieš nakradnúť?!“ (ž., 1929).

V ojedinelých prípadoch spomínajúci uviedli, že vinníci zlodeji boli vypátraní a museli veci z rabovky vrátiť do domu, ktorý bol opäťovne zapečatený až do verejnej dražby. Najpočetnejšie a detailnejšie sú v spomienkach opisy dražieb židovského majetku. Boli verejne vyhlasované a diali sa na verejnom priestranstve priamo pred židovskými domami. Miestni predstaviteľia štátu – notári, okresní náčelníci, pracovníci daňového úradu za asistencie miestnych gardistov dražili predmety dennej potreby, nábytok, šatstvo, kuchynský riad všetkým „na očiach“. Respondenti videli, kto predával, aj kto kupoval. Videné situácie opisovali a komentovali rozlične, s menším či väčším pochopením tých, ktorí nakupovali. V časti výpovedí nájdeme konštatovanie, že na dražbách sa zúčastnili nie miestni, ale ľudia z okolia.

Významným tematickým okruhom vo výpovediach pamätníkov je obdobie návratu židovských obyvateľov do lokality po skončení vojny. Najpočetnejšie sú konštatovania, že z miestnych židovských obyvateľov sa po vojne nikto nevrátil.

Ďalšie spomienky hovoria o jednom-dvoch, ktorí sa po vojne nakrátko v dedine či meste objavili, no nikto nezostal dlho. Židovskí susedia, ktorým sa podarilo holokaust prežiť, sa spravidla rozhodli začať svoj povojnový život vo väčších sídlach. Niektorí respondenti spomínajú, že židia z ich dediny/mesta sa rozhodli emigrovať do Spojených štátov amerických, neskôr do Izraela. Časť respondentov, ktorí mali pred vojnou so svojimi židovskými susedmi priateľské vzťahy, udržiavali ich aj po vojne, keď sa tito už odstáhovali, najčastejšie aspoň korešpondenčne. Usudzujúc podľa výpovedí – osud arizovaných majetkov miestnych židov zostal pre našich respondentov zväčša neznámy. Bol prevrstvený komunistickým znárodením po februári 1948.

Záver každého rozhovoru sme venovali otázke osudu miestnych gardistov po vojne a komunikácií zažitych udalostí respondentmi v rodine či v lokalite.

Čo sa týka povojnových osudov miestnych gardistov v prevahe boli odpovede, ktoré konštatovali, že „gardisti zahodili uniformy“ (ž., 1920) a pokračovali v živote v tej istej lokalite aj nadálej. Podľa spomínajúcich mnohí vstúpili do Komunistickej strany a stali sa aktívnymi komunistami.

„...členovia HG v dedine boli gardisti, a potom komunisti [...] Po vojne prezliekli kabát, boli velkí funkcionári komunistickí. Tak im vykrikoval: ,Ešči mate uši stlačené po tých gardistických čiapkach a už ste veľkí komunisti!“ Na ďalší deň ma brala Štátna bezpečnosť do väzenia.“ (m., 1924)

V spomienkach pamätníkov sa častejšie objavuje konštatovanie, že gardisti – aktéri arizácií a deportácií – neboli potrestaní za činy a správanie sa voči židom, ale aj k iným spoluobčanom počas slovenského štátu.

„...gardisti mali moc, ...ale k nam dobrí buli ...keď prišla fronta, tak buli šitke zas partizani, išli do lesa [...] ved' to buli naši otcovia, bratia, mužovia, nemohli sme ich súdiť...“ (ž., 1920).

Odpovede na otázku komunikácie, odovzdávania zažitej skúsenosti a udalostí počas vojnovej slovenského štátu boli viac-menej totožné. Väčšina respondentov o svojich zážitkoch hovorí iba so svojimi rovesníkmi, ktorí tú dobu tiež zažili. Malý počet z oslovených uviedol, že o svojich zážitkoch hovoria aj svojim rodinným príslušníkom, det'om a vnúčatám.

„...my sme museli držať hubu a krok. Vo Zvolene mali Nemci dosť veľký štáb, dali sa dohromady so Slovákmi niektorými, s gardistami spolupracovali, to bolo tabu.“ (ž., 1925)

ZHRNUTIE

V rokoch 2011 a 2012 sa uskutočnil na Slovensku prvý kvalitatívny výskum metódou oral history, ktorého cieľovou skupinou, výskumnou vzorkou boli nežidovskí svedkovia obdobia vojnovej slovenského štátu. Hlavnou podmienkou výskumu bola ochota ľudí vyrozprávať udalosti, ktoré videli na vlastné oči a tieto predstavovali v praxi realizované protižidovské nariadenia. Svedectvá zachytené kamerou predstavujú procesy odohrávajúce sa (predovšetkým) v období rokov 1938 až 1945 na mikroúrovni slovenskej spoločnosti. Ide o subjektívne vyrozprávané zážitky, tak ako si ich jednotliví respondenti zapamätali a ako ich chceli sprostredkovať ďalej.

Dôležitým zistením, ktoré výskum priniesol, je *dôvod prečo sa pamätníci rozhodli vypovedať*. Skupina ľudí, ktorí poskytli interview, netvorí sice reprezentatívnu vzorku, ale spája ich dôležitý moment, prečo sa stali súčasťou nášho výskumu. Sú to ľudia, ktorí deklarovali pozitívne až priateľské vzťahy so svojimi židovskými susedmi v sledovanom historickom období, časť z nich im aktívne pomáhala získať falošnú identitu, utiecť alebo ukryť sa. Zároveň respondentov spája ich konfesionálna príslušnosť – sú v prevažnej väčšine nekatolíci: príslušníci evanjelickej, gréckokatolíckej, resp. pravoslávnej cirkvi na Slovensku.

Z hľadiska vekovej štruktúry tvorili respondenti 3 vekové kategórie: tí, ktorí počas vojnovej slovenského štátu boli dospelí (26,7 %), tínedžeri vo veku 12-17 rokov (33,3 %) a deti pod 12 rokov (40 %). Vek spomínajúcich v čase udalostí, o ktorých vypovedali, bol ďalším významným determinantom obsahu výpovedí, teda toho, *o čom hovorili*.

Z jednotlivých svedectiev bolo možné vybrať tematické okruhy, ktorým sa spomínajúci venovali najobšírnejšie:

- osobné a rodinné vzťahy ku židovským susedom (u najstaršej vekovej kategórie spojené s komparáciou situácie pred rokom 1939);
- prejavy protižidovských nálad a realizácia protižidovských nariadení na lokálnej úrovni (arizácie, deportácie, dražby židovského majetku);
- konanie reprezentantov štátnej, politickej moci, miestnych elít, donucovacích zložiek (HG, polícia);
- situácia po skončení vojny – eventuálny návrat židovských susedov, osud miestnych gardistov;

• komunikovanie zažitých skúseností v povoju novom období, resp. v súčasnosti. Získané výpovede svojím obsahom nabúravajú stereotypy viažuce sa k vojnovejmu slovenskému štátu a jeho reflexiám v časti spoločnosti Slovenska aj v súčasnosti – o usmievavom Slovensku, prajnej oáze pokoja a hojnosti, kde sa mohli „konečne“ realizovať Slováci. Spomienky nekatolíckych obyvateľov miest a dedín na netolerantné, až arogantné prejavy miestnych katolíckych politických aj duchovných autorít, zastrašovanie, kategorizovanie obyvateľov a ich sociálnej diskriminácii podávajú iný obraz. Vypovedajú o tom, že aj v nežidovskej populácii boli jedni „rovni a ešte rovnejší“. Respondenti na 90 % patrili ku nežidovskej časti obyvateľstva, ktorá sa hlásila k nekatolíckym cirkvám – evanjelickej, gréckokatolíckej a pravoslávnej. V spomienkach významne zaznieva informácia o nerovnakom postavení katolíkov a nekatolíkov vo vtedajšej spoločnosti Slovenska.

Ďalší stereotyp, ktorý získané svedectvá narušuje je ten o bohatých nepracujúcich židoch, žijúcich z mozoľov Slovákov. Väčšina z nakrútených výpovedí hovorí o židoch, malých a stredných roľníkoch, resp. malých podnikateľoch a obchodníkoch, ktorí ale zohrávali významnú ekonomickú úlohu v rámci miestneho hospodárstva. Zároveň respondenti krejú v spomienkach obraz svojich židovských susedov ako príslušníkov kultúrne odlišnej skupiny, ktorú charakterizovala vo všeobecnosti vyššia gramotnosť, pozitívny vzťah ku vzdeleniu ako hodnote, súdržnosť a lepší prehľad o spoločenskom dianí.

Vo výpovediach je možné nájsť obrazy realizácie protižidovských nariadení na lokálnej úrovni a ambivalentne vykreslovanú úlohu miestnych politických a mocenských špičiek, ako aj radových gardistov – miestnych mužských obyvateľov. Na jednej strane spektra gardisti, resp. iní obyvatelia bažiaci za majetkom, vyžívajúci sa v ponižovaní židov na verejnosti, aj pri deportáciách, na druhej strane gardisti varujúci pred raziami a transportmi, spolupracujúci s odbojom. Práve tu sa ako hendičep prejavil vek pamätníkov: ako detskí, mladí obyvatelia videli situácie len z pohľadu divákov, nepoznali a v reálnom čase ako deti nevedeli zväčša odčítať pozadie udalostí a (možno) ani primárne zámery a ciele ich aktérov. To isté platí aj o prípadných opisoch či skôr komentároch týkajúcich sa arizácií. Tieto sa jednak dostávajú v chronologii spomienok až za deportácie, hoci v skutočnosti im predchádzali a v podstate ich akcelerovali. Zároveň sú arizácie hodnotené ambivalentne. Časť spomínajúcich konštatuje: išlo o politickú protekciu, arizovali „gardisti a veľkí ľudáci“. Časť pripúšťa, že aj v ich rodine mali takých, čo si požiadali o obchod či dielňu po židoch, no jedným duchom dodávajú – riadili sa platnými zákonmi a obchod si kúpili.

Paradoxne negatívnejšie sú vo výpovediach opisované a hodnotené verejná dražba hnuteľného majetku zo židovských domácností. Hoci išlo o predmety výrazne nižšej peňažnej hodnoty ako v prípade domového a podnikového majetku. A možno práve pre ten privátny až intímny rozmer, ktorý v sebe predmety dražby niesli, a aj pre verejný charakter „nakupovania“ v zachytených svedectvách cítiť odtiene pohrdania,

odsúdenia či snahy vysvetliť účasť na dražbách zlou sociálnou situáciou nakupujúcich.

Obdobie po skončení vojny a návrat židovských susedov domov je v spomienkach opisovaný stroho. Svedkovia konštatujú, že sa nikto alebo len málokto vrátil, nevedia (alebo si nespomínajú) takmer nič o tom, či sa im podarilo získať vlastný majetok späť alebo kompenzáciu zaň. Takmer jednohlasne však konštatujú – nezostali u nás, odišli do väčšieho mesta, mimo územie Slovenska, po páde komunistického režimu sa začali vracať so svojimi potomkami do rodnej obce, mesta.

Povojskove vysporiadanie sa nástupníckeho československého štátu s aktérmi arizácií a deportácií nie je súčasťou spomienok, resp. svedkovia sa nepamätajú na to, že by miestni gardisti či arizátori boli potrestaní. Výnimcoľne krutí ušli ešte pred oslobodením alebo tesne po ňom, obávajúc sa trestu. Ostatní, „obyčajní gardisti“ ostali žiť na tom istom mieste a plynulo sa zaradili do každodenného povojskoveho života. Ich činy sa zdajú, usudzujúc podľa spomienok najstarších pamätníkov, dnes premlčané. Časť svedkov vymenúva najznámejších lokálnych gardistov, gazdov, ktorí viedli na vlastných vozoch židov k transportu. Spontánne ich, až na výnimky, nehodnotia a neodsudzujú. Z celého korpusu respondentov len traja explicitne a výrazne odsúdili počinanie konkrétnych menovaných gardistov, s konštatovaním, že za ich zločiny neprišiel trest. Časť svedkov gardistov nemenuje, hoci ich po mene pozná, berú ohľad na potomstvo, ktoré už v dvoch, možno troch ďalších generáciách žije v lokalite.

Súbor získaných výpovedí – spomienok skupiny nežidovských respondentov – predstavuje základnú databázu obrazov minulosti, resp. reprezentácií, ktoré sa v generácii najstarších pamätníkov zdieľajú o živote a osudech židov počas holokaustu na Slovensku. Uvedené primárne zistenia z výskumu je možné vnímať ako vstupnú informáciu o štruktúrovanom korpuze výpovedí, ktoré je potrebné ďalej detailne rozanalizovať. Naznačujú možné smerovania a línie analýz, ako aj interpretácií jednotlivých výpovedí. Sú vitaným kvalitatívnym vkladom do našich súčasných poznatkov o obsahoch spomínania na udalosti, ktoré tvorili holokaust na Slovensku. Prinášajú jeho subjektívne vnímané a zapamätané podoby na mikroúrovni spoločnosti Slovenska.

Zachytené spomienky, verejné reprezentácie charakterizuje častá ambivalentnosť v hodnotení sledovaných historických udalostí, ako aj symptómy mlčania, až nezáujmu a vytesňovania spomienok. Tieto prejavy upozorňujú na fakt, že aj nežidovskí pamätníci vojskoveho slovenského štátu a holokaustu na Slovensku, sú touto skúsenosťou traumatisovaní. Ich spomínanie na obdobie ľudáckeho režimu slovenského štátu ovplyvňujú aj skúsenosti z ďalšej, komunistickej totality, ako aj súčasné vzory a politiky spomínania na uvedené historické obdobia u nás.

Ak vychádzame z psychologického chápania kolektívnej pamäti (kde minulosť predurčuje prítomnosť), klúčovú rolu hrá analógia medzi traumou kolektívou a traumou jednotlivca. Traumatická udalosť, v našom prípade konfrontácia slovenskej majority s vlastným životom v totalitnom režime podieľajúcom sa na genocíde svojho

židovského obyvateľstva, otiasla kognitívnymi aj morálnymi rámcami, ktoré sú súčasťou ich/našej identity a kultúry. Francúzsky filozof a sociológ Maurice Halbwachs (Halbwachs 2010) pripomína, že kolektívna pamäť je zložená vždy z konkrétnych aktív spomínaní jednotlivcov, ktoré sú vymedzené sociálnymi rámcami pamäti. Podobne americký sociológ Neil J. Smelser tvrdí, že nositeľmi kolektívnej traumy sú jednotlivci, ktorí ju formulujú jazykom spoločnej kultúry. Aby sa táto trauma stala verejnou, musí sa stať predmetom „verejnej naratívnej práce autorít“, ktoré majú záujem, aby zdieľaná trauma získala verejný význam. Premena súkromnej traumy na verejnú je teda dlhý a konfliktný proces, v ktorom rozličné skupiny zápasia o významy prisudzované traumatickej udalosti. Tieto zápasy sú prirodzenou súčasťou toho, čomu sa hovorí „politika pamäti“, „politika spomínania“ (Smelser 2004: 31-59).

Ak cez túto prizmu konceptu verejnej traumy pozorujem súčasnú spoločnosť Slovenska, konštatujem, že vo verejnem diskurze existujú formalizované postupy – politiky spomínania na sledované historické obdobie našich dejín.⁸ Majú vplyv na aktuálnu podobu a obsahy reprezentácií vojskoveho slovenského štátu, židovsko-nežidovských vzťahov vo výpovediach, ktoré zachytia náš výskum. Je zrejmé, že vyrovnávanie sa s minulosťou je dlhý proces, do ktorého vstupuje viacero faktorov. Samotná zmena spoločensko-politickej podmienok na Slovensku po roku 1989 bola len jeho začiatkom.

⁸ Počas roka existuje v našom kalendári viacero historických dátumov, ktoré sú príležitosťou na reálizáciu „politiky pamäti“ – dátumy spojené s existenciou vojskoveho slovenského štátu, pamätné dni medzinárodný (27.1.) i národný (9.9.) venovaný spomienke na obete holokaustu a pod. Reflektovanie a reprezentácie spomínaného historického obdobia nie sú však jednoznačné, ale ambivalentné (Vrzgulová 2013: 173-181). Tento fakt ovplyvňuje aj obsahy spomienok nežidovských pamätníkov zachytené v našom oral history výskume.

ADAPTÁCIA NÚTENE VYSŤAHOVANÝCH RODÍN V AKCII B: MINULOSŤ A PRÍTOMNOSŤ

Jolana Darulová

Ústrednou téμou je Akcia B, v rámci ktorej sa napĺňala komunistická idea zmeny sociálnej štruktúry spoločnosti a jej adaptácia pre potreby nového režimu. Akcia B mala definitívne očistiť mestá od nepriateľských živlov a zároveň pomôcť riešiť bytovú otázku. Realizovala sa násilnými presunmi celých skupín obyvateľov z veľkých i menších českých i slovenských miest. Akcia B sa uskutočnila v rokoch 1952 až 1953 a tvorí súčasť riadených aktivít v období diktatúry proletariátu, keď sa vytvorili základy komunistického režimu (1948–1953). „Nový režim sa rodil popretím, rozrušením či likvidáciou princípov, na ktorých bol budovaný... deštrukcia spoločnosti prenikala všetkými oblasťami spoločenského života“ (Kaplan 1991: 146). Bolo to zároveň obdobie strachu, ktorý nutil jednotlivcov prispôsobovať sa novej realite a hľadať si v nej svoje miesto.

Podľa Michala Babála (2009: 22) „presuny obyvateľstva v povojnovom období neboli na území ČSR ničím neobvyklým, uplatňovali sa už minimálne od roku 1938 (vysídľovanie obyvateľov českej národnosti krátko po vzniku Slovenského štátu, resp. Slovenskej republiky, neskôr židovského obyvateľstva a po obnovení ČSR Nemcov a Maďarov). Po zmene režimu vo februári 1948 presun osôb len plynule nadviazal na predchádzajúci vývin, pričom sa prenesol aj na iné skupiny obyvateľstva. Mohli by sme povedať, že obyvateľstvo si v istom zmysle slova takpovediac zvyklo na presuny osôb v rokoch 1938–1948. Dotkli sa roľníkov, cirkvi, najmä katolíckej, obyvateľov pohraničných oblastí a ďalších, postihovali ako jednotlivcov, tak aj ich rodiny.“

K atmosféri strachu prispela policajná svojvôľa, nezákonnosť a politické procesy, namierené voči jednotlivcom i celým skupinám ľudí. Prejavovala sa napríklad perzekúciou cirkví, ale namierená bola voči všetkým veriacim a jej najrozmanitejšie formy mierili proti stredným vrstvám. Likvidovaní boli súkromní podnikatelia, majitelia tovární i malí živnostníci. Označení ako „nepriatelia režimu“ sa stali cieľom perzekúcií. Podobne sa postupovalo i proti súkromne hospodáriacim roľníkom. Prostriedkom na preskupenie spoločnosti na dedinách bola kolektivizácia. Čistky boli zamerané aj voči inteligencii, označovanej za „starú či buržoáznu intelligenciu“, mnohí úradníci a pedagógovia prišli o prácu a boli premiestňovaní do odľahlých obcí. Akcie B predchádzali či paralelne s ňou prebiehali tri perzekučné opatrenia: Očista veľkých miest od reakcie (od 9. septembra 1948 do 29. októbra 1949), Akcia T-43 (od 3. októbra 1949, po niekoľkých dňoch zastavená, mala postihnuté osoby zaistiť v táborech nútenej práce) a Akcia „Kulaci“ (od novembra 1952 do septembra 1953) (Babál 2010: 72).

Za veľmi krátky čas sa podarila premena sociálnej štruktúry spoločnosti, ktorá sa formovala stáročia, „sociálne pozície tried, spoločenských vrstiev, skupín a aj jednotlivých občanov sa tak rozsiahle a podstatne preskupili, že priamo či nepriamo zasahovali do života takmer všetkých rodín i jednotlivcov. Charakteristický rysom vývoja spoločnosti bola nivelizácia“ (Kaplan 1991: 130). Prestavba sociálneho systému bola do spoločnosti vnesená zvonka, odporovala jej prirodzenému vývoju a potrebe. Vytváranie novej sociálnej štruktúry spoločnosti vnášali nové prvky do vzťahov medzi ľudmi, priateľmi, susedmi, ale aj vo vnútri rodín, ovplyvnili životný štýl a každodenný život. Dôsledkom zmien bola aj upadajúca prestíž stredných vrstiev bývalých živnostníkov a inteligencie a vzrástajúca prestíž robotníckej triedy, armády, straníckych funkcionárov. Negatívnym dôsledkom nivelizácie bolo aj ekonomicke vyrovnávanie a platové ohodnotenie – často platy robotníkov prevyšovali platy lekárov, učiteľov, vedcov a pod. Mnohé úradnícke rodiny sa udržiavalia na úrovni životného minima iba vďaka príjomom zamestnaných žien (Kaplan 1991: 137).

Cieľom tejto práce je charakterizovať adaptáciu postihnutých rodín na zmenené politicko-spoločenské podmienky. Ide o priamych účastníkov Akcie B, resp. ich potomkov, ktorí boli nútene vysťahovať sa zo svojich domovov, z miesta bydliska na miesta, kde často nemali žiadne sociálne kontakty a museli prijať prácu, ktorá nezodpovedala ich vzdelaniu, odborným zručnostiam a pracovným skúsenostiam.

Hypoteticky možno predpokladať, že na základe biografických rozprávaní o osudech nútene vysťahovaných rodín bude možné definovať zmeny spoločenského statusu stredných vrstiev (na modeloch inteligencie a živnostníkov) – od spoločenskej degradácie a hľadania nového domova a pracovnej pozície, k nadobúdaniu nového spoločenského statusu v období socializmu a tak isto po roku 1989. Práve v období transformácie nemožno jednoznačne a vo všeobecnosti predpokladať „návrat k pôvodným pozíciám“ aj s prihliadnutím na príliš dlhé časové obdobie a generačnú výmenu v rámci skúmaných rodín.

V rozhovoroch som sa zameraла na dva časové úseky: prvý tvorí obdobie vysťahovania (1952–1953) a druhý obdobie po roku 1989, keď sa zmenili politické, ekonomicke a spoločenské pomery, na ktoré sa skúmané rodiny adaptovali.

Prvé obdobie je charakterizované „nútenu zmenou“, faktickou zmenou miesta bydliska i mesta, prerušenia spoločenských väzieb, „prisúdeného“ spoločenského statusu. Predstavuje negatívny a neraz traumatizujúci úsek v živote rodiny. Druhé obdobie je charakteristické možnosťami rozhodovania o vlastnom osude, resp. osude rodiny. Sprievodným znakom je aj to, že sa takmer vo všetkých prípadoch vymenili aktéri – priamych účastníkov Akcie B nahradili ich potomkovia, ktorí už vyrastali v období socializmu a o násilnom vysťahovaní sa mohli dozvedieť z rozprávania rodičov.

AKCIA B V HISTORICKOM KONTEXTE

Odborná historická literatúra radí Akciu B do kategórie trestov bez súdov. O vystľahovaní „protištátnych živlov“ z väčších i menších miest Československa rozhodlo komunistické vedenie už 9. septembra 1948 a opieralo sa o Zákon 138/1948 Sb. O hospodárení s bytmi.¹ Hoci do súčasnosti nie je možné uviesť celkový počet vystľahovaných rodín, masovosť akcie B dokumentujú čísla vystľahovaných rodín z niektorých miest. Napríklad v Bratislave, kde sa pristúpilo k vystľahovaniu až po tom, čo sa mašinéria odskúšala na mestách Komárno a Martin, sa vystľahovalo až 678 rodín, z Komárna 160 rodín, z Martina 136 rodín, zo Žiliny 68 rodín (Pešek 1998: 122).

Hlavné úlohy súvisiace s prípravou a realizáciou vystľahovania plnilo Poverenictvo vnútra, ktoré spolupracovalo so Štátnej bezpečnosťou a Ústredným národným výborom. Ústredný národný výbor riadil vystľahovanie rodín v Bratislave, v ostatných mestách túto funkciu zastávali krajské a okresné národné výbory. Podklady pre vystľahovanie pripravovala ŠtB, ktorá zdôvodňovala aj potrebu – nevyhnutnosť – vystľahovania konkrétnej rodiny. Formuláre obsahovali návrh na vystľahovanie konkrétnej osoby (muža i ženy), pričom sa uvádzal jej vek, zamestnanie, resp. vykonávané funkcie a ďalších príslušníkov rodiny. V odôvodnení sa uvádzal sociálny pôvod menovaného (napríklad malorolník), pôvodné i terajšie zamestnanie (napríklad notár, bankový úradník, živnostník), funkcie v stranach a organizáciach (HSLS, HG, DP²), uvádzalo sa vyjadrenie kádrového oddelenia zamestnávateľa, ďalej vek a pozícia manželky a detí, aký byt rodina obýva (počet izieb, kategória). Nechýbali formulácie typu: „rodina nemá kladný vzťah k nášmu ľudovodemokratickému zriadeniu“, „kádrové oddelenie sa nezmieňuje, či je menovaný na pracovisku postrádateľný“ a najmä „štátna nespoločnosť“ (Babál 2009, 2010; Báťa 2001; Oravcová 1992; Pešek 1996, 1998).

Do zoznamov rodín určených na vystľahovanie mali byť zaradení ľudia z nasledovných vrstiev: „osoby a ich rodiny vyšetrované pre ich protištátnu činnosť, rodiny, ktorých príslušníci utiekli za hranice, hospodárski sabotéri, šmelinári, povaľači, bývalí milionári, veľkopodnikatelia, veľkoobchodníci, bývalí vysokí úradníci zo starého kapitalistického fašistického režimu, bývalí príslušníci Ústredne Štátnej bezpečnosti, exponované živly aparátu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Demokratickej strany, Hlinkovej gardy, Gestapa, FS (dobrovoľné Ochranné jednotky), rodiny odsúdených a trestaných osôb, statkári a iné podobné nespoločnosťi“ (Babál 2010: 77).

Návrh na vystľahovanie doručovali rodinám pracovné skupiny – najčastejšie dvojice mužov. Predtým sa ešte mohli vykonať návštevy rodín za účelom pohоворov a obhlidky bytov, z ktorých sa robili podrobne zápisu. Ústredný národný výbor následne vydal výmer, neskôr iba strohú výzvu, kde bolo uvedené miesto prideleného bydliska.

¹ Písmeňo „B“ označovalo súčasť bytu, ale v podstate išlo o krycí názov pre perzekúciu „štátnu nespoločnosťi“.

² HSLS – Hlinkova slovenská ľudová strana, HG – Hlinkova garda, DP – Deutsche Partei.

Rodiny sa museli vystľahovať v stanovenej lehote – od 24 hodín do 15 dní. V prípade nedodržania tejto lehoty sa museli podrobiť deložovaniu – teda úradnému vystľahovaniu a vykázaniu z mesta.

Súčasťou násilného vystľahovania a opustenia miest bol i rozdelenie náhradných bytov dotknutým rodinám a ich zaradenie do pracovného procesu. Ako vhodné náhradné bydliská boli uvedené najmä dediny a taxatívne určené boli aj nevhodné miesta – „pre vystľahované rodiny z Bratislavu to nemali byť pohraničné okresy západného Slovenska“ (Oravcová 1992: 19), pre ostatných mestá Bratislava, Nitra, Žilina, Banská Bystrica, Prešov a Košice. S doručeným výmerom si „postihnutý aj s rodinou mohol do 8 dní nájsť nový trvalý pobyt v niektornej obci na Slovensku, inak mu bolo úradne určené miesto pobytu a jeho nové pracovné zaradenie“ (Báťa 2001: 46). Práceschopní príslušníci vystľahovaných rodín mali byť pridelení na manuálnu prácu do kameňolomov, tehelní, vápeniek, do stavebného priemyslu, lesného priemyslu, teda do menej dôležitých podnikov. V pôvodnom zámere bolo dokonca plánované, že „rodinní príslušníci, ktorí sú starší ako 16 rokov a navštievujú stredné a vysoké školy, budú zo škôl uvoľnení a zaradení ako pracovný dorast najmä v odbore drevárskom a stavebnom. Termín: tri dni po schválení zoznamov“ (Oravcová 1992: 19).

Zároveň bola ustanovená komisia pre rozdeľovanie uvoľnených bytov „najmä pre úderníkov, zlepšovateľov a iných vynikajúcich pracovníkov závodov a pre pracovníkov straníckeho a štátneho aparátu“ (Babál 2010: 81).

AKCIA B V MESTÁCH BANSKÁ ŠTIAVNICA A BANSKÁ BYSTRICA

V Banskej Štiavnici bol vypracovaný návrh na vystľahovanie sedemnástich rodín. Z hľadiska odôvodnenia návrhu boli v charakteristikách osôb uvedené viaceré dôvody, najmä protištátna činnosť a ekonomicke dôvody – ako šmelina a nezaplatené dane. Pre zachovanie anonymity budem osoby označovať skratkami a pre väčšiu autenticitu uvediem pôvodný obsah a štýl výmerov.³

BŠ – AB: „bol majiteľom továrne na výrobu octu, mal machinácie v prepašovaní strojov do zahraničia, bol v roku 1950 zatknutý pre protištátnu činnosť ako aj v roku 1948, do produktívnej činnosti sa ani podnes nezapojil.“

³ MV SR, Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Štiavnica, archívny fond ONV v Banskej Štiavnici, bezpečnostný referát, Inv. č. 541, spis 463/1951, škatuľa K111; MV SR, Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Bystrica, fond JNV (1952–1954) ONV, nespracovaný fond.

G. J., mag. záznam v r. 1996, manželka vystľahovaného v rámci Akcie B z Banskej Štiavnice; JG, mag. záznam v r. 2013, dcéra vystľahovaného v rámci Akcie B; P. J., mag. záznam v r. 2013, dcéra navrhnutého na vystľahovanie v rámci Akcie B z Banskej Štiavnice; G. P., mag. záznam v r. 2013, syn vystľahovaného v rámci Akcie B z Banskej Bystrice; Hauser Ernest, z publikácie Štiavničan, syn vystľahovaného v rámci Akcie B z Banskej Štiavnice; A. E., mag. záznam v roku 2013, syn vystľahovaného v rámci Akcie B z Banskej Bystrice.

BŠ – CD: „obchodník, bývalý spolumajiteľ pekárne, nemá zaplatené dane v sume 250 000 Kčs za rok 1949 a 1950, bol za šmelingu v tábore nútenej práce 14 mesiacov, viackrát pri výtržnostiach použil výrokov proti ľudovodemokratickému zriadeniu.“

BŠ – EF: „povojskový zbohatlík, ku ktorému došiel rôznym okrádaním národného majetku, dopustil sa trestného činu neoprávneného držania zbraní a je všeobecne známy ako neprajník terajšieho štátneho zriadenia.“

BŠ – GH: „povojskový zbohatlík, je stíhaný pre uschovávanie zlata, s ktorým prevádzal šmelingu a na ktoré ešte podvodom v roku 1945 si vylákal vojnovú škodu 100 000 Kčs, čím podvádzal orgány štátnej moci a okradol našu robotnícku triedu.“

BŠ – CH: „bývalý arizátor, ako vedúci predajni H..., veľakrát lepší tovar dával pre našich triednych nepriateľov a nie našej robotníckej triede, čo sa mu viackrát zistilo, silný exponent HG, bol v údernej jednotke HG.“

BŠ – IJ: „za kapitalistického zriadenia bol pravotárom/advokátom a jeho činnosťou vždy sa snažil, ako robotníkov, tak aj drobného a stredného roľníka okradnúť o peniaze, v jeho dome v roku 1948 sa prevádzala protištátna činnosť, o ktorej mal i on sám vedomosti, za čo boli jeho dvaja synovia zatvorení.“

BŠ – KL: „povojskový zbohatlík, prevádzal živnosť bez povolenia, dopustil sa trestného činu prevádzaním šmelingy so zlatom a hodinkami. Pri odpredaji hodiniek vynucoval od robotníkov rôzne produkty, ako je mast', maslo, slanina a pod. a len po vynútení týchto tovarov, odpredával hodinky robotníkom, malým a stredným roľníkom.“

BŠ – MN: „v Banskej Štiavnici je známy robotníckou triedou ako sabotár zásobovania v rokoch 1954–1946 až 1948, bol posúdený okresným ľudovým súdom v XY na trest smrti pre kolaborantstvo a udávanie partizánov, dodnes neprejavil kladný postoj k robotníckej triede.“

BŠ – OP: „bol osobným tajomníkom Dr. Lettricha za demokratickú stranu a má stále predtuchy kapitalistického zmýšľania, našou robotníckou triedou a drobným a stredným roľníctvom je známy ako ich okrádateľ, dodnes do žiadnej produktívnej práce sa nezapojil a nemá kladný vzťah k našej robotníckej triede.“

BŠ – RS: „voči nej ako aj voči jej manželovi sa vedie trestné pokračovanie pre ukrývanie zlata prepašovaného zo zahraničia a pre hromadenie potravinových článkov a liehovín, jej zmýšľanie vôbec sa nemôže zmieriť s dnešným ľudovodemokratickým zriadením.“

BŠ – TU: „bývalý živnostník, mäsiar, bol viackrát stíhaný pre šmelingu s mäsom a vínom, je odporca terajšieho zriadenia a bude súdený pre protifašistické výroky a hanobenie SSSR, ešte i dnes vedie soc. sektor, okráda robotnícku triedu o mäso, čo bolo zistené orgánmi ONV.“

BŠ – VZ: „bývalý továrnik, nemá zaplatené dane 1 milión korún, čím okradol naše národné hospodárstvo, ani dodnes nezaujal žiadne stanovisko, aby tieto dane aspoň čiastočne boli zaplatené, do produktívnej práce sa dodnes nezapojil.“

BŠ – ZŽ: „je známy ako šmelingár s textilom, čo viackrát u neho bolo zistené, za čo bol i potrestaný peňažitou pokutou a tiež i zatvorený, tedy okrádal našu robotnícku triedu o textilné výrobky, keď ich nebolo ešte dostať, bol arizátorom obchodu, k robotníckej triede pri vykonávaní svojej práci sa vždy koná povýšenecky, ako aj textilom uprednostňuje jednotlivé neprajné živly nášho ľudovodemokratického zriadenia.“

BŠ – WA: „jej manžel bol v strane DP, pracoval spolu s gestapáci po potlačení Slovenského národného povstania, jeho manželka od roku 1945 nezapojila sa do budovateľského úsilia našej vlasti, dodnes vyberala mlieko rôznymi spôsobmi pre svojho psa vlčiaka.“

BŠ – YA: „v M... bol ľudovodemokratickým súdom súdený pre udavačstvo partizánov, ako tajomník MNV nevedel niky nájsť kladný postoj k robotníckej triede a k malému a strednému roľníctvu, do produktívnej práce sa nezapojil.“

BŠ – BB: „je bielogvardejec, jeho dcéra bola po potlačení Slovenského národného povstania tlmočníčkou gestapa, on sám je zameraný proti terajšiemu ľudovodemokratickému zriadeniu, prácu svoju ako zverolekár už nevykonáva.“

BŠ – DF: „je známy ako šmelingár predajni B... a tiež je zaistený pre machinácie so zlatom, za čo bude aj súdený, sám je zameraný proti ľudovodemokratickému zriadeniu.“

Dôvody k vysťahovaniu boli teda najmä politické a ekonomicke, s viacerými navrhovanými osobami už bol vedený súdny proces, alebo si odpykávali trest vo väzení, vyskytuje sa však aj kuriózne odôvodnenie (BŠ – WA). Ako zo študovaných archívnych zdrojov vyplýva, voči nariadeniu o vystľahovaní sa odvolal jeden človek (uvedený pod značkou BŠ – EF) osobným listom a taktiež sa za neho zaručil podnik, v ktorom bol zamestnaný. Označil ho ako „výborného odborníka“, ktorého by po prepustení museli nahradíť dva vedúci pracovníci. Pod listom bolo uvedených aj desať podpisov. Osobné odvolanie sa týka označenia „povojskový zbohatlík“ s tým, že EF bol až do roku 1947 riadnym zamestnancom poštového úradu a živnostenský list dostal iba v roku 1947 a živnosť vykonával do 1. IV. 1950 a teda povojskový zbohatlík nie je... tak isto uvádzá, že sa zapojil do SNP a zachránil ľudí, ktorí to môžu dosvedčiť. Výmer pre EF určoval miesto vystľahovania: obec Krahule v okrese Kremnica.

V Banskej Bystrici sa v archíve nachádzajú viaceré zoznamy (vyše 30 strán), z čoho možno usudzovať, že sa postupne dopĺňali. Tak isto je zrejmé, že sa ľudia navrhnutí na vystľahovanie mohli odvolať a na základe šetrenia mohlo byť ich vystľahovanie pozastavené. Archívny fond týkajúci sa Akcie B v Banskej Bystrici ešte nie je spracovaný, teda nemožno jednoznačne uviesť, kol'ko rodín sa z mesta skutočne vystľahovalo. V zoznamoch je uvedených cca 115 osôb a zdokumentovaných je okolo 50 odvolaní. Viacerým osobám bolo vystľahovanie odložené, mnohí sa však museli vystľahovať v stanovenom termíne.

OSUDY RODÍN V ODOBÍ ROKOV 1952–1953

Vo väčšine spomienok na situáciu súvisiacu s nútenským vystáhovaním z mesta sa stretávame s momentmi prekvapenia a zúfalstva – žiadna z rodín na takúto zmene v živote nebola pripravená. Dokumentujú to príbehy spojené s doručením rozhodnutia o vystáhovaní.

BŠ – CD, 1996. „Ja som bola doma iba s mojou ročnou dcérkou, keď k nám prišli chlapci a jeden z nich – komunista, ktorému ani z očí nič dobré nehľadelo, mi podal nejaký papier s tým, že sa môj muž musí z mesta vystáhovať. A čo ja? Odpovedal, že proti mne nič nemá – lebo som z chudobnej robotníckej rodiny a môžem v meste zostať – vrátiť sa k rodičom. Ale ak chcem nasledovať manžela, musím odísť spolu s ním. Vrátiť domov som sa nechcela, tam ma čakala bieda a bola som vydatá, tak som prirodzene nasledovala manžela.“

BB – GEN, 2013. „Otec mi hovoril: „Ja si pamätam toho človeka, ktorý doručil rozhodnutie o vystáhovaní – bol to eštébák – ešte viem jeho meno aj kde býva. Mama bola so mnou tehotná a do 24 hodín sme sa museli vystáhovať. Pristavili nám do dvora nákladné auto a naň sa nahadzovali veci... myslela si, že susedia budú mať porozumenie, ale sa sklamala, škodoradostne sa dívali cez plot... bola to závist, lebo starý otec mal obchod – ale v ňom iba jedného učña... už bol vykorisťovateľ.“

BB – XY, 1996.⁴ „Okrem toho, že som robil vedúceho rozhlasového vysielača v Banskej Bystrici, mali sme pred rokom 1948 podnik IDEIX s najviac 35 zamestnancami. Cítili sme, že sme komunistickému režimu nepohodlní, ale priamy politický tlak sme necítili. Raz v auguste v 1951 som sa vracal zo služobnej cesty, ma na námestí SNP, kde sme mali dom, čakala manželka so slovami, že sa v priebehu 24 hodín musíme prestáhovať z mesta na lazy vo Veľkom Poli. Bol som sa tam pozriet. Mali sme bývať v nejakých opustených chatrčiach po Cigánoch, v ktorom nebola ani dlážka, ani dvere, ani okná. O vystáhovaní sme dostali písomné rozhodnutie Krajského národného výboru v Banskej Bystrici, v ktorom bolo uvedené: „Pripravte si svoje zvršky na odvezenie. Ked' sme sa odmietli vystáhovať na Veľké Pole, horko-ťažko sa nám podarilo dosiahnuť, aby nám umožnili bývať v Lučatíne, kde nás pritúlil manželkin otec... Mali sme so svokrovčami spoločnú kuchyňu a bola tam s nami aj naša matka. Deti sa tam tešili zdraviu, behali po poliach, po záhrade... Tam sme mali pokoj. Napriek strachu, ktorý mal vtedy každý slušný človek, nemôžeme sa ponosovať na ľudí. V Lučatíne sa k nim správali vynikajúco.“

BB – EE, 2013. „Môj otec bol obchodník s textilom. Od Jednotného národného výboru sme dostali poštou výmer, že rušia rodine trvalý pobyt v Banskej Bystrici. To bolo koncom októbra 1951. A vtedy to dostalo asi 60 rodín. Niekoľko mal kontakt na K. Gottwalda a aj tito činitelia pochopili, že cez zimu je vystáhovať

⁴ Podľa rozprávania pána XY (vystáhovaný z Banskej Bystrice), uverejneného v zborníku *V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality (1948–1953)*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 1997. s. 195–196.

rodiny nevhodné, tak to odložili o pol roka. Pôvodne sme mali odísť do Veľkého Pola, ale prichýlili nás otcovia rodičia v Jelšave. Opustili sme vlastne byt s dvomi veľkými izbami, alkovňou a kuchyňou. Mesto sa postaralo o sťahovanie tak, že nám poskytlo nákladné auto, ktoré išlo na stanicu a tam objednalo vagón v nákladnom železničnom vlaku.“

BŠ – HE, 2011.⁵ „Osude rodiny sa dozvedel z listu matky: Arinko náš, osud s nami zohral ranu. Oddnes nemáš domov. Vyhnali nás páni – súdruhovia z nášho domčeka a pridelili nám bývanie v rozbitých domoch na Veľkom Poli pri Žarnovici (asi 50 km od Štiavnice). Píšem ti narýchlo, lebo sa musíme pratať. Žiaľ, keby si chcel prísť domov, nemáš kde! Otatu s omamou nechali v pivničnom byte a dva komfortné byty dali žandárom od ŠtB.“

BŠ – CH, 2013. „Boli sme v päťdesiatom druhom postavení pred túto vec, že sa budeme musieť vystáhovať zo Štiavnice. Bolo nás šesť súrodencov a jedna maličká, ale tá zomrela a veľmi vážne chorá mamka. Urobilo sa veľa krokov na to, aby sme sa nemuseli vystáhovať... Naša rodina nepochádzala z Banskej Štiavnice... Tata sa narodil v New Yorku, rodičia tam boli za robotou. Potom sa vrátili a kúpili pri P-F sa to volalo – gazdovstvo, tam sa narodila moja najstaršia sestra. Tam boli hortyovské vojská a oni prišli a napadli našich, chceli vystáhovať Slovákov odtiaľ. Bol to hrozný zážitok. Otec mal Baťovu školu a tým pádom jemu dali možnosť na výber tri miesta, aby si vybral. Išiel na motorke do Štiavnic a tá mu učarila. Dostal sa do továrne na obuv, kde bol majiteľ Žid E..., pred vojnou chcel ísť do zahraničia. Tatú požiadal o vedenie továrne s tým, že keď sa vráti, odovzdá mu ju. Tak on to prevzal, továreň prosperovala. Mali pobočky a aj predajne obuvi. Potom to znárodnili a keď sa ten majiteľ Žid vrátil, nemali mu čo vrátiť.“

Okrem písomných odvolaní, ktoré sú v prípade Banskej Bystrici riadne archivované, ako aj následných predvolaní dotknutých osôb sa v spomienkach zachovali zaujímavé príbehy.

BŠ – CH, 2013. „Nás staršie poobliekali do pionierskych rovnošiat a išli sme s otcovou sestrou do Bratislavu do pionierskeho domu a prosiť – tuším Husáka – že nás je veľa detí, mamička chorá s tým, že kde my teraz pôjdeme, kde sa podejeme... To si pamätam veľmi dobre. A potom sa to tak utriáslo, že sme nemuseli odísť.“

Zo svojich domovov si ľudia mohli zobrať nábytok a štatstvo, ale rôzne prevádzky, dielne a obchody ostali nedotknuté. Nábytok sa prevážal nákladnými autami, ktoré poskytlo mesto, no nešetrným zaobchádzaním sa pri prevoze často poškodil.

BŠ – CD, 1996. „Všetok nás nábytok sme si uložili na veľmi nevhodnom mieste, kade tade, aj u našich (rodičov) v drevárni, kde nám navlhhol, splesnel a tak isto aj koberce...“

⁵ Cit. zo spomienok Ernesta Hausera – syna nútene vystáhovaných z Banskej Štiavnice, uverejnených v knihe Hauser, E. *Štiavničan*. Bratislava 2011, s. 95.

V prípade, že si rodina nenašla v stanovenej lehote náhradné bývanie, bolo im úradne poskytnuté, avšak väčšinou vo veľmi nevyhovujúcich podmienkach – často v domoch, ktoré opustili Nemci či Cigáni. V okolí Banskej Bystrice a Banskej Štiavnice sa najčastejšie pri adrese náhradného bývania uvádzalo Veľké Pole, Krahule.

BŠ – CD, 1996. „Aj sme sa teda vystáhovali, ale po čase nám mužov brat, ktorý býval v Šahách a bol vedúci tamojšej pekárne (teda ostal pri povolani, ktoré mala táto rodina v krvi) našiel provizórne bývanie v mlyne, kde sme bývali v podnájme. Bol to ľažký život, hoci nás prijali pekne. Pôvodne sme mali určené prestaťahovať sa niekde do Žarnovice.“

BB – GEN. „Starý otec našiel v dedine Hriňová miesto pre seba, kde býval aj so starou mamou v nejakej starej píle a otec s tehotnou mamou sa vybrali k rodine do Žiliny – bývali v nevykúrenej izbe. Prišli eštébáci a povedali, že do 24 hodín sa aj z tohto mesta musíme vystáhovať.“

Do zanechaných bytov a domov sa nastáhovali viaceré rodiny, v príbehoch sú uvádzané najmä rodiny žandárov, „eštébákov“.

BŠ – CD, 1996. „Zaujímavé je, že dom, v ktorom bola okrem nášho bytu aj pekáreň a obchod sa ďalej pieklo a predávalo celé roky bez toho, že by sa niečo obnovovalo. V susednom dome, ktorý tak isto patril rodine – konkrétnie štyrom sestrám môjho muža, nechali bývať dlhé roky dve zo sestier. Samozrejme, nie už ako vo vlastnom. Na celú Akcii B sme tak s mojim mužom najviac doplatili iba my dvaja, a to preto, že sme v pekárni a obchode pracovali aj po roku 1945 a aj po 1948 – vtedy už však ako „v komunále“.“

BB – GEN, 2013. „Predajňa po našom vystáhovaní ostala zariadená a do obytnnej časti v našom dome nastáhovali dve-tri rodiny eštébákov. Žili v skromných pomeroch, lebo každý mal jednu izbu. Kúpeľňu asi nepoužívali, lebo keď sme sa do domu v zime vrátili, bol vo vani ľad, podobne aj na zemi. Títo sa potom z domu vystáhovali. Obchod prevádzkoval štát.“

BB – EE, 2013. „Do nášho bytu – do dvoch izieb, jednej kuchyne a spojovacej izby bez okien boli nastáhované dve rodiny ŠtB. Mená by som vedel povedať.“

ĎALŠIE OSUDY RODÍN V OBDOBÍ SOCIALIZMU

V nových bydliskách si museli najmä muži – živitelia rodín hľadať prácu. Viaceré príbehy sa týkajú „pracovnej degradácie“ a pretrvávajúcich prekážok pri snahe uplatniť vlastnú odbornosť. Aj keď sa niektorým podarilo vybudovať dobrú pracovnú pozíciu, po čase museli miesto opustiť. To sa opakovalo i niekoľkokrát.

BB – GEN, 2013. „Starý otec bol vyučený obchodník v Budapešti, otec študoval vo Viedni obchodnú akadémiu, ale cez vojnu ju už nedokončil. Otec sa zamestnal vo výrobe, za čo dostal aj ďakovný list, s tým, že pochopil a dobrovoľne sa hlásil do výroby – k sústruhu v Podpolianskych strojárňach. Po návrate do Bystrici v 1957 robil závozníka a kedykoľvek začal robiť úradnícku prácu, vždy mu niečo prišli.

Otec bol z toho frustrovaný... po čase ho zavolal závodný výbor a musel si hľadať prácu inde.“

BŠ – HE, 2011. „Apík prežil ľažké roky perzekúcie, bezdomovstva, za dvadsať rokov sa nemohol nastáhovať do vlastného domu a musel sa túlať z krčmy do krčmy, čapovať pivo a počúvať výkriky opilcov. Vo vlnkom byte v Plešivci ľažko ochorel. Po nadobudnutí družstevného bytu sa rodičom na starobu uľavilo.“

BŠ – CD, 1996. „Môj muž sa po viacerých zamestnaniach dostať robiť do novovybudovanej pekárne v B, kde sme sa prestaťahovali a bývali v dvoch izbách malého domčeka vo dvore pekárne, v ktorom bol zároveň aj sklad. Potom som s dcérkou ešte nasledovala muža do viacerých miest, kde otvárali tzv. priemyselné pekárne a kde pomáhal rozbiehať prevádzku. Bol výborný odborník na pekárčinu, vedel celé receptúry a potrebné množstvá chleba a pečiva pre celé mesto – a to v pracovnej dobe i v dobe veľkých sviatkov, kedy bolo treba predzásobiť trh. Svoju prácu miloval a najradšej by bol v pekárni aj spával. Stáhovali sme sa do štátnych bytov nových sídlisk, no nikdy sme nedosiahli takú sociálnu úroveň, akú sme mali v meste a v rodinnom podniku, ktorý sme museli opustiť.“

BB – XY, 1996. „Podarilo sa mi udržať si zamestnanie na banskobystrickom rozhlasovom vysielaci a vlastnej usilovnosti vďačím za to, že ma ďalej nezlikvidovali. Nemali na moje miesto náhradníka... robil som nočné služby ako otrok... každé ráno som musel ísť o štvrtie do roboty.“

Strach a nesloboda sprevádzali násilne vystáhovaných ľudí aj počas socializmu. Prenasledovanie pokračovalo aj v prípade, že rodiny – hoci boli navrhnuté na vystáhovanie – ostali v meste žiť nadálej.

BŠ – CH, 2013. „Otec už cítil tie tlaky naňho. Robil vedúceho textilnej predajne, mamička tam tiež robila predavačku. Raz prišiel kominár a čistil komín. Prišli našim oznámit, že horí obchod a otcovi to pripísali, ako nedbalosť. Hoci predložil všetky potrebné dokumenty, bol odsúdený na dva roky a prepadnutie majetku. Samozrejme, že sa odvolal a po tom odvolaní mu prišli všetky kádrové veci ako nepriateľovi štátu a zato dostať šesť rokov väzenia. Otca zatvorili – bolo to tesne pred Vianocami. A prišli k nám rabovať. Zobrali nám chatu, zobrali nábytok najlepšie kusy, zobrali pre dievčatá nachystanú výbavu... tak dokonca, že mama si musela z vlastného nábytku odkúpiť, aby sme mali aspoň stôl a stoličky, no hrozné to bolo.“

Odsedel si 6 rokov a dva mesiace predtým ho prepustili za vzorné správanie. Bol však na tom zdravotne veľmi zle, mal choré srdce... už nepracoval, bol invalid. Bolo to v 1963, znova sa už na slobode odvolal a bol v Prahe omilostený, lebo nemali žiadne dôkazy proti nemu, tak mohol aj najmladší súrodencov ísť na vybranú vysokú školu. Po tejto jeho rehabilitácii prišlo aj k tomu, že nám za zhabaný majetok dali páru korún. To bola smiešna suma k tomu, čo nám zhabali... Štiavničania spomínajú, že keď pán CH o páru rokov nato zomrel, jeho žena s veľmi podlomeným zdravím na pohrebe kričala: „Komunisti mi ho zabili!“

Na živnostenský pôvod rodičov „doplácali“ deti, ktorým bolo z kádrových dôvodov zabránené študovať na vybraných školách.

BB – GEN. „Môj otec mal strach, keď som mal íšť na strednú školu, tak mi povedal, že mi iste pre môj živnostenský pôvod nedovolia študovať ďalej. Tak som išiel na priemyslovku, aby som mal aspoň nejaké remeslo v rukách. A keď som chcel íšť z priemyslovky na vysokú školu, tak otec našťastie vybavil známost – vedúcu katedry. Tá povedala, že neboli by prijatý, pretože prišiel prípis – neprijať.“

BŠ – CH, 2013. „My ako starší mohli sme íšť študovať na stredné školy, ja som študovala na jedenásťročke (to bolo vtedajšie gymnázium), sestry si vyberali radšej odborné školy. Ale ani ja a ani druhá sestra sme nemohli íšť tam, kde sme chceli... to bolo v čase, keď už otca súdili. Ja som si dala viackrát prihlášku na medicínu, ale vždy prišlo kvôli kádrovému posudku zamietnutie. Dokonca jeden raz ani neposlali zo školy moju žiadosť. Raz som bola prijatá na vysokú školu pedagogickú a týždeň pred nástupom mi prišlo oznámenie, že z kádrových dôvodov nastúpiť nemôžem.“

BB – EE, 2013. „Sestru napríklad nútli, aby išla za murársku učnicu... len za murársku učnicu. Išlo o to, že chcela íšť na gymnázium, ale z Bystrice nechceli poslať papiere, nie a nie poslať tie papiere, ale pomohla nám dobrá známa. Ja som išiel na vysokú stavbársku školu – tam som sa dostal, lebo stavbárina bola v tej dobe veľmi žiadana.“

Návraty do mesta, odkiaľ boli rodiny „vyhnane“ boli často celoživotnou traumou. BŠ – CD, 1996. „Postupne sme si na takéto podmienky života zvykli, iba ja som niekedy, keď sa môj muž rád vracal do mesta, odkiaľ ho vyhnali a navštevoval aj dom, z ktorého sme museli odísť, pripomenula, že veď ide do mesta, kde ho ľudia nechceli.“

BB – GEN, 2013. „S mestom bola naša rodina veľmi silno zrastená, podnikala tu okolo 150 rokov, prastarý otec mal mäsiareň... boli veľmi radi, keď sa mohli vrátiť.“

BB – EE, 2013. „Tým trpela mama, ale s tým, že ona bola presvedčená, že je to provizórny stav. Nakoniec sa aj mohli vrátiť po dvadsiatich rokoch, ale to bola moja zásluha.“

Z viacerých osudov rodín však vyplýva, že sa nevzdali a snažili sa vrátiť do svojich domovov a tým, ktorí neustále písomne žiadali o takúto možnosť, sa to v niektorých prípadoch i podarilo.

BB – GEN, 2013. „Po viacerých odvolaniach sme sa v roku 1957 mohli vrátiť do domu v Banskej Bystrici a po čase nám z obchodu, ktorý patril Zdroju platili symbolické nájomné.“

BB – EE, 2013. „Ja som robil na výstavbe železiarní v Košiciach, kde som sa dobre uplatnil. Volali ma v roku 1972 do zriadenej stavoindustrie do Banskej Bystrice. Byt bol samozrejmý, zamestnanie pre manželku tiež, tak som sa vrátil sem. V zmluve som mal slúbený okál, ktorý tu mali stavať. Byt sme dostali najprv štvorizbový

na Uhlišku a potom namiesto slúbeného okálu som požiadal, aby sa rodičia mohli vrátiť domov. Byt spadal pod dispozičné právo bezpečnosti, ktorá sa tohto práva zriekla. Už v tej dobe tam ale žandári nebývali. Rodičia sa vrátili v roku 1973 – teda po 20 rokoch – domov.“

BŠ – EH, 2011.⁶ „Otec písal žiadosť za žiadost'ou, aby nám uvoľnili dom (vlastný), v ktorom bývali dva príslušníci Verejnej bezpečnosti. Rodičia naliehavo potrebovali peniaze a aj vlastnú strechu nad hlavou. Apík raz dostał list od štiavnického spisovateľa, že by dom kúpil. Boli sme všetci pritlačení k múru... Rodinná rada rozhodla, že sa dom predá aj s bývajúcimi. Pán spisovateľ súhlasil a dom sa predal hlboko pod cenu. Podnájomníkov žandárov hned dostał preč. A dom užíval sám aj so svojou rodinou.“

BŠ – CD, 2013. „Pamätám sa, že rodičia neusilovali o možnosť vrátenia sa do domu. Jednak mali už svoj nový život a otec bol so svojím zamestnaním spokojný. Istým závažným dôvodom, prečo sa vysťahovali a nič vo veci nekonali bolo i to, že mali strach z toho, že budú musieť splácať vyrúbenú daň, alebo íšť za nezaplatené dane do väzenia.“

ZLEPŠENIE EKONOMICKEJ A POLITICKEJ SITUÁCIE

Aké boli ďalšie osudy rodín, v ktorom období sa situácia zmenila k lepšiemu a aké rozhodnutie, resp. činy tomu predchádzali? Odborná literatúra uvádza, že k čiastočnému uvoľňovaniu prenasledovania dochádza v súvislosti s obrodným procesom v rokoch 1963–1969.

BB – GEN, 2013. „Uvoľnenie nastalo v roku 1965, napríklad my sme si mohli písat s otcovým bratom, ktorý robil tajomníka Coburkovi a počas vojny odišiel do Nemecka. V tomto roku ho otec išiel navštíviť a v 1968 som išiel aj ja.“

Pôvodnú úroveň – myslím sociálnu sa nikdy nepodarilo dosiahnuť – obchod sa nevrátil... naša rodina bola lepšie založená stredná vrstva. Starý otec, keď aj na penzii robil v rôznych organizáciách, stále mal to svoje meno – až doteraz – ja keď som s ním išiel do mesta, tak to bol klobúk stále hore, čo ho ľudia zdravili. Ale, ujmu sme mali, ved' si predstavte, že máte zabechnutý v meste obchod, a vás vyženú, ako prašivých psov a ste bez zamestnania.“

BB – EE, 2013. „V roku 1942 sa otec dal dohromady s jedným pánom a spravili si spoločný podnik A a B, ale sídlili v prenajatých priestoroch. Ten bol v 1949 znárodnený a on si musel hľadať zamestnanie. Mal obchodnú školu dva roky. V tej dobe bola akcia 77 tisíc do výroby, a tak aj môj otec skončil v podniku, kde naftou umýval motory nákladných áut. Pracoval aj v C v podniku s liekmi a mal dobré postavenie, bol hlavný účtovník, teda vlastne námestník, až kým Bystrica neprišla nato. Znovu musel meniť zamestnanie a zamestnal sa v Slovenských magnezitových závodoch a bývali sme v D. Potom ho zobrali naspäť do C na generálne riadiťstvo. Chvíľu

⁶ Hauser, E., c.d., s. 160.

som spolu s ním býval dokonca v jednej slobodárni. Na tom je úsmevné to, že v C bývali v dvojizbovom byte s ústredným kúrením a keď sa vrátili do Bystrice mali byt, ktorý sme museli najprv opraviť, s kachlami... nosiť uhlie... ale mama bola spokojná. V roku 1964 prišiel na návštevu Chruščov a mesto rozhodlo, že všetky zadné trakty, v ktorých už bývali cigáni, zbúrajú. Tak sa aj stalo a byt bol prekvalifikovaný na rodinný dom, čo bolo pre nás výhodné.“

OSUDY RODÍN PO ROKU 1989

Obdobie po roku 1989 prežívali skúmané rodiny rôzne – jedna skupina rodín, ktorá o majetok prišla, sa v reštitúciách usilovala (zväčša úspešne) o ich návrat a tie rodiny, ktorým sa už v priebehu uplynulých rokov podarilo navrátenie bytu, resp. domu sa do reštitúcií zapájať nemuseli. Ak bolo bývanie spojené aj s dielňou či obchodom, mohli reštituenti žiadať i o vydanie prevádzok a realizovať obnovu bývalého rodinného podnikania.

BŠ – CD, 2013. „Môj otec už nežil, keď bolo možné získať reštitúciami majetok späť, matka bola pripútaná na lôžku, tak som sa podujala vybaviť všetko ja. Chodila som na ministerstvo do Bratislavu dva roky, kým som sa naučila všetky kľučky, podmienky... vyškolila som aj odborného znalca, ktorý robil posudky na domy... Ked' nám domy vrátili, všetci dotknutí – hám nás bolo zo dvanásť, sme sa rozhadli predat' ich čo najskôr, aj preto, že boli v dezolátnom stave a ich obnova si vyžadovala značné investície... nuž používali sa štyridsať rokov, neoprávali sa... nakoniec z nich ešte mesto muselo vystaňovať cigánov.“

BB – GEN, 2013. „K reštitúciám: prvá moja cesta viedla do archívu, tam mi povedali, že materiál je asi skartovaný, tak som podľa vtedajších zákonov musel zohnať troch svedkov, ktorí potvrdili, že sme dom v roku 1952 vlastnili, a že sme museli z mesta odísť.“

Návrat do obchodu bol veľmi zaujímavý. Prišiel som do toho obchodu už ako majiteľ za vedúcou a ona na mňa dosť aragonantne: „Čo tu chcete?“ Povedal som jej, že tento dom preveznem a ona priam odpadla na diván a hovorí: „Preboha, nehajte nás tu robiť.“ Tak sa zo mňa z nezamestnaného (prepustili ma zo ZVT) stal kapitalista. Našťastie sa otec vrátenia majetku dožil – mám ho v pamäti, ako sedí na záhrade v máji pod rozkvitnutou jabloňou – a v júni zomrel.“

Reštitúcií sa mohli zúčastniť aj ľudia, ktorí prišli o majetok aj z rôznych iných dôvodov (napríklad znárodnením, zhabaním popri väzbe a pod.)

BŠ – CH, 2013. „Po roku 1989 sme sa snažili dostať k chate, ktorú nám pri uväznení otca zobraли. Bolo to veľmi ťažké, tak sme si najali právnika. Ale chatu nám nakoniec vrátili, ale za to, že bola nejakým spôsobom vylepšená, sme museli doplatiť nie malé financie. A s pozemkami pod chatou máme doteraz patálne. Veľmi nepríjemným zážitkom bolo, že my početní súrodenci sme chodili v lete pod stany a nedaleko sa v našej chate roztahovali súdruhovia – okresní štátni úradníci – lebo okres tú chatu mal.“

ZÁVER

Sledované osudy ľudí dokumentované spomienkami sú od roku 1952 spojené s nutnosťou adaptácie na zmenené ekonomicke, spoločenske i priestorové podmienky života. Impulzom k adaptácii sa stali politické perzekúcie a zaradenie do zoznamov osôb navrhnutých na nútene vystaňovanie z miest v rámci Akcie B. Závery z výskumov sa vzhľadom na stanovené časové obdobia dajú zhrnúť do niekoľkých časovo-tematických oblastí. Prvou sú okolnosti núteneho vystaňovania spojené so stratou bydliska, a teda i domova i profesie, spojenými so zmenou celkového sociálneho statusu rodiny. Navyše sa toto obdobie spája s pocitom prenasledovania, ktoré sa aj fakticky odráža v ďalšom sledovaní a rozhodovaní o osudech rodín, ktorým bolo znemožňované usadiť sa vo väčších mestách a využívať nadobudnuté vzdelanie. Hoci majetkov v podstate neboli zbavení, prístup k nim nemali. Otcovia rodín boli často nútene meniť zamestnania a s tým aj miesto bydliska. Ovplynovenie ďalších osudov rodín sa prejavilo aj v zasahovaní do profesijného života detí.

Druhým tematickým okruhom je uvoľnenie, resp. zlepšenie spoločenskej situácie rodín, ktoré sa spájalo s rôznymi okolnosťami: najčastejšie s vrátením bytov, resp. domov, do ktorých sa niektoré rodiny stáhovali v rôznom časovom období – po 5 až 20 rokoch, ale aj s obdobím politického uvoľnenia okolo rokov 1964–1969, keď napríklad mohli rodiny nadviazať písomné i osobné vzťahy s rodinnými príslušníkmi žijúcimi v zahraničí. Naďalej však ostávala situácia okolo núteneho vystaňovania nedoriešená.

BB – EA 2013. „Otec sa všemožne snažil vrátiť do bytu, z ktorého sa museli vystaňovať. Dokonca Širokému napísal vtedy list. Myslel si, že sa nejakej spravidlivosti dopátra. Ale skončilo to, napr. prokuratúra a krajský výbor strany... lebo do toho prišiel 68 rok a už to tak vyzeralo, že bude rehabilitácia, ale skončilo to tak, že ten to poslal tam, ten tam, a ten nemohol rozhodnúť.“

Tretím tematickým okruhom sú snahy o vrátenie majetku – bytov a prevádzok v reštitúciách po roku 1989. Vzhľadom na postoje informátorov k sledovaným osudom vlastných rodín možno ako spoločný sprievodný znak uviesť veľkú emotívnu účasť, spojenú so stále pretrvávajúcim strachom.

BB – XY, 1996. „To sa vôbec nedá vyjadriť, akú hrôzu sme zažívali, lebo sme sa deň čo deň báli, kedy príde Štátnej bezpečnosť. Ked' nám vtedy prikázali, aby sme si pripravili „svoje zvršky k odvezeniu“, ...boli sme skutočne presvedčení, že nás budú chcieť upáliť alebo zastreliť. Po vystaňovaní z mesta sme často v našom novom bydlisku mali príslušníkov ŠtB. Každú chvíľu nás z niečoho upodozrievali, každú chvíľu nás z niečoho upodozrievali. Chceli u mňa niečo nájsť... Zabavili mi všetky filmy, na ktorých som mal nafilmované moje deti. Pri ďalšej prehliadke zas hľadali zlato. Nenašli nič...“

Na druhej strane, sú informátori, u ktorých prevažuje vyrovnanie sa s osudem a nevôľa vracat' sa čo i len spomienkami k danému obdobiu. Citovo zainteresované spomínanie sa pritom týka najmä tých rodín, ktoré v Akcii B neopustili iba svoje byty či domy, ale aj obchody a prevádzky, ktoré neraz zakladali ich predkovia a pracovali v nich dlhé desaťročia viaceré generácie.

Zaujímavé je, že väčšina informátorov potvrdila, že svojim potomkom tieto osudy nesprostredkovali a tak isto viacerí odmietli o Akcii B vôbec rozprávať.

ZHRSNUTIE PROBLEMATIKY

Daniel Luther

Publikácia sa zaobrá problematikou adaptácie na spoločenskú zmenu, ktorá na Slovensku prebiehala po páde komunistického režimu v roku 1989 demokratizáciou spoločnosti a zavedením otvorenej trhovej ekonomiky. Ide o obdobie označované ako postsocializmus, pod čím sa rozumie nielen nová etapa vývoja spoločnosti, ale aj kontinuita s predchádzajúcou etapou (sociálna i kultúrna). Otázne je časové ohraničenie, ale aj metodologické zameranie a hĺbka poznania publikovaných prác o postsocializme. Uznávaní odborníci v tejto téme M. Burawoy a K. Verdery (1999: 1) konštatujú, že konvenčné obrazy postsocializmu sú postavené najmä na analýze zmien na makroúrovni a len málo teoreticky zhodnocujú zmeny na mikroúrovniach. S. G. Lutherová v úvodnej kapitole dochádza z etnologickej pozície k obdobnému stanovisku:

„Postsocializmus predstavuje mnohoznačný koncept, ktorý je v rámci analýzy ľažko uchopiteľný, často ideologizovaný a v spoločenskej praxi náročne vymedziteľný. Pri výskume spoločenských premien je preto nevyhnutné analyzovať javy komplexne, do hĺbky, no zároveň s ohľadom na vzťahy, súvislosti, rozpory a ambivalencie medzi makro- a mikro-rovinou. Podrobne skúmanie sociálnych procesov a ich reflexií v životoch jednotlivcov teda vyžaduje sústredený kvalitatívny výskum v teréne.“

Autori publikácie zvolili práve tento postup. Vyhýbajú sa v súčasnosti už neistému pojmu postsocializmus, hoci komparácia so socialistickou etapou bola v niektorých témach nevyhnutná. Namiesto „postsocializmus“ hovoríme o „spoločenskej zmene po roku 1989“, čím chceme pomenovať nie spoločenskú etapu, ale procesuálnosť zmien, ktoré len postupne menili postoje a stratégie ľudí. Pri príprave koncepcie publikácie sme uprednostnili etnografickú metódu zberu informácií od jednotlivcov (aktérov), ktorí proces adaptácie zhodnocujú z vlastnej skúsenosti.

Pod adaptáciou sa v sociologickom ponímaní chápe proces a výsledok procesu zmien v štruktúre spoločenských skupín, organizácií, kultúre i správaní. Prispieva k prežitiu, fungovaniu alebo udržaniu rovnováhy so sociálnym a prírodným prostredím (Petrusek 1996: 40). Aj A. Giddens spája adaptáciu so spoločenskými zmenami (základných sociálnych inštitúcií), ktoré sleduje v rámci vývoja ľudskej spoločnosti. V takomto širokom kontexte pripisuje pojmu adaptácia malú hodnotu, pretože, na rozdiel od biológie, jeho presný význam nie je jasne vymedzený (Giddens 1989: 649-671). V antropologickom ponímaní sa adaptácia chápe ako nárast similarity, podobnosti a sprevádza ju rad sociálnych interakcií (Glick 2008: 1). Pojem nadobudol dôležitý význam pri výskume akulturácie ako jedného z procesov kultúrnej zmeny, ktorá je výsledkom priameho a neprerušeného styku medzi skupinami jednotlivcov z rôznych kultúr. Rozsah prispôsobení obsahuje modifikácie a reinterpretácie pre-

vzatých kultúrnych čít, modifikácie alebo súbežné používanie vlastných kultúrnych vzorov, vznik prežitkov a posuny v kultúrnom zameraní. Adaptácia je, keď pôvodné a prevzaté (cudzie) kultúrne črty sú kombinované vo fungujúcim kultúrnym celku (Redfield – Linton – Herskovits 1936: 151, 152). Ide teda o vzájomné prispôsobenie. Adaptácia môže, ale nemusí vyjadrovať stotožnenie alebo viest' k asimilácii.

Uvedené teoretické východiská sa potvrdili aj v kapitolách tejto knihy. Adaptačné mechanizmy obsahujú v jednotlivých prípadoch škálu: akceptácia cudzích, resp. nových kultúrnych prvkov – ich modifikácia – zamietnutie – posuny v kultúrnom zameraní. Napr. A. Bitušíková prostredníctvom antropologickej analýzy prístupov a postojov ľudí ku kultúre jedla a stravovacích praktík konštatuje rýchlo sa rozvíjajúcu oblasť nových životných štýlov a preferencií na Slovensku, ktorý poukazuje na jednu z cest adaptácie obyvateľov na globalizáciu:

„Nové prístupy k stravovaniu sú odpoveďou na globalizáciu a javy s ňou spojené. Dovoz a konzumácia potravín z globálnych obchodných reťazcov a uplatňovanie globálnych vzorov stravovania (napr. *fast food*) vyvolali reakciu v hľadaní alternatívnych foriem zaobstarávania potravín a stravovania, ktoré sú z hľadiska udržateľnosti považované za perspektívnejšie. Globalizácia k nám teda priniesla nielen globálne produkty vo forme potravín a spôsobov stravovania, ale aj vzory alternatívnych zdrojov a ideálov alternatívneho životného štýlu.“

I. Souček k analýze miery autenticity indickej etnomedicíny, praktizovanej v slovenskom prostredí, konštatuje prispôsobenie kultúrneho javu sociálnemu prostrediu:

„Existencia globálnej ájurvédy je jasným dôkazom toho, že medicínska náuka pochádzajúca z dávnej histórie Indie je stále živá. Naberá formu, ktorá je zrozumiteľná a priateľná pre širokú skupinu ľudí. Jej aktuálna podoba v plnej miere odzrkadľuje požiadavky modernej spoločnosti. Organickým spôsobom reaguje na sociálne a kultúrne potreby okolia. Vyvíja sa a aktualizuje ako živý organizmus.“

V prípade novej kultúry práce, ktorej akceptáciu zamestnancami skúmala K. Koštialová v nadnárodnej firme, je proces adaptácie charakterizovaný nasledovne:

„Je nevyhnutné adaptovať sa na nové technológie, nadnárodné platné štandardy, informačné systémy, čím sa mení štýl práce. V procese adaptácie je potrebná zmena myslenia a čím rýchlejšie jednotlivci alebo skupiny pochopia zmienu a pozitívne sa motívujú, tým skôr a ľahšie sa adaptujú. Vytvorením organizácie s prehľadnou štruktúrou sa zvýšili nároky na režim práce, spôsob rozhodovania, pracovnej disciplíny a zodpovednosti. Samotný proces adaptácie sa uskutočňuje v rovine pracovnej a sociálnej, pričom sa vzájomne prepájajú.“

V prípadoch, kde sociálne skupiny akceptujú nový kultúrny jav, je proces adaptácie pomerne rýchly. Inak je to v procesoch sociálnej adaptácie, keď sa jednotlivec začleňuje do nového alebo zmeneného sociálneho prostredia. Takými sú migranti a migrantky z Vietnamu, pre ktorých je adaptácia súčasťou života. M. Hlinčíková sa zamerala na výskum ich sociálneho začlenenia, ale nevyhľa sa ani problematike

kultúrnej adaptácie, ktorá je spojená s migráciou. Spôsob ich adaptácie na meniacu sa podmienky po roku 1989 (zavedenie trhového hospodárstva, strata práce, zákon o cudzincoch) je v spoločnosti spojený s etnickými stereotypmi, ale autorka sa snažila túto prizmu eliminovať:

„Mnohí v 90. rokoch začali podnikat' ako maloobchodníci, keďže to bola jedna z mála možností ako zostať legálne žiť v Československu. Túto tendenciu Vietnamcov (a iných migrantov) k maloobchodu možno tak považovať za čiastočne vynútenú stratégiu zotrvenia. Získaním živnostenského listu nadobudli i povolenie na prechodný pobyt za účelom podnikania a tak aj možnosť pobytu na Slovensku. Súčasne to však bola i snaha využiť novú šancu a skúsiť sa presadiť v novej oblasti.“

Adaptácia (nielen) vietnamských migrantov je priamo prepojená s procesom inkorporácie. Predpoklad začlenenia migrantov a migrantiek v ekonomickej oblasti, najmä do trhu práce, považuje autorka medzi základné a najvýznamnejšie integrujúce spoločenské mechanizmy. Sociálna inkorporácia a adaptácia je však v týchto prípadoch obvykle dlhodobý proces.

Určitú socio-kultúrnu ambivalentnosť obsahuje aj nový spoločenský jav, ktorým je verejný diskurz o neheterosexuálnych partnerstvach a vzťahoch. Ide o kultúrny fenomén, ktorý sa globálne rozširuje, ale jeho akceptácia má výrazné sociálne parametre. V. Wiesnerová sa zamerala na aktivistov a aktivistky hnutia LGBTI na Slovensku, ktorí sa rozhodli riešiť ich občiansko-právne postavenie:

„Výsledkem vývoje občanské společnosti po roce 1989 bylo vytvoření aktivistické sítě organizací a sdružení, které se zapojily do procesu informování veřejnosti a formulování požadavků, jejichž cílem je neustále směřovat k většímu přijetí LGBTI občanů prostřednictvím úpravy občanských práv. Tento zdlouhavý proces adaptace společnosti na akceptaci nových forem rodového projevu, spolužití, partnerství a rodiny, jejichž šířiteli jsou především lidé identifikující se s jednou z kategorií zastřešených pod zkratkou LGBTI hnutí, přinesl v poslední době své konkrétní výsledky.“

Napriek tomu nemožno konstatovať, že proces adaptácie je ukončený. Nová občiansko-právna problematika stále vyvoláva na Slovensku negatívne reakcie spoločnosti, zástupcov štátnych inštitúcií i konzervatívneho katolíckeho prostredia.

Sociálna adaptácia bola bezprostredne spojená aj s pracovníkmi podnikov, ktoré sa po roku 1989 transformovali zo socialistických štátnych na iné vlastnícke formy a vo viacerých prípadoch aj viackrát. K. Koštialová charakterizuje túto etapu zmien:

„Pre zamestnancov drevokombinátu Bučina, ktorý patril k najvýznamnejším podnikom, zmena a následná adaptácia na niečo, s čím nemali skúsenosť a ani vedomosť, bola nepredstaviteľná. Obdobie adaptácie na nové podmienky bolo pre zamestnancov veľmi náročné a aj bolestivé. Najhoršie obdobie bolo obdobie strachu, ktorý sa zrodil z pocitu neistoty, nevedomosti, obáv z budúcnosti a neinformovanosti o situácii, čo sa deje.“

Spoločenskú zmenu, obdobie transformácie a potrebu či nutnosť adaptácie dáva do súvislostí s pocitmi strachu, prameniaceho z niečoho neznámeho, zo straty istôt, ale aj vlastníckeho vzťahu k „svojmu“ podniku a iných zafixovaných stereotypov.

Spoločenské zmeny, ktoré sa udiali v 20. storočí, sa nedajú vzájomne porovnávať. Ohrozené skupiny občanov sa menili podľa ideologickej orientácie a charakteru viťazného spoločenského režimu. Strach v dobe nástupu totalitných a demokratických režimov mal úplne odlišné, ale aj niektoré podobné charakteristiky. Obdobné obavy zo straty práce a neznámej budúcnosti, aké mali zamestnanci (nielen) Bučiny po roku 1989, mali aj českí zamestnanci po ovládnutí Slovenska fašistickými zložkami spoločnosti. Ich strach však mal aj iné dôvody. Legislatívne opatrenia a postupy, ktoré použila slovenská vláda už v období autonómie (október 1938 – marec 1939), nesú všetky znaky ich sociálnej exklúzie. Čelili nenávistnej šovinistickej propagande, boli terorizovaní, prepúšťaní zo zamestnania, vyháňaní a nakoniec zo Slovenska vdrvnej väčsine vystahovaní do fašistického protektorátu. Ale strach, ktorý zažívali židovskí občania, bol ešte znásobený zápasom o život. Strach vo fašistickom režime mali aj ich nežidovskí spoluobčania. M. Vrzgulová sumarizuje hľbkový výskum v skupine svedkov a pamätníkov holokaustu aj takto:

„...nežidovskí obyvatelia Slovenska sa aktívne či pasívne zúčastňovali na jeho realizácii. Charakter rozhovorov, ich priebeh a formulácie viet naznačovali, že ide o „ťažké spomienky“. Respondenti zriedkavo explicitne uvádzali, že to, čo sa dialo ich židovským susedom, bolo v rozpore s ich vlastnou morálkou a hodnotovým systémom. Ale to, že si uvedomujú (v súčasnosti), že boli súčasťou procesov, ktoré boli nehumánne a viedli ku genocíde židov, je z kontextov výpovedí a mimoverbalnych prejavov zrejmé.“

Ako ďalej uvádza, vyrovnanie sa s minulosťou je dlhodobý proces, zmena spoločensko-politickej podmienok po roku 1989 umožnila verejnú diskusiu o traume, ktorá dodnes sprevádza nielen ich, ale vlastne celú spoločnosť.

Strach bol súčasťou aj komunistickej spoločenskej zmeny. V 50. rokoch 20. storočia sa uskutočňovali čistky od „nepriateľov režimu“. Atmosféru strachu vytvárala policajná svojvôľa, nezákonnosť, politické procesy, ale aj tresty bez súdov, namierené voči vybraným jednotlivcom, ich rodinám i celým skupinám ľudí. J. Darulová sa zamerala na obete (aj potomkov) akcie, prostredníctvom ktorej mali policajné orgány z väčších miest vystaňovať „protištátne živly“. Ide o spomienky ľudí, ktorí hodnotia dôsledky Akcie B z perspektívy minulosti a súčasnosti. Aj v tejto kapitole ide o problém vyrovnania sa s minulosťou:

„Vzhľadom na postoje informátorov k sledovaným osudom vlastných rodín možno ako spoločný sprievodný znak uviesť veľkú emotívnu účasť, spojenú so stále pretrvávajúcim strachom. Na druhej strane, sú informátori, u ktorých prevažuje vyrovnanie sa s osudem a nevôľa vracať sa čo i len spomienkami k danému obdobiu. Citovo zainteresované spomínanie sa pritom týka najmä tých rodín, ktoré v Akcii B

neopustili iba svoje byty či domy, ale aj obchody a prevádzky, ktoré neraz zakladali ich predkovia a pracovali v nich dlhé desaťročia viaceré generácie.“

Spoločenská zmena po roku 1989 bola sprevádzaná rôznymi formami sociálnej a kultúrnej adaptácie, ktoré viedli k sociálnej a kultúrnej zmene. Sondy do niektorých vybraných témy, spracovaných v tejto monografickej publikácii, ukazujú nielen poznatkovu novú problematiku urbánno-etnologického výskumu, ale aj metodologický „oriešok“ výskumu postsocialistického obdobia. S. G. Lutherová v závere úvodnej kapitoly píše:

„V epicentre sociálnej zmeny stoja jednotlivci, spoločenská transformácia je reflektoovaná v ich každodennosti, v premenách životných štýlov, trajektórií a perspektív. Úlohou urbánnej etnológie či antropológie preto nie je len vnoriť sa do spoločenských procesov, ale zároveň sa aj zorientovať v ich súbežných i protichodných vzťahoch a pnutiach.“

LITERATÚRA

Aktivisti odkazujú Ficovi: Homosexuálov nefinancujte zo štátneho. *Topky.sk*, 6. 2. 2013. Online: <http://www.topky.sk/cl/100535/1339571/>

ALAMGIR, A. *Bureaucratic Disgruntling and Intimate Interventions: Vietnamese Trainees and Temporary Workers in (the Care of) State-Socialist Czechoslovakia*. Dostupné na: <http://www2.asanet.org/sectionchs/09conf/alamgir.pdf> [3.10.2012]

AMILIEN, Virginie. 2005. Preface: About Local Food. *Anthropology of food* [Online], 4 May 2005, online since 01 May 2005, <http://aof.revues.org/305>; prístup 30. 7. 2013.

ASSMANN, Jan. 2001. *Kultura a pamäť. Písma, vzpomínka a politická identita v rovinutých kulturách starověku*. Praha.

BABÁL, M. 2009. Akcia B („byty“) v Bratislave. In: *Pamäť národa*, 2009, roč. V, 3, s. 22-38.

BABÁL, M. 2010. Akcia B („byty“) v Bratislave. In: *Pamäť národa*, 2010, roč. VI, 2, s. 72-84.

BALAŽ, V. – WILLIAMS, A. M. 2005. Vietnamese Community in Slovakia. In: *Sociológia*, roč. 37, č. 3, s. 249-273.

BARNARD, A. – SPENCER, J. 2002. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. New York: Routledge.

BÁŤA, L. 2001. Akcia B – „Očista miest“. In: F. Mikloško, G. Smolíková, F. Smolík (zost.), *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948:1989*. 1. Prešov.

BAUMAN, Z. 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta.

BAUMAN, Z. 2008. *Tekuté časy. Život ve věku nejhistory*. Praha: Academia.

BAUMAN, Zygmund. 1999. *Globalisace. Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta.

BITUŠÍKOVÁ, Alexandra – LUTHER, Daniel. 2010. Slovenské mesto v etape globalizácie: antropologická identifikácia problematiky. In: Alexandra Bitušíková, Daniel Luther (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – ISKŠ FHV, s. 17-30.

BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. 2010. Úvod. In: Alexandra Bitušíková, Daniel Luther (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – ISKŠ FHV, s. 5-7.

BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. 2010. Úvod. In: Alexandra Bitušíková, Daniel Luther (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – ISKŠ FHV, s. 5-7.

BOURDIEU, P. 2001. The Forms of Capital. In: *Sociology of Economic Life*. Boulder and Oxford: Westview Press, s. 96-111.

BROUČEK, S. 2006. Hledání důvěry: vietnamské etnikum v prostředí české majoritní společnosti. In: Uherek, Z.: *Kultura – společnost – tradice II*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, s. 131-168.

BRUBAKER, R. 2004. *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Massachusetts, Londýn: Harvard University Press.

BUERKLE, K. 2004. História občianskeho združovania na Slovensku. In: J. Majchrák, B. Strečanský, M. Bútora (Eds.), *Ked' ľahostajnosť nie je odpoved': Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 23-35.

BUMOVÁ, Ivica. 2008. Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: M. Vrzgulová, D. Richterová (eds.), *Holokaust ako morálny a historický problem v minulosti a súčasnosti*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 44-66.

BUMOVÁ, Ivica. 2010. Povojnové pomery židovskej komunity na Slovensku a emigrácia Židov do Palestíny/Izraela v rokoch 1945–1953. In: M. Vrzgulová, P. Salner (eds.), *Reflexie holokaustu*. Bratislava, s. 16-35.

BUNCE, V. 1999. The political economy of socialism. In: *Slavic review*, roč.58, č.4, s. 756-793.

BURAWOY, M. – VERDERY, K. 1999. *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Oxford; Maryland: Rowman&Littlefield.

BÚRIKOVÁ, Z. 2006. Spotreba a výskum reálne existujúceho socializmu. In: *Etnologické rozpravy*, roč.13, č.2, s. 81-91.

BUSCH, Lawrence. 2004. Grades and Standards in the Social Construction of safe Food. In: Marianne Elisabeth Lien, Brigitte Nerlich (eds.), *The Politics of Food*. New York: Berg, s. 163-178.

BÚTORA, M. 2004. Úvod: desať poznámok k pätnásťim rokom. In: J. Majchrák, B. Strečanský, M. Bútora (Eds.), *Ked' ľahostajnosť nie je odpoved': Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 7-21.

- BÚTOROVÁ, Z. – FILADELFIOVÁ, J. – CVIKOVÁ, J. – GYÁRFÁŠOVÁ, O. – FARKAŠOVÁ, K. 2002: Ženy, muži a rovnosť príležitostí. In: I. Mesežníkov, M. Kollár (eds.), *Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti 2.* Bratislava: IVO.
- BÚTOROVÁ, Z. et.al. 1995. *On a ona na Slovensku. Ženský údel očami verejnej mienky.* Bratislava: FOCUS.
- COUNIHAN, Carole. 2009. A Conversation with Carole Counihan. In: Jeff Miller, Jonathan Deutsch (eds.), *Food Studies. In Introduction to Research Methods.* Oxford – New York: Berg, s. 171-175.
- DASGUPTA, S. 1952. *A History of Indian Philosophy. Vol. II.* Cambridge: University Press.
- DIVINSKÝ, B. 2009. *Migrančné trendy v SR po vstupe krajiny do EÚ (2004 –2008).* Bratislava: Medzinárodná organizácia pre migráciu.
- EMERSON, R. M., Fretz, R. I., Shaw, L. L. (2011). *Writing ethnographic fieldnotes, Second edition.* Chicago – London: The University of Chicago Press.
- FERENCOVÁ, Michaela – NOSKOVÁ, Jana. 2009. Kolektívna pamäť v díle M. Halbwachse a J. Assmanna. In: M. Ferencová, J. Nosková (ed.), *Pamäť mesta. Obraz mesta, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století.* Brno – Bratislava: Etnologický ústav Akademie věd ČR, V.V.I., pracoviště Brno, Statutárni město Brno, Archiv města Brna – Ústav etnologie SAV, s. 21-31. ISBN 978-80-87112-22-9.
- FILADELFIOVÁ, J. – GURÁŇ, P. – ŠÚTOROVÁ, D. 1999: *Rodové štatistiky na Slovensku.* Bratislava: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR; Nadácia S.P.A.C.E.; Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny.
- FILADELFIOVÁ, J. – GYÁRFÁŠOVÁ, O. – SEKULOVÁ, M. – HLINČÍKOVÁ, M. 2011. *Migranti na slovenskom trhu práce: problémy a perspektívy.* Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- FILADELFIOVÁ, J. 2008: Women, men and the private sphere. In: Z. Bútorová et al. (ed.), *She and He in Slovakia. Gender and Age in the Period of Transition.* Bratislava: IVO, s. 205-235.
- FILLIOZAT, J. 1964. *The Classical Doctrine of Indian Medicine.* New Delhi: Munshiram Manoharlal.
- GALLO, O. – LENČO, P. 2009. *Čo si myslia mladí.* Bratislava: Iuventa – Slovenský inštitút mládeže.
- GIDDENS, A. 2003. *Dôsledky modernity.* Praha: Slon.
- GILG, Andrew – BARR, Stewart – FORD, Nicholas. 2005. Green Consumption

- or Sustainable Lifestyles? Identifying the Sustainable Consumer. In: *Futures*, 37 (6): 481-504.
- GINDL, E. 2008. Storočie sa skončilo až teraz. In: *SME.* Dostupné na internete: <http://komentare.sme.sk/c/4239154/eugen-gindl-storocie-sa-skoncilo-az-teraz.html> [december 2008]
- GLICK SCHILLER, N. – CAĞLAR, A. – GULDBBRANDSEN, T. C. 2006. Beyond the Ethnic Lens: Locality, Globality, and Born-again Incorporation. In: *American Ethnologist*, roč. 33, č. 4, s. 612-633.
- GLICK SCHILLER, N. – CAĞLAR, A. 2007. *Migrant Incorporation and City Scale: Towards a Theory of Locality in Migration Studies.* Willy Brandt series of working papers in international migration and ethnic relations 2/07.
- GLICK SCHILLER, N. – CAĞLAR, A. 2013. Locating Migrant Pathways of Economic Emplacement: Thinking beyond the Ethnic Lens. In: *Ethnicities*. roč. 13, č. 494, s. 493-514.
- GLICK SCHILLER, N. – NIESWAND, B. – SCHLEE, G. – DARIEVA, T. – YALCINHECKMANN, L. – FOSZTÓ, L. 2004. *Pathways of Migrants Incorporation in Germany.* In: *Transit* 1 (1).
- GLICK, T. F. (2008). Acculturation. In: Thomas Barfield (Ed.), *The Dictionary of Anthropology.* Blackwell Publishing.
- GUPTIL, Amy E. – COPELTON, Denise A. – LUCAL, Betsy. 2013. *Food & Society. Principles and Paradoxes.* Cambridge – Malden: Polity Press.
- HALBWACHS, Maurice. 2010. *Kolektívna pamäť.* Praha: Slon.
- HANN, C. M. 2000. *The Tragedy of The Privates? Postsocialist Property Relations in Anthropological Perspective.* Halle: Max Planck Institute for Social Anthropology.
- HANN, C. M. 2002: Farewell to the socialist other. In: HANN, C. M. (ed.), *Postsocialism.* London: Routledge, s. 1-12.
- HANN, C. M. 2007. Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. In: HANN, Chris (ed.): *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. A Debate.* Halle Scale: Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers, Working Paper No. 90, s. 1-11.
- HANN, Chris (Ed.). 2002. *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia.* London – New York: Routledge.
- HANNERZ, U. 2010. Svet a mesto po páde železnej opony. Meniac sa „miesta významov“. In: A. Bitušíková, D. Luther, D. (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku.* Banská Bystrica: UMB, s. 14.

- HANNERZ, Ulf. 1980. *Exploring the city: Inquiries toward an urban anthropology*. New York: Columbia University Press.
- HAPALOVÁ, Michaela. 2010. O smútku a hrdinstve (náčrt psychologickej reflexie príbehov prvej generácie preživších holokaust). In: M. Vrzgulová, P. Salner, *Reflexie holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu – Ústav etnológie SAV, s. 74-93.
- HASSANEIN, Neva. 2003. Practicing Food Democracy: A Pragmatic Politics of Transformation. In: *Journal of Rural Studies*, 19 (1): 77-86.
- HATCH, Elvin. 1997. Social change. In: Thomas Barfield (Ed.), *The Dictionary of Anthropology*. Blackwell Publishing.
- HAUSER, E. 2011. *Štiavničan*. Bratislava: Ústav pamäti národa. Pamäť národa, 187s.
- HILBERG, Raoul. 2002. *Pachatelé, oběti a diváci. Židovská katastrofa 1933-1945*. Praha: Argo.
- HLAVINKA, Ján. 2007. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938-1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa. 281 strán. ISBN 978-80-969296-8-9.
- HLAVINKA, Ján. 2011. Korupcia v procese arizácie podnikového majetku. In: *Forum Historiae*, roč. 5, č. 2. http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/texty_2_2011/hlavinka.pdf
- HLINČÍKOVÁ, M. – LAMAČKOVÁ, D. – SEKULOVÁ, M. 2011. *Migranti a migrantky na trhu práce v SR. Prekonávanie bariér diskriminácie*. Bratislava: IVO.
- HLINČÍKOVÁ, M. – LAMAČKOVÁ, D. – SEKULOVÁ, M. 2011. *Migranti a migrantky na trhu práce v SR – identifikácia a prekonávanie bariér diskriminácie*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- HLINČÍKOVÁ, M. 2010. Sonda do života migrantov z Vietnamu. In: *Sondy do kultúrnej diverzity na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 45-66.
- HOLÝ, L. 1992: The end of socialism in Czechoslovakia. In: HANN, C., M. (ed.), *Socialism*. ASA monographs 31, London; New York: Routledge, s. 211.
- HORSKÝ, D. 1996. Drevospracujúci priemysel. In: V. VANÍKOVÁ (ed.), Zvolen. Zvolen: GRADUS, s. 116-118.
- HRUŠKA, P. 2011. *Debata o historii vietnamskej migrace do Československa*. Prístupné na: http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/debata-o-historii-vietnamske-migrace-do-ceskoslovenska#_ftn1
- HUMPHREY, C. 2002. Introduction: Postsocialism as a Topic of Anthropological Investigation. In: HANN, C., M. (ed.), *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, s. 12-15.

- CHORVÁT, I. 2002: K charakteru rodinných vzťahov v mestskom prostredí na Slovensku. In: CHORVÁT, I. (ed.), *Premeny rodiny v urbánnom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií; Fakulta humanitných vied; Univerzita Mateja Bela, s. 9-17.
- IGLICKA, K. 2005. Labour Migration into Poland. The Case of the Vietnamese Community. In: Spaan, E. – Hillmann, F. – Naerssen, T. (eds.), *Asian migrants and European labour markets. Patterns and processes of immigrant labour market insertion in Europe*. Londýn, New York: Routledge, s. 101-112.
- INDA, Jonathan Xavier – ROSALDO, Renato. 2008. Tracking Global Flows. In: J. X. Inda, R. Rosaldo (eds.), *The Anthropology of Globalization. A Reader*. Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, s. 3-46.
- Iniciatíva Inakost' (2012). *Podporovateľov registrovaných partnerstiev pribúda, odporcov ubúda*. Online srpen 2012: http://www.inakost.sk/index.php?page=clanok_detail&id=279
- Inštitút Leva XIII. (2012a). *Rozdelenie KS a KŽ v NRSR*. Online leden 2013: <http://www.instituteofleoxiii.org/content/%C5%A1t%C3%BAdia-kto-v-nrsr-je-za-kult%C3%BAru-%C5%BEivotu-kto-za-kult%C3%BAru-smrti-anal%C3%BDza-hlasovania-o-reg-partner>
- Inštitút Leva XIII. (2012b). *Rozpočet Úradu vlády SR na podporu Kultúry smrti*. Online leden 2013: <http://www.instituteofleoxiii.org/content/%C5%A1t%C3%BAdia-uv-plat%C3%ADAD-417-917-eur-na-podporu-kult%C3%BAry-smrti>
- ISLAM, N. 2012. New age orientalism: Ayurvedic 'wellness and spa culture'. In: *Health Sociology Review*. Vol. 21, No. 2, pp. 220-231.
- JACKULIAK, J. 2005. *Bučinári. Spomienky*. Bratislava: FEELING, spol. s.r.o.
- JANAS, KAROL. 2008. Židovské obyvateľstvo v Trenčianskej župe a jeho perzekúcia v rokoch 1940–1945. (The Jewish Population in Trenčín County and its Persecution in 1940-1945.) In: *Holocaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti (Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past and the Present)*. [Ed.] Monika Vrzgulová, Daniela Richterová. Br., ŠEVT pre Úrad vlády SR a Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 104-110, v angl. s. 324-330.
- JANOUŠEK, J. 2004. Skupinová identita jedince a identita skupiny v procesu globalizácie. In: A. Vališová, M. Rymeš, K. Riegel (eds.), *Rozvoj české společnosti v Evropské unii IV. Psychologie a pedagogika. Jedinec a společnost v procesu transformace a globalizace*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, MATFYZZ-PRESS, s. 182-190.

Jozef Tiso – Prejav a články (1913–1938). (Zost. Miroslav Fabricius, Ladislav Suško.) Bratislava: Vydavateľstvo AEPress 2002.

Jozef Tiso – Prejav a články (1938–1944). (Zost. Miroslav Fabricius, Katarína Hradská.) Bratislava: Vydavateľstvo AEPress 2007.

Jozef Tiso – Prejav a články zv. III. (1944–1947). Bratislava: Spoločnosť Pro Historia/Historický Ústav SAV 2010.

KALB, D. 2002. Afterword. In: M. C. Hann (ed.), *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, s. 317-334.

KAMENEC, Ivan. 2004. Slovenská spoločnosť v rokoch 1939–1945. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, str. 87-102.

KAMENEC, IVAN. 2008. Fenomén holokaustu v historiografii, v umeniekej tvorbe a vo vedomí slovenskej spoločnosti. (Phenomenon of the Holocaust in Historiography, Art and in the Consciousness of Slovak Society.) In: Monika Vrzgulová, Daniela Richterová [Ed.], *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti. (Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past and the Present.)* Br., ŠEVT pre Úrad vlády SR a Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 111-117, v angl. s. 331-339.

KAPFERER, Bruce. 1997. Cultural change. In: Thomas Barfield (Ed.), *The Dictionary of Anthropology*. Blackwell Publishing.

KAPLAN, K. 1991. *Československo v letech 1948–1953. 2. časť. Zakladatelské období komunistického režimu.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 146s.

KAPLAN, K. 1992. Akce B – vystěhování „státně nespolehlivých osob“ z Prahy, Bratislav a dalších měst 1952–1953. In: *Dokumenty o perzekuci a odporu*, sv. 2. Praha.

KARNER, CH. 2007. *Ethnicity and Everyday Life*. Londýn: Routledge.

KAVULIAK, A. 1942. *Dejiny lesníctva a drevárstva na Slovensku*. Bratislava: Lesnícke a drevárske ústredie v Bratislave.

KELLER, J. 2005. *Až na dno blahobytu*. Praha: EarthSave CZ s.r.o.

KELLER, J. 2009. *Nejistota a důvěra aneb k čemu je modernitě dobrá tradice*. Praha: Slon.

KIKA, M. 2011. Riadenie ľudí v čase privatizácie a zahraničného strategického partnerstva. In: *Sociológia*, r. 43, č. 4, s. 391-404.

KLAMKOVÁ, Hana. 2008. Holokaust ako mikrohistória. Príklad Topoľčian a Vranova nad Topľou. In: Monika Vrzgulová, Daniela Richterová [Ed.], *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti. (Holocaust as a Historical and Moral*

Problem of the Past and the Present.) Br., ŠEVT pre Úrad vlády SR a Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 123-128.

KNOŠKOVÁ, L. – KOLLÁR, V. 2011. Faktory úspešnosti inovačných aktivít firiem pôsobiacich na Slovensku. In: *Ekonomický časopis*, r. 59, č. 10, s. 1067-1079.

KORNAI, J. 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North-Holland Publishing Co.

KOSTINSKYI, G. 2001. Post-socialist cities in flux. In: R. Padison (ed.), *Handbook of urban studies*. London: Sage, s. 451-465.

KOŠTIALOVÁ, K. 2009. *Človek – profesia – rodina. Kapitoly z urbánnej etnológie*. Banská Bystrica: UVV UMB.

KUBÁTOVÁ, Hana. 2013. *Nepokradneš! Nálady a postoje slovenské společnosti k židovské otázce 1938–1945*. Praha: Academia. 268 s. ISBN: 978-80-200-2230-1.

KUŠNÍRAKOVÁ, T. – PLAČKOVÁ, A. – TRAN VU, V. A. 2013. *Vnitřní diferenciace Vietnamců – pro potřeby analýzy segregace cizinců z třetích zemí*. Výzkumná zpráva – rozšířená verze, Ministerstvo pro místní rozvoj, 74 s.

Lajčák na mimovládky zapôsobil. *Pravda.sk*. 6.8.2012. Online: <http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/247601-lajcak-na-mimovladky-zaposobil/>

LE GOFF, Jacques. 2007. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo.

LIPTÁK, L. 2008. Nepretržité dejiny. In: Ľubomír Lipták, *Nepre(tr)žité dejiny*. Bratislava: Q111, s. 57-69.

LUTHEROVÁ G., S. 2010. Before and after: the phenomenon of Czechoslovakia's Velvet

LUTHEROVÁ G., S. 2012. *Spôsob zabezpečenia bývania v procese tvorby domova* (Dizertačná práca). Bratislava: Ústav etnológie SAV; Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FIK UK.

MACKO, Martin. 2010. Arizácie židovského majetku v okrese Banská Štiavnica. In: *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta katedra všeobecných dejín – Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 86-109.

MACH, Alexander. 2008. *Z d'alekých ciest*. Martin: Matica slovenská.

MAJERČÍKOVÁ, J. 2002: Je súčasná rodina v kríze? In: I. Chorvát, I. (ed.), *Premeny rodiny v urbánnom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií; Fakulta humanitných vied; Univerzita Mateja Bela, s. 137-143.

MARČEK, E (2004). Financovanie neziskového sektora po roku 1989. In: J. Majchrák, B. Strečanský, M. Bútora (Eds.), *Ked' ľahostajnosť nie je odpoved': Príbeh občianského združovania na Slovensku po páde komunizmu*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 91-143.

McKIM, M. 1955. Western Medicine in a Village of Northern India. In: D. B. Paul, (ed.), *Health culture and community: case studies of public reactions to health programs*. New York: Russell Sage Foundation, pp. 239-268.

MILLER, Jeff – DEUTSCH, Jonathan. 2009. Food Studies. In: *Introduction to Research Methods*. Oxford – New York: Berg.

MILTNER, V. 1986. *Lékařství staré Indie*. Praha: Avicenum.

Ministerstvo Spravodlivosti Slovenskej Republiky (2012). *Zápisnica z prvého zasadnutia Výboru pre práva lesieb, gejov, bisexuálnych, transrodových a intersexuálnych osôb*. Online červenec 2013: <http://www.justice.gov.sk/Stranky/Ministerstvo/Vybor%20pre%20prava%20LGTBI%20osob/Uvod.aspx>

MOŽNÝ, I. 2009. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. (3.vydanie). Praha: SLON.

MRNÍK, A. 1996. Jubileum kombinátu na spracovanie bukovej drevenej hmoty. In: *Drevárska súčasnosť*, r. 7, č. 5, s. 1066-1067.

MRNÍK, A. 2004. Bučina musí modernizovať. In: *Stolársky magazín*, r. 5, č. 11, s. 11.

MUSIL, J. 1993. Changing urban systems in post-communist societies in East Europe: analysis and prediction. In: *Urban studies*, roč.30, s. 889-905.

NESTLE, Marion. 2007. *Food Politics. How the Food Industry Influences Nutrition and Health*. Berkeley, CA: University of California Press.

NESTLE, Marion. 2009. Foreword. In: Melissa L. Caldwell (ed.), *Food and Everyday Life in the Postsocialist World*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, s. ix-xii.

NEWCOMBE, S. 2008. Ayurvedic Medicine in Britain and the Epistemology of Practicing Medicine in "Good Faith". In: D. Wujastyk – M. F. Smith (eds.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York Press, pp 257-284.

NIŽŇANSKÝ, Eduard – HLAVINKA, Ján (eds.). 2010. *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Acta Historica Posoniensia. Judaica et Holocaustica 2. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta katedra všeobecných dejín – Dokumentačné stredisko holokaustu.

NIŽŇANSKÝ, Eduard – HLAVINKA, Ján (eds.). 2010. *Arizácie. Acta Historica Posoniensia. Judaica et Holocaustica 1*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta katedra všeobecných dejín – Dokumentačné stredisko holokaustu.

NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.). 2005. *Holokaust na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému)*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku – Univerzita Komenského.

NIŽŇANSKÝ, Eduard. 2001. Slovenská spoločnosť a židovská komunita na Slovensku 1938–1945. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2001, s. 89-104.

NIŽŇANSKÝ, Eduard. 2005. Majorita a židovská minorita v období holokaustu: poznámky k problematike sociálneho prostredia holokaustu. In: *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: Universum, s. 184-195.

NIŽŇANSKÝ, Eduard. 2005. Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu. In: *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov: Universum, s. 191-204.

NOSKOVÁ, J. 2005: Brněnský disent a jeho pohled na „velké“ dějiny. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Malé dejiny velkých udalostí*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 227-241.

OKÁLI, I. a kol. 2004. *Hospodárska politika Európskej únie a Slovenska v EÚ*. Bratislava: Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky Slovenskej akadémie vied.

ORAVCOVÁ, M. 1992. Správa o očiste. In: *Historická revue*, 1992, č. 2-3.

PATTERSON, T. J. S. 2001. Indian and European practitioners of medicine from sixteenth century. In: G. J. Meulenbeld – D. Wujastyk, (eds.), *Studies on Indian Medical History*. Delhi: Motilal BanarsiDass, pp. 111-120.

PEŠEK, J. 1996. Vysídľovacie akcie na Slovensku v rokoch 1948–1953. In: *Soudobé dějiny*, 1996, číslo (č.) 1.

PEŠEK, J. 1998. *Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948–1953*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 383s.

PETRUSEK, M. Adaptace (heslo). Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum, vydavatelství Univerzity Karlovky, s. 40.

PODOBA, J. 2007. Preface. In: F. Pine, J. Podoba, J. (eds.), *Changing Social Practices and Strategies*. Bratislava: Institute of Ethnology, Slovak Academy of Sciences, s. 6-8.

RÁKOCZYOVÁ, M. – POŘIZKOVÁ, H. 2009. Sociální integrace přistěhovalců – teoretická východiska výzkumu. In: M. Rákoczyová, R. Trbola (eds.), *Sociální integrace přistěhovalců v České republice*. Praha: Slon, s. 23-34.

- RÁKOCZYOVÁ, M. – TRBOLA, R. (eds.). 2009. *Sociální integrace přistěhovalců v České republice*. Praha: Slon.
- REDDY, S. 2002. Asian Medicine in America: The Ayurvedic Case. In: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 583, pp. 97-121.
- REFFIELD, R. – LINTON, R. – HERSKOVITS, M. 1936. Memorandum for the study of acculturation. In: *American Anthropologist*, roč. 38, č. 1, s. 149-152.
- Revolution by its “Youngest Witnesses”. In: *Sociológia*, roč. 42, č. 6, s. 671-690.
- RÓNA-TAS, Á. 1997. *The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- ROSS, A. I. 2012. *The Anthropology of Alternative Medicine*. London: Berg.
- ROSS, P. K. 2011. Telecommunications Deregulation and Privatization in the Czech Republic and Australia. A Comparative Study of Česky Telecom and Telstra. Dostupné na internete: <http://ebooks.narotama.ac.id/files/Emerging%20Themes%20in%20International%20Management%20of%20Human%20Resources/Chapter%202%20%20Telecommunications%20Deregulation%20and%20Privatization%20in%20the%20Czech%20Republic%20and%20Australia>. [jún 2013]
- ROUDOMETOF, Victor. 2003. Glocalization, Space, and Modernity. In: *The European Legacy*, Vol. 8, no. 1, s. 37-60.
- ROY, M. 1986. Áyurveda. In: R. Priyadarajan – S. N. Sen (eds.), *The Cultural Heritage of India, vol. 6: Science and Technology*. Calcutta: Ramakrishna Mission Institute of Culture, pp. 152-176.
- RYMEŠ, M. 1998. Člověk a orgnaizace. In: J. Výrost, J. I. Slaměník (eds.), *Aplikovaná sociální psychologie*. Praha: Portál. s. 27-56.
- SALNER, Peter. 1997. *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda. 189 s.
- SALNER, Peter. 2000. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Zing Print.
- SALNER, Peter. 2005. *Cesty k identite*. Bratislava: Zing Print. 240 s.
- SCHMÄDEL, D. – HOCHKIRCHEN, B. 2001. The results of an analysis based on a video of consultation in five áyurvedic medical practices. In: G. J. Meulenbeld – D. Wujastyk (eds.), *Studies on Indian Medical History*. Delhi: Motilal Banarsidass, pp. 207-214.
- SIDALI, Katia L. – DÖRR, Andrea, C. – ZULIAN, Aline – RADIC, Ivana. 2013. How Do Slow Food Members Perceive GI-Regimes? Evidence from Germany, Italy and

- Brasil. In: *CP 101 – Concepts and Institutions in Cultural Property 5/2013. A Working Paper of the Göttingen Interdisciplinary Research Unit on Cultural Property*. Göttingen: Georg-August-Universität.
- SLNEKOVÁ, Veronika. 2010. K osudom židovskej komunity v Trnave v rokoch 1938–1945. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa. 338 s.
- SMITH, M. F. – WUJASTYK, D. 2008. Introduction. In: D. Wujastyk – M. F. Smith (eds.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York Press, pp. 1-28.
- SNOW, David, A. – SOULE, Sarah, A. 2010. *A Primer on Social Movements*. New York: W. W. Norton.
- SOPÓCI, J. 2007. *Teória sociálnej zmeny*. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava.
- Spomienky perzekvovaných osôb. In: J. Pešek (ed.), *V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality (1948 –1953)*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 1997. s. 177-216.
- STANISZKIS, J. 2006. *Postkomunizmus. Zrod hádanky*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- STEINFÜHRER, A. – HAASE, A. 2007. *Demographic change as a future challenge for cities in East Central Europe*. In: *Geografiska Annaler*, 89 b, č. 2, s. 183-195.
- SÝKORA, L. 2007. *Výzvy postsocialistického mesta*. In: ERA 21, roč. 7, č. 2, s. 54-57.
- Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike. 1. polrok 2013. Prezídium policajného zboru, Úrad hraničnej a cudzineckej polície. Online na: http://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocenty/rok_2013/2013_I_polrok_UHCP_SK.pdf
- TIDO, Jozef Gašpar. 2004. *Pamäti II*. Bratislava: Vyd. Spol. slov. spisovateľov.
- TIRODKAR, M. 2008. Cultural Loss and Remembrance in Contemporary Ayurvedic Medical Practice. In: D. WUJASTYK – M. F. SMITH (eds.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York Press, pp. 227-242.
- Úrad vlády Slovenskej republiky (2011). *Jogjakartske principy*. Online červenec 2013: http://www.government.gov.sk/jogjakartske-principy/?day=2013-02-01&art_datum_od=2012-02-01&art_datum_do=2012-02-01
- VERDERY, K. 1991. A Prologue to the „Transition“. In: *American Ethnologist*, roč. 18, č. 3, s. 420-431.
- VERDERY, K. 2004. The Obligations of Ownership: Restoring Rights to Land in Post-socialist Transylvania. In: HUMPHREY, C. – VERDERY, K. (eds.): *Property in question*. Oxford; New York: Berg, s. 139-161.

VRZGULOVÁ, Monika. 2000. Jewish Tradesmen and Craftsmen during the Slovak Republic Period 1939–1945. In: *Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological Research*. Bratislava: Institute of Ethnology of Slovak Academy of Sciences, s. 105-120.

VRZGULOVÁ, Monika. 2007. *Deti holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 151 s.

VRZGULOVÁ, Monika. 2011. Holokaust v životných príbehoch žien. In: Gabriela Dudeková a kol., *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava: Veda, s. 403-422.

VRZGULOVÁ, Monika. 2012. *Videli sme holokaust* (2. rozšírené vydanie). Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.

VRZGULOVÁ, Monika. 2013. Vykočili sme. Historická pamäť a kritická reflexia minulosti. In: M. Bútora, Z. Bútorová, M. Kollár, G. Mesežník (eds), *Odkiaľ a kam. Dvadsať rokov samostatnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky a Kalligram, s. 173-181.

WATSON, L. James – CALDWELL, Melissa L. 2007. Introduction. In: L. James Watson, Melissa L. Caldwell (eds.), *The Cultural Politics of Food and Eating*. (1. vydanie 2005). Malden – Oxford – Carlton: Blackwell Publishing, s. 1-10.

WEISS, G. M. 1980. Caraka Samhitá on the Doctrine of Karma. In: W. Doniger O'Flaherty (ed.), *Karma and Rebirth in Classical Indian Tradition*. Berkeley: University of California Press, pp. 90-115.

WEISS, G. M. 1986. Karma and Ajurveda. In: *Ancient Science of Life*. Vol. 6., No. 3, pp. 129-134.

WIESNEROVÁ, V. (2013). Frakce a sítě kooperace v LGBTQ hnutí. In: *Slovenský národopis*, roč. 61, s. 55-73.

WINSON, Anthony. 1993. *The Intimate Commodity: Food and the Development of the Agro-Industrial Complex in Canada*. Toronto: Garamond Press.

WINTER, Michael. 2003. Embeddedness, the New Food Economy and Defensive Localism. In: *Journal of Rural Studies*, 19, pp. 23-32.

WUJASTYK, D. 1998. *The Roots of Ayurveda. Selections from Sanskrit Medical Writings*. London: Penguin Books.

WUJASTYK, D. 2003. The Science of Medicine. In: G. Flood, (ed.), *The Blackwell Companion to Hinduism*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 393-409.

ZYSK, K. G. 2001. New Age Ayurveda or what happens to Indian medicine when it comes to America. In: *Traditional South Asian Medicine*. Vol. 6, pp. 10-26.

MIESTNY REGISTER

- Afrika 23
- Dudince 24
- Albánska ľudová republika 23
- Európa 21, 23, 27, 28, 34, 35, 37, 44, 50, 57, 66, 70, 72, 101
- Amerika 23, 70
- Európa, juhovýchodná 29
- Amerika, severná 37, 40, 41, 50, 66
- Európa, stredná 8, 11, 15, 16, 32, 100
- Anglicko 29
- Európa, východná 8, 11, 29, 32, 100
- Argentína 79
- Európa, západná 15, 39, 40, 41, 48, 66
- Austrália 79
- Európska únia (EÚ) 46, 52, 55, 56, 59, 83, 87, 94, 97
- Ázia 23, 52, 59
- Francúzsko 40, 100
- Banská Bystrica 7, 36, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 117, 119, 120, 121, 122, 124
- Holandsko 26, 100
- Banská Štiavnica 117, 118, 121, 122
- Hont 45
- Banskobystrický kraj 33, 93
- Horné Uhorsko 21
- Bardejov 107
- Hriňová 122
- Bratislava 7, 21, 22, 39, 45, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 84, 93, 96, 116, 117, 120, 121, 126
- India 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 130
- Brazília 47
- Jelšava 121
- Brusno 45
- Komárno 116
- Budapešť 122
- Kórea 56
- Čechy 25, 29, 82, 96
- Košice 56, 94, 117, 124
- Československo 5, 10, 22, 24, 25, 34, 39, 52, 57, 58, 59, 61, 62, 112, 116, 131
- Kováčová 24
- Česká republika 83, 96
- Krahule 119, 122
- Čína 56
- Lehota pod Vtáčnikom 31
- CSR 101, 114
- Líbya 22
- ČSSR 23
- Martin 116
- Dolná Strehová 24
- Môťová 22, 24
- Nemecko 26, 29, 47, 56, 58, 100, 125

- New York 121
Nitra 117
Plešivec 123
Podpoľanie 45
Poľsko 40, 56, 100
Prešov 106, 117
Puna 74
Rakúsko 26, 29, 56
Raslavice 107
Rumunsko 56, 100
Rusko 22, 56
Sásová 47
Sekier 24, 26
Slovensko 5, 7, 8, 15, 21, 22, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 40, 41, 44, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 105, 110, 111, 112, 113, 117, 129, 130, 131, 132
Slovenská republika 25, 40, 55, 56, 57, 79, 80, 83, 85, 89, 93, 97, 100
Spojené štáty americké (USA) 66, 70, 72, 79, 109
Srbsko 56
Šahy 122
Štúrovo 24
Švajčiarsko 26
Taliansko 40, 44, 47, 100
Tatry 45
Ukrajina 29, 56, 100
Ural 22, 23,
Vatikán 95
Veľké Pole 120, 121, 122
Viedeň 40, 122
Vietnam 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64
Zvolen 6, 21, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 107, 110
Žilina 113, 117, 122

ERUDITIO
MORES
FUTURUM

Ústav etnológie
Slovenskej akadémie vied

Editors:

Alexandra Bitušíková and Daniel Luther

CULTURAL AND SOCIAL DIVERSITY IN SLOVAKIA

IV. Social change and adaptation

Cultural and Social Diversity in Slovakia IV

SOCIAL CHANGE AND ADAPTATION

Editors
Alexandra Bitušíková
Daniel Luther

Bratislava 2013

TABLE OF CONTENTS

Editors

© Assoc. Prof. PhDr. Alexandra Bitušíková, PhD., Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica, 2013
© Daniel Luther, PhD., Ústav etnológie SAV Bratislava, 2013

Reviewers

Professor Viera Feglová, PhD.
PhDr. Peter Salner, DrSc.
PhDr. Peter Slavkovský, DrSc.

This publication was published with the financial support of the VEGA Grant Agency (Project No 2/0099/11 Adaptation of urban inhabitants in the processes of social changes; and Project No 1/0738/13 Cultural and social diversity in the city in the context of sustainable development) and of the Institute of Ethnology of Slovak Academy of Sciences (Project 27/2010 The Holocaust reflections and Jewish identity)

Authors

©
Assoc. Prof. PhDr. Alexandra Bitušíková, PhD., Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica, 2013
Assoc. Prof. PhDr. Jolana Darulová, PhD., Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica, 2013
Mgr. Miroslava Hlinčíková, PhD., Ústav etnológie SAV Bratislava, 2013
PhDr. Katarína Koštialová, PhD., Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica, 2013
Daniel Luther, PhD., Ústav etnológie SAV Bratislava, 2013
Mgr. Soňa G. Lutherová, PhD., Ústav etnológie SAV Bratislava, 2013
Mgr. Ivan Souček, PhD., Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica, 2013
PhDr. Monika Vrzgulová, PhD., Ústav etnológie SAV Bratislava, 2013
Mgr. Vendula Wiesnerová, Ústav etnológie SAV Bratislava, 2013

© Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

© Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií FHV, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013

Translator

Judita Takáčová
JT LINGUA, s. r. o.

First published 2013

Printing Zing Print

ISBN 978-80-88997-52-8

EAN 9788088997528

Introduction

Daniel Luther 5

Transformation of Micro- and Macro-Worlds in Postsocialism

Soňa G. Lutherová 8

CHANGES IN LIFE AND WORK STYLES

Changes in the Working Life: The Story of a Company and Its Employees
Katarína Koštialová 20

On the Way to Sustainable Lifestyles: Changes in Food Practices

Alexandra Bitušíková 31

Adaptation of Vietnamese Migrants to Social Changes

Miroslava Hlinčíková 44

NEW CULTURAL FORMS

Acculturation of Traditional Indian Medicine in Slovakia
Ivan Souček 54

Acceptation of LGBTI Movements in the Current Socio-Political Context

Vendula Wiesnerová 64

FACING THE PAST

The Holocaust in Slovakia: The Perspectives of Observers. Coping with the Past?

Monika Vrzgulová 73

Adaptation of Families Forcibly Displaced under Action B: The Past and the Present

Jolana Darulová 83

SUMMARY

Daniel Luther 93

BIBLIOGRAPHY

Bibliography is included in the Slovak version of this publication

The papers are shortened versions of the papers written in the Slovak language and published in this publication

INTRODUCTION

The publication hereby presented to the public focuses on the processes of adaptation of individuals and groups of urban inhabitants in the period of social changes after 1989. From the outside, the collapse of Communism in Czechoslovakia was a simple act of formal resignation by which the Communist Party of Czechoslovakia admitted its inability to further lead this country. The subsequent changes, however, affected almost all aspects of everyday life. The developments in this unstable and heterogeneous political situation was reflected in social relationships; the restructuring of ownership had positive effects on some people, and negative ones on others; the changes in the labour market and employment weakened the life securities, and changed the work habits inherited from the time of socialism. The period after 1989 was characterised by the arrival of foreign companies and their managers, and proven ways of advertising and goods from all over the world, changing the culture of work, clothing, housing, catering, etc. The mass media crossed the borders of the “socialist camp” and brought new ideas, ideals, cultural models or ways of behaviour. The “global world” penetrated lives of the citizens in many ways. The free market destroyed the long-preserved cultural models and became the determining criterion of values for many. The norm our society places in front of its members is the norm of ability and willingness to play the role of a consumer (Bauman 1999: 98). Commercialisation and globalisation are the accompanying phenomena of these processes.

These and many other more-or-less non-enumerable changes have their origin in the transformation of the political and economic systems. The processes of change affecting the society in the period of postsocialist transformation represent a step-by-step shift from the past to the presence (Hann 2002). The introduction of a new legal system with the establishment of the rights of individuals, their personal freedom and private property represent the start of the disintegration of a uniform society and its individualisation. In the spirit of post-modernity, communities homogenised by socialism got fragmented along individual possibilities and strategies. The social structure of the population started to get largely diversified. The revival of national and religious minorities, as well as the emergence of new communities based on non-conform ideological fundaments is perceived as part of a process which formed the internal diversity of towns and cities (Hannerz 1980). A. Bitušíková describes it in her chapter as follows: “The rapid growth of diversity could be immediately observed in all spheres of life: in the diversification of the economic structure and property relations; deepening social and economic stratification; changing ethnic and religious structure of the population; development of alternative types of education, art and culture; dissemination of new technology and ways of communication; as well as

a wide offer of goods and services. This fast occurrence of changes in the society, caused by postsocialist transformation and subsequently by globalisation, had an impact on the growing plurality of lifestyles and demands, and contributed to the enhancement of the consumer way of life" (Bitušíková 2010: 5).

Hence, political and economic change led to social and cultural changes. While social changes concerned the transformation of the social structure and of models of social behaviours and cultural patterns of behaviour (for more details see Kapferer 1997: 428-429), cultural changes meant the transformation of socio-cultural systems, cultures or their parts (for more details see Hatch 1997: 94-96). The consequences of such changes are therefore reflected in the system of values, including changes in attitudes to social phenomena (loyalty, conformity, resistance), in the transformation of identities (ethnic, social, religious, gender, etc.), lifestyles, and cultural models. For the authors of this publication, these changes represent the framework for the study of adaptation of individuals and groups to social changes. From the anthropological point of view, adaptation is perceived as increased similarity, and is accompanied by a series of social interactions (Glick 2008: 1). It does not necessarily mean identification. Adaptation strategies can entail completely contradictory concepts responding to the changed social development (for example, a tendency to local culture in the era of globalisation).

Many things changed in people's everyday and festive lives after 1989, but ethnological research has so far captured just a few things from what has changed or is new in the lives of the inhabitants of Slovak cities. This statement does not have a critical connation. Anthropological literature about the postsocialist period is rich, and there have been many books published in Slovakia which form the basis for the studies in this monograph. However, as stated by Michael Burawoy and Katherine Verdery (1999: 1), in the conventional pictures of postsocialist transformation, the micro-level is determined by the structures of politics and ideology of macro-character with a small theoretical generalisation of unplanned local consequences of political and cultural impacts interlinked with economic struggles. The analytical parts of the publication deal with micro-levels (local and individual). The more detailed descriptions of the postsocialist development in the introductory chapter written by Soňa G. Lutherová on the basis of published works represent an introduction to the topic of postsocialist social changes and the general social context for the topics of the other chapters.

Sustainable development has become a reaction to the rapid and sometimes controversial modernisation of the society after 1989. Globalisation has brought along not only global products, but also models of alternative lifestyle. Through anthropological concepts of the study of food practices, Alexandra Bitušíková deals with people's adaptation to the globalisation changes of economic institutions and socio-cultural forms, norms and values. She studies the application of new cultural patterns in Banská Bystrica and its surroundings.

The restructuring of the ownership of many state companies was an important phenomenon related to changes. Changes of owners and the entry of foreign companies and their managers, layoffs of employees, the emergence of new technologies and work culture affected the working lives of many people. This topic was studied by Katarína Košťalová in the region of Zvolen. Vietnamese immigrants who had settled in Slovakia back to the period of socialism faced a similar problem. They lost jobs in the period of transformation, and had to seek new life strategies. Miroslava Hlinčíková also deals with another new social phenomenon – the migration of new Vietnamese immigrants to Bratislava.

Immigration is interlinked with the penetration of new cultural forms. Ivan Souček focused on traditional Indian medicine practiced by Indian migrants in Slovakia. The way of expansion and adaptation of this cultural phenomenon forms part of the category of acculturation processes, as noted by Soňa G. Lutherová. The same applies to the expansion of the LGBTI movement which is also a new (or newly discussed) phenomenon in our country. The problem of acceptation and adaptation of this movement in the Slovak society also has a political dimension, as described by Vendula Wiesnerová.

The last thematic area deals with the coping with the past, which also forms part of the transformation processes of the society changing to a democratically open space. The wrongs of the past committed by totalitarian regimes started to be publicly discussed, opening topics which were formerly a taboo or were ideologically misinterpreted. The common feature of the presented contributions is the fact that these grievances were committed "against our citizens by our citizens". These issues are even more sensitive due to the fact that their actors or direct descendants live among us. Monika Vrzgulová deals with the witnesses of the war period events marked by the persecution and deportations of the Jewish people. Jolana Darulová interviewed the people who were considered enemies after the Communists came to power and were forcibly displaced from their towns under Action B, and deprived of their trades, property and social positions. She describes the circumstances of their adaptation to the new environment, as well as their attitudes and decisions after 1989 when the law enabled property restitution.

This publication is the fourth one from the series Cultural and Social Diversity in Slovakia. The contributions in this publication illustrate the differentiated society and culture that emerged in the transforming society. Since social changes affected almost all areas of life in towns, this monograph is considered a survey of selected topics, though not inevitably a comprehensive one, which opened the new area of urban ethnological research.

Daniel Luther

TRANSFORMATION OF MICRO- AND MACRO-WORLDS AT THE TIME OF POSTSOCIALISM

Soňa G. Lutherová

The recent period of over twenty years since the Velvet Revolution has seen, in the Central-European and specifically in the Slovak context, a rapid change of living conditions – socio-cultural, economic and material ones. This transformation had its specific forms not only when comparing the different postsocialist countries, but also across regions and social segments (Podoba 2007: 6). Social changes have occurred from the micro-level up to the macro-level. People in the role of actors and bearers of transformations, or vice versa, of their passive observers “driven” by external circumstances were more or less able to adapt themselves and their acts and strategies to the new living conditions. This contribution deals with the fundamental features of the social change defined by the period of postsocialism in the context of changes in the urban environment in Slovakia. The key issue of this chapter is the question in what way was the transformation of society reflected in the everyday lives of individuals.

As the anthropologist of postsocialism Chris Hann pointed out, the sudden and many times rapid transformation of a society at the macro-level is usually accompanied by slower transformation of people’s thinking (Hann 2007). In spite of the unavoidable upswing of interests and relations at different levels of the society resulting in changes in the social system, the standards, values and ideas of people remain the same to a large extent. After the collapse of the socialist regime and the more or less sudden, traumatising and painful period of the 1990s (Lipták 2008) connected with the economic crisis and various internal political and wider social pressures, the transformation of the society inevitably lead to the initiation of adaptation mechanisms by individuals and groups that adapted to the dynamically changing conditions. The transformation of the everyday life was also influenced by a gradual generational exchange; the last personal observers of socialism and of the fall of the regime are in their 30s today, and the next generations have only mediated representations of the past, preserved and (re)constructed in collective and individual memories (Lutherová G. 2010). The period of socialism, as well as its traits and residues do not form the “topic of the day” at present, and are becoming rather an abstract narration about the remote past. At the same time, the character of the society is changing – the countries of Central and Eastern Europe opened to the world, thus changing their rules, form and the way of life of their inhabitants.

Immediately after the change of regime, people in the postsocialist context for Western anthropology became anthropological “other” for a while (Humphrey 2002:

14). As Caroline Humphrey described, the focus of the anthropological mainstream is currently directed to other parts of the world, further to the East and to former European colonies. More and more voices within the academic discourse question the term postsocialism, which corresponds just to a certain degree to the different conditions and circumstances in the different countries of the former Eastern Bloc. Humphrey also states that there can be never sudden and dramatic change in social reality to such extent that the new conditions and way of life would fully replace the previous ones. Socialism penetrated the entire functioning of society, from acts of actors up to ideologies and their public (and to a certain degree private) manifestations (Humphrey 2002). In this sense, it was an internally consistent political and economic system whose depth, size and duration have inevitably left common features in the countries of the Eastern Bloc or only certain limited possibilities for subsequent development after the collapse of the regime (Bunce 1999: 757). Though postsocialism can be considered an academic construct, it remains the mark and the representation of the period in which people lived and still live.

WHAT IS THE SCOPE OF THE STUDY?

In order to understand the patterns of the period after the fall of the socialist regime, it is necessary to at least briefly describe the society from which it stemmed out. According to Katherine Verdery, the basic integration mechanism of socialist societies was the monopoly of the redistribution of goods as the central legitimisation principle of the bureaucracy apparatus. In this sense, what was more important than the maximisation of goods was their control, especially the control of key goods that increased the capacity of the apparatus for its further allocation. Emphasis was therefore put on, for example, heavy industry which was systematically supported to the detriment of the consumption industry. The reason behind is that heavy industry produced centrally controllable resources unlike consumption goods which are easily released from control by the state apparatus to get under market influences (Verdery 1991: 420). The consumption behaviour and people’s strategies were influenced by limited access to goods that were primarily available to the state. According to Búriková, socialist modernisation was based on the underestimation of the role of demand in the organisation of production and consumption which were defined from the point of view of forced social savings and limitations. “The socialist system in its efforts to plan production subordinated the population’s needs to bureaucratic planning – consumption was sacrificed to the benefit of production and control of products,” (Búriková 2006: 85). However, the winning of control over the means of production and the disruption of traditional sources of subsistence and of the self-supply economy re-oriented people’s focus from production to consumption.

The central control of goods was associated with the principle of soft budget constraints (Verdery 1991: 422). Unrealistic expectations concerning production by

firms, companies and entire manufacturing sectors, accompanied by low sanctions for (from a capitalistic perspective) “ineffective” management, (de)formed the nature and the structure of the state’s economy. Such conditions created an “economy of shortage” (Kornai 1980) which inevitably motivated the actors to search new – legal or illegal – strategies to obtain scarce goods. In the socialist context, along with the centrally planned economy, more or less disregarded shadow economies were also functioning, which, on one hand, posed a risk to the allocative monopoly of the centre, but, on the other hand, formed a necessary platform to satisfy people’s needs. All actors – from individuals to communities – tried to use their position as platforms to obtain access to sources. In the environment of the culture of scarcity, what was becoming more important were social networks accompanied by nepotism and exchange of services and goods which formed part of various levels of “informal” economy (Možný 2009: 43).

Yet, these processes disrupted the position of political centres. According to Verdery, a state apparatus that has usurped power in a society to the detriment of other social actors is usually weakened by any social obstacles it faces. The political and economic direction and strategic plans are defined by the centre, but their implementation is executed in the local context. Such conditions easily result in the loss of control of the centre and uncontrollable disintegration of power (Verdery 1991: 423). And last but not least, the state can only be as strong as the relation of its citizens to the state. This moment was reflected in the socialist society in the way socialist countries and their symbolic power were present in people’s everyday lives. As a result of the disruption of these relations, the bureaucratic apparatuses could not do other thing than to choose alternative ways of controlling their own citizens. The immediate consequences included, for example, the politicisation of culture and the effort to unprecedentedly dominate cultural production. In this case, also, action provoked a reaction: a cultural equivalent of a shadow economy represented by alternative culture, from samizdat literature to informal movements and social initiatives (Verdery 1991: 420-431). However, there were certain differences among the individuals socialist satellites in this regard; from the macro-economic point of view, the situation in Czechoslovakia was better than in other countries of the Soviet Bloc (especially since the end of the 1960s), which had a “demobilising” impact on the dissemination of dissident ideas (e. g. Holý 1992; Možný 2009).

Life in the enclosed economic area east from the Iron Curtain developed in its own historic time and tempo controlled by specific criteria for the assessment of the population’s needs (Lipták 2008: 63). The causes of the collapse of socialism can be sought in the parallel effect of several – national and also global – political, social and economic factors. One of the reasons was the gradual disruption of visible and invisible relations between the macro- and micro-levels of the society’s functioning and between description (propaganda) and reality which resulted in the collapse of the system at its different levels. According to Ivo Možný, the historic overturn was the implementation

of “...the vector of crossing and usually non-reflected long-term interests of various individuals and entire social groups“ (Možný 2009: 113).

CONTRADICTORY SOCIAL CHANGE

The features and patterns of a social system are eventually more legible upon its gradual disintegration during a transition period (Verdery 1991: 420). The change after the collapse of the socialist regime was not formal, and as such it cannot be easily demarcated in terms of time. This change was connected with fundamental transformations of political, social and also property relations which survive until the present, just as their impacts. The dominant aspect of this social change was primarily a change in the monopoly control by the Communist Party over the bureaucratic apparatus and the political sphere, and the related rise of competing political parties and non-state organisations. At the same time, the emerging private sector started to suppress the institute of public ownership in particular through privatisation processes and restitution of property. These processes were linked to the decentralisation of the economic and political life and to efforts to install capitalist market principles (Verdery 1991: 432). The year 1989 was also accompanied by the profound destruction of political institutions, economics, strategic elites, and by a degradation of the cultural capital the likes of which, according to Lipták, had only be witnessed before in the Communist coup in 1948 (Lipták 2008).

Postsocialist transformation was not easy and straightforward, as it comprised contradictory processes intervening in the lives of individuals. In general, the political and economic system elements and institutions were not introduced with regard to some aspects of the socialist past, and they worked in a different way than expected by the political actors in the postsocialist reality (Hann 2000). For example, in connection with the restitution of agricultural lands the issue of morale related to the re-instalment of the institution of private property often collided with the economic rationality and the efforts to effectively use the lands. Specific solutions thus had often tragic consequences at the micro-level and changed the life paths of many people, not necessarily in a positive sense (Verdery 2004).

Some elements of the postsocialist transformation resulted from the very change of the social and political system. It should not be ignored, however, that some other elements were the consequence of wider processes at the global level. The period after 1989 opened the Slovak society to global changes. After the fall of the Iron Curtain and the defeat of real socialism, (neo)liberalism became the new ideological monopoly (Harvey 2007). At the same time, Central and Eastern Europe got strongly influenced by globalisation processes with constantly growing flows of capital, goods and information. The analysis of the postsocialist environment should therefore not privilege phenomena that are specific to former socialist countries and alongside lose sight of elements concerning all developed industrial countries (Hann 2002: 9).

As Bitúšíková and Luther stated, globalisation as a process raises contradictory attitudes in the academic discourse. On the one hand, it is pessimistic attitudes linked to the economic destruction and subsequent disintegration of local communities in various parts of the world, related to the deepening of social differences and decimation of lower social classes or unavoidable loss of control over more and more spontaneous global economic processes (Bitúšíková – Luther 2010: 19). These lead to economic crises which exacerbate the social insecurity of large parts of the population. The global economy and social relations are beyond social control. One of the specific consequences of globalisation is the suppression or extinction of local social and cultural phenomena. In other cases, such processes encourage revitalisation or the creation of special, innovative local forms. The processes are characterised by growing inequalities between centres and peripheries, which is manifested among different countries and their regions (Kalb 2002: 317). However, the opening of the country to the global world also involved the infusion of capital, goods, services and investment opportunities. Globalisation is a world of new possibilities for interaction, communication, work and travel in time and space by merely pressing fingers on the keyboard. Yet, the availability of such a “lightness of being” is largely limited – it is determined by the possibilities of individuals, especially by their access to capital. The new social conditions brought great benefits to certain parts of the population, especially educated young people often from urban environments that benefit from the acquired availability of information, and have the possibility to move and interact in a global context.¹

According to Bunce, the postsocialist environment as a whole, leaving out the specific features of individual countries and regions compared to other countries at a similar level of socio-economic development, is to a certain degree characterised by a special socio-economic profile (e.g. relatively balanced distribution of income among the population). The other specific features also include persistent political and economic problems resulting from privatisation processes and corruption related to revitalisation and the introduction of new forms of property relations. The postsocialist context is in general defined by weak enforcement of law and related mistrust of the population in political leaders, as well as political and economic institutions involved in the running of the state (Bunce 1999: 758–759). Don Kalb explains this (to a certain degree homogenous) development in postsocialist societies by inevitable causality which results not only from the common socialist past, but rather from related changes in relations, practices, social processes at the macro- and micro- levels in the transition period, and from current ideas of political actors about further directions. According to him, the analytical emphasis on the interconnectedness of the developments of social phenomena explains the knowledge, habits and networks from the past used as tools in the present conditions. It also explains why many actors in the

¹ The social group that primarily benefitted from the change of the regime was, at the end, the already existing elites that were able to quickly adapt to the dynamically developing rules and patterns.

postsocialist context did not favour the transition, and on the contrary, have developed their own, ambivalent strategies (Kalb 2002: 323). From the point of view of political actors, the economic relations in postsocialism are to a large degree the consequences of economic interventions – in this sense, the transition primarily derived from privatisation, price liberalisation, inflation or manipulation of interest rates. When such interventions are confronted with everyday life, the reaction to them is always based on non-economic practices, activities and acts of actors (Burawoy – Verdery 1999: 14). An example are contradictory relations and processes arising from the transformation of ownership relations in connection with the renaissance of private property or people's specific attitudes to collective ownership in postsocialism (Lutherová G. 2012).

THE POSTSOCIALISM OF “SMALL” WORLDS

How was the social change at the level of macro-processes reflected in the so-called “small transformations” (Róna-Tas 1997)? To what degree were individuals able to adapt to the dramatically changing social conditions and in what way have they been involved in them? This issue is interlinked with the problem of adaptation, perceived according to the classical definition of Redfield, Linton and Herskovits as a pheno-menon linked to acculturation. Acculturation is the result of a direct meeting of groups of individuals with differing cultures causing cultural patterns to change on one or on both sides. The specific elements can constitute the basis for a functioning cultural unit perceived and lived as harmonic and meaningful. Yet, they can lead to a series of contradictory and conflicting attitudes and perspectives faced by individuals in their everyday lives (Redfield – Linton – Herskovits 1936). The classical perception of acculturation and adaptation processes is inspirational also with regard to changes in the postsocialist context. The opening of markets accompanied by the penetration of cultural phenomena from the West, strengthened by the pressure of the neoliberal ethos and constantly growing possibilities for mutual communication brought a rapid change in the living conditions at all levels of the society.

According to Burawoy and Verdery, the conventional analyses of the social transformation perceive the micro-level exclusively as a platform for the expression of macro-structures, approaches and ideologies. Such an approach very rarely considers the importance, influence and consequences of the local political, economic and cultural contexts, as well as the behaviour of individual actors in particular life situations (Burawoy – Verdery 1999: 1-2). The relation between macro-structures and the everyday lives of individuals in postsocialism was determined by the collapse of the single-party political system and of the centrally planned economy. The economic and political transformation brought along new social conditions such as the opening of the market and processes such as privatisation or restitution. The transformation of the societies “...in the context of changes in the global regime of accumulation has radically shifted the rules of the game, the parameters of action within which actors

pursue their daily routines and practices" (Burawoy – Verdery 1999: 2). The disintegration of the system after the fall of the Iron Curtain enabled individuals to create to a larger extent strategies and behaviour patterns in their own micro-worlds. Individuals orient themselves harder in the new context, but on the other hand, they have a certain opportunity to make their autonomous strategies that can bring unexpected results. In some cases, their behaviour looks innovative, in other cases rather rejecting or passive, bearing the heritage of socialism. The apparent reproduction of phenomena or models of behaviour from the period of the former regime can also be considered as a reaction to the new conditions of the environment, for example, to its market changes. Such behaviour can appear as a relic of socialism also because it is named and expressed by a vocabulary and symbolism used during the pre-revolution period (Burawoy – Verdery 1999: 1-2).

People's adaptation mechanisms and strategies have been defined by standards and values, as well as by the patterns of systems from which the society evolved. Burawoy and Verdery compared the social change after 1989 to the analysis of the social resistance against the market boom in the middle of the 19th century. According to them, we can observe similar processes in the postsocialist environment, characterised by selective acceptance and appropriation of new opportunities by actors, and by improvisation or explicit opposition against the transforming living conditions and circumstances. The key factor at the end of the 20th century, just as in the middle of the 19th century, was the rapidly developing capitalist economy in an ever wider global framework (Burawoy – Verdery 1999: 15-16). In the postsocialist context, dramatic changes occurred in the structure of the economy and production. Along with the emergence of multi-national retail chains and brands, we can also observe development of small and medium-sized enterprises. Small shops selling traditional products and brands up to innovative or exotic goods started to form part of the local nature. A good idea and motivation, however, are not enough to maintain an enterprise; private business must cope in a rapidly changing competitive environment. While the adaptation of some actors to new conditions has represented new, wider possibilities and fields of action, others have become marginalised or have found themselves on the verge of poverty. Their action was a form of adaptation to the new conditions and living context, and an expression of the persistence of old habits and approaches (Burawoy – Verdery 1999: 15-16).

And last but not least, social transformation has developed not only in the public space, but has also been reflected in the intimate worlds of actors, comprising changes in the family environment which affected the very structure of family relations. Since the collapse of the socialist regime, the age of contracting marriage has moved to a later age, and the number of contracted marriages and the birth rate have both decreased (Filadelfiová – Guráň – Šútorová 1999). At the micro-level of family relations, the so-called Slovak family, as opposed to the traditional model, seems to have become gradually individualised and democratised, and new forms of co-existence and family

units appeared (Chorvát 2002). New life models have found ground in the context of gender roles, and the strategies of the individual members of families have changed, too. The society started to talk about the phenomenon of new fathers, and the double burden of women has declined in terms of equality in the division of labour (for example, Filadelfiová 2008; Majerčíková 2002; Bútorová et al. 1995; Bútorová et al. 2002).²

POSTSOCIALISM IN THE URBAN CONTEXT

In spite of the fact that the above-mentioned processes affected both urban and rural environments and communities, cities and towns have been their driving force and fertile ground (Bitušíková – Luther 2010: 24). The urban environment in Central Europe was affected by important political, economic and socio-cultural changes (for example, Musil 1993; Steinführer – Haase 2007; Kostinskyi 2001). The postsocialist development of towns was accompanied by the internationalisation of the urban environment, economic restructuring, and by significant functional and spatial changes (Sýkora 2007). Postsocialist towns are characterised by elements of major demographic transition that resembles the situation in Western Europe (birth rate decline, ageing population, higher average age for contracting marriage, new forms of cohabitation connected with fundamental changes in the value systems of people reflected in the transformation of their life paths and styles), and also arise from processes related to the regime change (Steinführer – Haase 2007).

The social environment of postsocialist towns is created by various social, economic, cultural, ethnic, and age groups of citizens. According to Hannerz, those remembering their form from the period preceding the socialist era meet with those whose experiences were formed by several decades of socialism. Yet, the age group of people who were young adults or children during the system change plays an ever increasing role. Some of them have their own personal experience with events that lead to the regime change, but organise and realise their adult existence in postsocialist conditions (Hannerz 2010: 14). On the other hand, the new generation, without direct recollections of the period before the collapse of the regime, is coming forward with a perception of socialism only as a foggy memory or as a mediated abstract representation. The young people of today therefore seem to reject the postsocialist "label" as something generalised or derogative (Humphrey 2002: 13). However, they also grew up in life conditions defined by the dramatic change in the social system. All these age groups assign a very different local meaning to a postsocialist town, and their inter-generational relations are to a certain degree influenced by their own special approach and attitudes to the everyday reality (Hannerz 2010: 14).

The character of postsocialist towns is further enhanced by growing tourism which has changed towns from the material and economic points of view and specifically

² Though one could object in this regard that the transformation sometimes occurs rather at the declaratory level than in everyday life.

from the point of view of the availability of services and goods. New social groups and layers represent a special group of inhabitants of postsocialist towns which arose or started to be more visible after 1989. Although Slovakia has long faced the problem of a closed legal system which complicates the entry and long-term residence of immigrants in the country (especially some specific groups), the involvement of the population in inter-continental mobility has been intensified since the collapse of the socialist regime, and migration from/to the country has increased. What are the attitudes of the Slovak general population to the “new” ethnic minorities? They are more favourable to certain groups, especially those which, in general, explicitly relate to economic development or increased employment (for example, in connection with the opening of foreign car plants). On the other hand, the attitudes to immigrants from the “Third World” are more closed, which corresponds to the country’s legislative system (for example, Filadelfiová – Gyárfášová – Sekulová – Hlinčíková 2011; Hlinčíková – Lamačková – Sekulová 2011). Moreover, many involved actors consider the cultural assimilation of immigrants the prerequisite for their undisturbed life in the Slovak environment (Bitušíková – Luther 2010).

“REAL” POSTSOCIALISM

Katherine Verdery, a prominent representative of the anthropology of postsocialism, reflected on possible social developments in the next period in her study published immediately after the collapse of the regime: “How will persons privileged under the socialist order fare under the new circumstances, and how will the older forms of inequity continue to constrict people's chances? To what extent have socialist ideas about classlessness and equality entered into people's thinking, despite their categorical rejection of socialism overall, and what effects will this have?” (Verdery 1991: 432). As was later observed, “real” postsocialism has primarily been a period of inter-community conflicts.

The pressure on the consumption behaviour of the population is increasing more and more, but the society has been also marked by crises which to a large extent resulted from developments in the global financial markets: on one hand, by market and economic crises, and on the other hand, by social and cultural crises, and the crisis of values (Gindl 2008). The postsocialist environment is characterised by social dependence of large parts of the population (Lipták 2008: 67). In this respect, the change of the social system has not satisfied the (unrealistic) promises and expectations that people had during the Velvet Revolution (see, for example, Nosková 2005; Lipták 2008). Many problems relate to the weakened position of the demoralised and internally disintegrated class of workers (Bunce 1999: 759). The consequence is a resentment by a certain part of the population towards the former regime and its specific approach to ensuring social security. In a society where public goods are scarce the ambitions of individuals become illusions, creating collective feelings of

disillusion (Kalb 2002: 318). The persistent macro-economic crises thus deepen social inequalities, and increase tensions among large groups of the population. The public discourse then turns against the socially weaker classes, often on ethnic grounds. As Verdery affirmed, such an approach of the majority population is not only the consequence of pre-war ethno-national relations within the region. During the period of socialism, inter-ethnic tensions were supported by the economy of hardship which preferred any social tools to reduce competition for hardly accessible goods, including the aspect of dividing the population into “us” and “the others”. The ethno-national resentment can therefore be perceived as an unavoidable consequence of the collapse of socialist regimes in Central Europe (Verdery 1991: 433).

In addition to that, the civil society started to develop. From the point of view of social sciences, it is one of the most interesting aspects of the postsocialist transition. According to Verdery, the set of phenomena considered as expressions of civil society has evolved in the framework of volunteering or expert associations, training institutions, as well as various groups, from professional organisations to neighbours’ groups or those with a specific purpose. These are social relations in the interspace between households and the state, at the level of societies and organisations which are not directly controlled from above (Verdery 1991: 432). Many social scientists criticise the treatment of the concept of civil society as such, since it can easily become a generalising, pleasing, and especially ideological category (Hann 2002: 9). In the social practice, what could be increasingly observed throughout the past years is the stimulating impact of transformation on people's involvement in public affairs. During socialism, this space was rather vacant, or replaced by institutions in the hands of the state political apparatus. In parallel, illegal, shadow groups conducted their activities at various levels of the social life, but the reach of their activities was largely limited by the nature of their functioning. Atomisation, alienation and loss of personal motivation or capacities of actors were the predominant experience of Eastern Europeans in the context of collective civil and political activities (Verdery 1991: 432-433).

The building of the civil society after the collapse of the socialist regime was therefore a very long and demanding process. One of the fundamental contexts of the postsocialist everyday life is to a large degree the persistent “gap” between citizens and the state (Giordano – Kostova 2002). On the other hand, the voice of the public can be “heard” more and more in the public discourse. Sometimes it seems to work through depersonalised expressions in the virtual internet space, but citizens' participation also increases through various civil campaigns and initiatives, especially among young people (for example, Brozmanová – Gregorová 2012; Gallo – Lenčo 2009). These expressions seem to relate to the diversification of the population and also to increased civil awareness. The majority is confronted with the ever stronger voice of minorities, and new – mainly local forms and expressions of activism arise. Changes influence the way of life of individuals, and transform their mental worlds, as well. Many of these

phenomena are linked to the wider European and global developments, but acquire their specific, local forms determined by the postsocialist context. It is a question, yet, whether open market conditions bring along sufficient social security and prosperity which are the prerequisite for the development of a civil society (Kalb 2002: 326). Moreover, certain frustration from the enforcement of neoliberalistic principles as a “panacea” to the macro-societal ups and downs has been present not only in the Central European region.

POSTSOCIALISM IS NOT OVER

As outlined in the introduction to this chapter, postsocialism remains a problematic analytical tool that social scientists would rather avoid in their reflections (Humphrey 2002). It is an ambiguous concept which is hard to grasp when analysed, often ideologised, and hard to define in social practice. The research of social changes must therefore analyse the phenomena profoundly and in a complex way, while taking into consideration the relations, conflicts and ambivalence between the macro- and the micro-levels. A detailed examination of social processes and their reflections in the lives of individuals therefore requires a focused qualitative field research (Hann 2002: 7).

What is postsocialist reality like today? The change of the regime in 1989 was connected to the democratisation and diversification of the society. It also resulted in fundamental economic and political changes which brought a higher standard of living to large groups of the population. On the other hand, it involved economic crises – from the post-revolution crisis of the 1990s up to the global financial crises of the present. These processes had consequences which deepen social and economic inequalities among people: degradation of human labour, intensification of global capital flows, increased impacts of the financial capital and multi-national companies as the central coordination mechanism of the global economy (Verdery 2003). The characteristic features of the environment also include corruption, clientelism, and social dependence of large parts of the population (Lipták 2008: 67). The new social system has changed the structure of the society, accelerated people's migration, transformed the nature of labour migration, and enhanced tourism. The appearance of public spaces, especially of towns and suburban areas, has changed, as well. The society has become penetrated by global technology, internationally spread business articles and cultural forms that have influenced the everyday lives of inhabitants (Bitušíková – Luther 2010: 17). Commercialisation has affected diverse fields of people's lives. The impacts and importance of marketing represented by omnipresent audio-visual smog of ads and the increasing availability of consumption goods stimulates the desire to adopt an own material world or authentic social relations, and a healthy and sustainable environment (Lutherová G. 2012).

Individuals stand in the middle of the social change, and social transformation is reflected in their everyday lives, changes in lifestyles, paths and perspectives. The task of urban ethnology or anthropology is therefore not only to immerse in social processes, but also to know better both the parallel and contradictory relations and tensions. The efforts to understand the contradictions and patterns of the present should not be abandoned, since the society is inexorably moving forward through a constant and variable movement.

CHANGES IN THE WORKING LIFE: THE STORY OF A COMPANY AND ITS EMPLOYEES

Katarína Koštialová

The working life of most people usually takes place in bounds of an institution, a company or an organisation. Even starting working, one already has to adapt to the new team, new skills, company culture or communicational and inter-personal relations. He/she is put in a certain hierarchical structure (professional and functional), works with specific levels of technology in different work and cultural environment. One adopts new goals, values and norms of the group and the institution (Rymeš 1998). For most people work is not only important in order to maintain an income, but also demonstrates other important aspects that are appealing but not always healthy. Examples such as socialising, cultural or identifying function, self-realisation or prestige (Koštialová 2009: 34). Except age, education, etc., a career path is also influenced by political, economic, technological, social and cultural evolution of society that an individual has to adapt to during his/her professional life.

During the time of Zygmund Bauman's solid modernity, the employees regularly met at the same address and neither the workers nor the capital could move elsewhere. "The capital and the workers were united in wealth or poverty, sickness and health until death do them apart." The factory was their mutual home – but also a battleground of trench war and a natural home of hopes and dreams... Everyone who started working at Ford as a young apprentice could be almost certain to also end their working life there. The time horizons during the era of "solid modernity" were long-lasting (Bauman 2004: 31). As Zygmund Bauman further states, during the time of "liquid modernity" when we are open to free circulation of capital and commodities, anything that happens at any one place has an influence on the lives of people. We cannot certainly say "this does not concern us" about anything (Bauman 2008: 15). Companies, factories, organisations and people have to consider and react to these facts. It is possible to talk about the adaptation process at a macro and micro level.

GOALS

Adaptation is viewed as a result of changes in the structure of social groups, organisation, culture as well as behaviour. It contributes to the survival, functioning or maintaining the balance with the social and natural environment (Petrusek 1996: 40).

Changes in our society that occurred during the social transition as usually dealt with at macro-level and are mostly related to political and economic factors. Sociologist Marian Kika warns that researches and papers on the transformational changes in factories are scarce. Furthermore, both local and foreign authors focus mainly on the

economic aspects. The economic view of the transformation is also supported by corporations that present in their annual reports financial and economic information but disregard what Hutchison¹ calls "the human side of transformation" (Kika 2011: 392).

Outside influences and changes during the last 20 years are so distinctive that there occurred fusions, lowered productions and even bankruptcies.

The focus of this chapter is on transformation and adaptation of a wood processing plant Bučina in Zvolen and its employees. The company is one of the oldest in the region. It underwent privatization and is now a member of the national group. The aim of the case study is to describe the changes and follow the adaptation of the company and its employees to the new political, social as well as economic situation. It also pays attention to the influence of globalisation and technological elements incorporated into the lives of the people. I will attempt to answer the question how Bučina and its people adapted to the new ownership, manufacture, business, personal as well as social changes and how they adapted to the new company culture.

The field work and the topic were developing slowly. To observe the process of adaptation with all its causes, forms and outcomes is not easy and is a real inspirational challenge for current ethnologists. Field work was carried out by observation and interviews with the employees. The interviews were conducted with employees working at different positions in the company and they all took place on the premises. I appreciated with the willingness and open heart of all interviewees from the top management to the assistant who co-ordinated my appointments and visits of the company.²

I also interviewed the employees that no longer work for Bučina. All the respondents will remain anonymous throughout my paper.³ The research is a combination of field work, literary research, study of regional history and the press from the period. I also gathered materials and information from the memoirs of Július Jackuliak⁴ as well as books and periodicals from the Slovak forestry library in Zvolen.

THE STORY OF THE COMPANY I

The origins of Bučina were influenced by several inter-linked geographical, natural, historical, political as well social and cultural determinants. Slovakia was rich in trees and the forests of Upper Hungary, especially central Slovakia, were perhaps the greatest royal hunting territory in Europe. The oldest historical sources mention the area around Zvolen as "the great king's forest" (Kavuliak 1942: 33). The make up of the trees was mainly deciduous rather than evergreen. The most common tree of

¹ Hutchison 2002.

² Thank you A.J; D.B; M.K and other employees for their time and willingness to share their views and experiences with me.

³ I only refer to gender of my respondents (F or M) and age vek: 20 – 40 (young), 40 – 60 (middle aged), over 60 (senior).

⁴ Jackuliak, Julius. 2005. *Bučinári. Spomienky*. Bratislava: FEELING.

the Slovak forests is beech that is only rarely used in lumber industry. Great supplies of beech wood were used as fuel which was economically ineffective. The opportunity to complex process beech for socially required products with high user value became very much the focus from the economic, industrial and sustainable development of the country point of view. During the time after WWII, it was necessary to revive the industry. Railroads were damaged or destroyed and there was a need for mechanical, mass production of railroad ties and branch processing units. New furniture also had to be produced for the new and reconstructed houses and so beech wood became an important commodity during this time. Preparations for starting a wood processing plant began in Zvolen under a great initiative of the representatives. Zvolen is situated among forests rich in beech and was already an important junction. New track could be connected to already existing ones which was crucial for such a company to function. Furthermore, there was the vision of new workplaces, profits, education as well as the certainty of perpetual growth of the standard of living (Mrník 1996: 1066).

A committee in charge of building the lumber industry in Zvolen was appointed before the end of WWII. By May 1945 it had already drafted a memorandum presented to Slovak national bodies. On the 2nd August 1945, the ministry of agriculture and forestry of the Slovak National Council and the Headquarters of State Forestry in Bratislava made a decision from which it is evident that citizens and inhabitants of the area actively participated in the negotiations. The result was the establishment of a wood processing plant named Bučina. The initial general assembly of the corporation took place on the 28th January 1946.

ONV (The District Municipality) in Zvolen privatised the land in the territory of the village Môťová and the building work began on the 9th May 1946 (Horský 1993: 117).

“...it needs to be said what conditions the building started..., the foundations were dug manually, the concrete was made in classic mixers and wheelbarrows were used to carry it around” (Jackuliak 2005: 27).

Eventually, halls, production lines, a firehouse, a kitchen with a dining room, an ambulance etc., were raised. After the February 1948 (the Communist *coup d'état*), the management changed according to the regulation of the Ministry of industry. Bučina was nationalised and became a national corporation.

The initial production was focused on rail ties and lumber. Eventually the manufacture was broadened to production of chipboards, floors or furniture prisms. Parts of the manufacture were wooden structures such as newsstands, wooden houses, kindergartens, administrative buildings and accommodation pavilions.⁵ These structures were exported as far as Libya, Yemen or the extreme Siberian countries. Their functionality helped with the adaptation to harsh natural and climatic conditions. They could be transported far and their insulation qualities and windows could withstand temperatures up to -50°C. This quality is also mentioned in the following citation:

⁵ During building the Orenburg gas pipes, Bučina was a producer of temporary buildings for workers and storages.

“...I don't know whether Bučina still exists...But I hope, that regardless all the changes it still makes its products. Why do I write? Maybe because I want to thank the workers of Bučina for helping me to feel good at the edge of the world...I was doing a research in the region of polar Urals in Russia. I lived in a wooden house VACHTA of Bučina, Zvolen. I would like to say that the house served me well and I admired its functionality. In the north, I could see everything destroyed by the people and the climate. But your house survived everything. It was warm, insulation was well done and even the WC worked, which is a miracle in Russia. I was also happy with the kitchen. I always came back to my VACHTA as if I was coming home. It stands in the tundra on the ever-frozen ground and servers as shelter and a haven for travelers. Close by around it are the polar wastelands...So thank you that I didn't feel so very alone...” (ibid. 2005: 35-36).

Because of the structure of the manufacture, quality of the products and its economic prosperity, Bučina became one of the most important lumber corporations in Czechoslovakia as well as abroad.⁶ New production lines were built and the equipment was modernized and mechanized. Bučina was the first in the lumber industry to introduce mechanical processing of the data. But automatization of information systems was also necessary.

There were 27 km of railroads in the facility and until 1989 the inbound and outbound presented some 100 wagons a day. One of the respondents stated: “...the company was big, we had more kilometers of railroads than the whole of the people's republic of Albania” (m., senior).

Fires caused by high temperatures of the technologies or by flammable materials were a frequent problem. The fires always required new investment stimuli and the fire brigade of Bučina employed some 40 people. A canteen where the employees could buy hot food was built in 1948. In 1973 a new dining room was opened in the administrative building and food was served not only at lunch but also at breakfasts, dinners and during the night shifts. As the company was big, there were also small buffets in some of the production buildings.⁷

Before 1989, Bučina employed about 3000 people. There were several generations of families working there and during the course of the years, it also saw a fair number of marriages (according to the respondents around 70). City transport was in accordance with the working hours in Bučina. There was a larger bus station at the main entrance and there were buses waiting before as well as after hours. The first employees of Bučina came from Zvolen and from the surrounding villages, and it was necessary to provide quality transportation for them.

The timber industry contributed also to the educational system in the city: there was

⁶ Bučina exported its products to almost fifty countries Európy across the globe.

⁷ In the 1980s, side production was growing pigs (around 40) that were fed by food waste.

a vocational school, a high school specialised on wood industry and the University of Wood Industry and Forestry (Vysoká škola drevárska a lesnícka: VŠLD). The Faculty of Wood Industry was the only faculty in Czechoslovakia that provided education for both Czech and Slovak students. Several employees of Bučina guaranteed quality education for the student due to their high level of expertise. Zvolen became the centre of the timber industry and the nurturing specialists in wood manufacture.

A problem with accommodation of its employees arose soon after the opening of Bučina. During the years of 1949-1986, a significant construction of modern buildings and apartments at the Sekier neighbourhood took place. In addition to a thousand new apartments, Bučina had accommodation facilities in their own dormitories and it also established nurseries and kindergartens at Sekier.

Employees' health care was also very important. The employees working in difficult conditions had the right for rehabilitation in a nearby spa of Kováčová. Furthermore, Bučina also constructed its own recreational-rehabilitation facilities such as the Rehabilitation institute in Dudince, bungalows in Štúrovo, Dolná Strehová, etc. Work benefits included extra holidays, educational tours, spa recreation, cultural and sporting events, fairs or the possibility of further education, etc.

Sekier can be considered "Bučina's neighbourhood". In 1961, people also built a company Trade Unions Club (ZK) here. It was used for all kinds of cultural and social events, balls or work meetings. ZK also hosted a theatre group, dance ensembles, bands, amateur photography course, etc. The Bučina brass band contributed to the rich musical tradition in Zvolen.

Sport plays another important role in the life of a city dweller. Active involvement and necessary financial aid was provided by the employer in order to maintain sporting of employees. In order to improve the sporting life in Zvolen, two biggest clubs, Lokomotíva and Bučina merged into "TJ Lokomotíva – Bučina". Bučina financially contributed also to the construction of the Zvolen winter stadium and for many years supported Zvolen's ice hockey.

"...after the velvet revolution we had a few hockey players employed here. I mean they got their monthly pay here. Hockey sticks and all the gear was financed from the fund of cultural and social needs..." (m., senior).

CHANGES IN ECONOMY

One of the conflicts of communism was connected to the dominance of collective ownership and the dependence on The Council for Mutual Economic Assistance – Comecon (RVHP) – the economic organization of former communist countries under the leadership of the Soviet Union. Forced transfers of resources and the forced specialisation of production were only a few aspects of this dependence (Staniszkis 2006: 29). After the fall of the Iron Curtain and the end of the Comecon, the long built business ties and planned partnerships were cut loose.

"After 1989, new economic things happened. Before, the priority was production because there was always someone buying. We thought we were the monopoly and everyone had to buy from us. Not true. Eventually, the selling became the primary economic target. And since people didn't understand this, this is how it ended" (m., senior).

Society of real socialism guaranteed everyone the right to work which ensured everyone a stable salary. Many people were employed "just to be employed", without proper work position or tasks. Many considered it to be the invisible line between work and rest, just as the invisible line between state, co-operative and personal property. Work became a game for many (Keller 2005: 87).

"Bučina was famous for its production. But many employees barely did what they were asked to do, and many did not do even that. Discipline was bad. Lot of people were spoiled" (m., senior).

The fall of communism in Czechoslovakia was followed by rapid economic liberalisation which included large privatisations of state property, corporations and institutions. Post-communist economy evolved in several phases. It was particularly the shift of the means and the capital into the private sector and the phase of transformation. Privatisation in Slovakia started in 1991. It was non-transparent and brought with it corruption and quick privatisation. It was a problem both in Slovakia and the Czech Republic (Ross 2009). As a member of the EU (since 1st May 2004), Slovakia had to form a functioning market economy, eradicate the elements endangering life and economic processes and facilitate the transfer of products, services, people and capital (Okáli 2004: 14).

A capitalist corporation requires production for commercial markets and the prices equally signal the investors, manufacturers and consumers (Giddens 2003: 55). Similar opinion is also presented by Jan Keller who claims that without finance you cannot invest, innovate and therefore cannot make it in the competition. Faster growth means bigger change and that again means more profit. The imperative of growth economy is: when change comes, no one has the option to embrace it or not. Those who do not do it, loose the market and die economically (Keller 2005:19).

One of the structural changes in the economy of postsocialist countries has been the trend to split big corporations into smaller companies with fewer employees. Except spontaneous changes of economy (shift into private sector, breaking down of corporations), there were some attempts to reach into politics. The process of privatization was such an example. According to Marian Kika: "transformation of state corporations is not only economic, but more importantly a complex system change which influences both people and the employees" (Kika 2011: 392).

CHANGES IN THE COMPANY

After the changes in the social system in 1989, Bučina became a joint-stock company in 1992 as a result of the transformation of economy and privatisation. Rapid transformation followed. At the beginning, the company conducted identical activities as Bučina, but these were soon stopped (vocational school, recreational facilities, the kitchen, buffets, traffic...). Several production lines were closed and the company was forced to cut jobs, stop divisions and empty production halls. The number of warehouses was reduced and entire productions were being stopped. ZK ROH (Trade Unions Club) at Sekier slowly decayed, the interior was robbed and its exterior was eventually demolished. In the end it was replaced by Tesco.

According to Josef Charvat, every living thing can adapt and the success lies especially in the ability to adapt to the environment (cited according: Petrusk 1996: 40).

The need or the necessity of adaptation is often met with fear as adopting new ideas collides with fixed stereotypes. This change and subsequent adaptation to something completely new was unthinkable for the employees. It was a very difficult and painful time, especially because of the uncertainty and the fear of the future due to the lack of information.

“We had no idea what is going to happen and what the future holds. It was just a murmur. And a constant uncertainty” (w., young).

The employees not only missed the work but also their colleagues and the memories and times spent together and behind the machines.

“My heart almost cried when they dismantled the saw. We had such a saw, that the entire forestry world was jealous. We had the biggest and the most beautiful saw for beech. It dealt with those massive trunks like they were matches...” (m., senior). Many employees could not imagine that the company they devoted all their professional life could be stagnating and that they might have to leave.

“It was tragic to see husband and wife that worked here for 20 years leaving. Catastrophic...” (m., senior).

“I was worried they would let me go. It was stressful because there was someone leaving every month. It was worst when they stopped the production line I worked at” (w., middle age).

There were about 3000 people employed in Bučina Zvolen in 1989. In 2003, it was just above 600. The official website states that *BUČINA ZVOLEN, a. s.* underwent significant ownership changes in 2003-2006 and was in the category of small and medium enterprise.

THE STORY OF THE COMPANY II

The production of beech chipboards used to be the main activity of Bučina. On the 17th of October 2003, Bučina became a member of an international group Kronospan.

At present, *Bučina DDD (spol. s r.o.)* is the biggest producer of chipboards,

laminated chipboards and glued wood in Slovakia. With the presence of a foreign investor, Bučina has been transformed back into one of the most modern producers of chipboard in Europe. Kronospan invested about 133 mil. € into the modernisation of production. At the time it employed 185 people, which has now increased to 255. The average salary in 2012 was 1030 €. The turnover in 2012 was 85.42 mil. € where 55% of the production was exported abroad. The executive director of Bučina DDD since its formation is Ing. Antonín Juříček.⁸ Because of the years of expertise, Kronospan only employs people who are local and know the mentality of the people into its management. The adaptation was not easy, but it presented a step forward.

“When people face something they don’t know, there are worries. What is it going to be like? Will they not let us go? Maybe they just want to make money and go” (w., young).

“The beginnings were hard. We had to work hard. And get used to everything new. New technology, new computers. So you had to adjust your thinking. But people were happy that Bučina survived. Without the foreign investor it would have gone bust. It is now modern and still keeps its original name” (w., middle age).

Kronospan is a global company based on advanced information technologies and quality products. Bučina DDD adopted all standards of Kronospan and follows their company philosophy of “best practices”. Certain activities are not concentrated in one place but are located in other countries. IT is in Germany, finance in England, technologies in the Czech Republic, education in Slovakia, etc.

Adaptation in its primal stages can be also characterised as the adoption of new rules. The employees are required to work harder. “The company requires us to work 120%. 100% is not enough. 100% is the norm” (w., young). From the interviews it is obvious that the employees are well aware of working for a multinational company where they are tightly bound to deadlines and have no way of bending the rules. Working for such a company requires responsibility and discipline.

“When I compare it to 11 years before, the pace was nowhere near. Now, it’s dynamic. The responsibility is huge. It never was before and it was lost among all the people. Sometimes you now have the amount of work for five people before. So the responsibility is also higher” (w., young).

The employees who had the chance of working for both managements all agree on stricter rules, keeping the morale and safety. Cleanliness of the workplace is also much appreciated.

“The morale has changed. When I have to be at work at 6, it doesn’t mean I have to be on the premises. No, I have to be changed by the machine and take over the shift” (w., middle age).

“It completely changed. Anyone comes, anytime, it has to be clean. Workers in

⁸ The company has a simple organisational structure. There are two executives and several heads of departments.

clean stuff. This is what Kronospan required and those that did not respect it are no longer here" (w., young).

The company tries to make adequate work teams at all levels. Education and proficiency is the basic requirement. The average age is 41.4 and the fluctuation of employees is minimal. It is not only important to adapt, but to adapt flexibly. Both company and the individuals have to react to the new changes and opportunities. New rules, social relations and the establishment of order help both the employer and the employee ease the entire process.

The Production

Technology, assortment as well as the work routine changed much during the 65 year history of Bučina. It first started when the conditions after WWII required the manufacture of railroad ties, electricity poles and furniture.

Nowadays it focuses on its core business which is raw and laminated chipboards, massive glued boards or impregnated foils. It is the biggest chipboard producer in Slovakia and 70% of its product is exported elsewhere to Europe.

The change in the structure of the employees is closely related to modernisation. There are significantly less employees, but with much higher qualification. Work and its division is now much more specified and with the technology advancing ever forward there will be even more job cuts in the future.

The Education

A modern company such as Bučina DDD is aware of cultural, social and economic capital it owns through its employees. Economic outcome to society would not be possible without qualified experts. The company regularly organises courses and educational programmes and the employees can also attend external seminars. Language courses are another advantage.

"The advantage of working for such a dynamic company is brilliant. It always gives you a chance to grow. You will be given everything provided you deliver. And it is always up to you" (w. young).

Adaptation to modern technologies and systems as well as the need for work meetings resulted in the need for a complex educational centre. The biggest educational institution in the city is *Technická univerzita Zvolen* (Technical University, TU) which is also the only higher education institution specialised in forestry in Slovakia. It is important to point out the close ties between Bučina and the TU, and the forestry faculty especially. The cooperation of Bučina with the TU is deeply rooted and some members of Bučina are also members of the TU. The company supports educational activities of students working in companies of Kronospan. Bučina DDD provides material and professional help for vocational forestry school.

The Company Culture

The management of Kronospan strategically decided to continue using the name of Bučina. The roof of the administrative building is decorated by both the sign of Bučina and of Kronospan. The clothing of the employees is a part of the company culture. They have the right for working clothes. The administration workers can dress according to the casual dress code. Professional image is a crucial part of the success in the world of business. The presentation is one of the main steps in marketing.

One such an occasion is Hausmesse. It is a meeting of companies and consumers from Slovakia and abroad. The company presents its activities in front of the urban community. The third year of the open door day took place in 2013. During this day, everyone could visit the production halls and enjoy the rich variety of programmes.

Environmental issues were another aspect that the company had to take into account. Ecological thinking is one of the priorities. Environmentally healthy processes and procedures are encouraged. Bučina built a water treatment facility, they modernised and reconstructed the manufacture of chipboard and lowered the emissions by 50%.

CONCLUSION

It is remarkable that at the end of the WWII the protagonists of the Zvolen region managed to build a corporation such as Bučina. Its beginnings are shrouded in a web of several determinants. The production started in 1946 and it is among the oldest in the region. The existence of such a company was detrimental for urbanisation of the region as well as its life and everything related to it. By establishing the university, Zvolen became an unofficial centre of forestry and lumber industry in Slovakia. It underwent turbulent changes after the 1989. The fall of communism in Czechoslovakia was followed by rapid economic liberalisation which included massive privatisation of companies and institutions. After the fall of the Iron Curtain, the long built economic ties were cut and there were radical structural and ownership changes.

The situation stabilised in 2003 after the division of decorative chipboard became a part of Kronospan. As a result, there were new foreign investments and the company became one of the leaders in its field again. Investments and improvements also led to other things such as the higher specialisation of employees. Social adaptation is a process of getting used to the social environment at the workplace. It is about the individual and about fitting into the structure of social relations in a workgroup (Rymeš 1998: 43). The company not only had to accept the technological or production changes, but also to deal with environmental challenges.

The present work motivation is to work in a dynamic, modern company that disposes with modern technologies, has a perspective, a vision and a strategic plan for the future. This all adds to the employee satisfaction. During socialism, entire generations of families worked for Bučina. According to the research, their ties are still very strong. Even now the old employees identify strongly with the company and consider

themselves a part of the metaphorical Bučina family. The change did not come easy, but the steps taken by the foreign investor are viewed positively among the former employees.

“Bučina as such was broken. Like my heart. It goes hand in hand. But now it is better, so I hope it will stay like that” (m., senior).

The interviews showed a strong loyalty of former Bučina employees to the corporation.

“I see the company as a modern and quality establishment and I have a chance to learn something. It is very good. Our production is quality. There is no funny business, only important stuff. If the whole state ran this way, all would be effective and fine” (w., middle age).

The website states:

Thanks to several decades in the timber industry in Zvolen and the cooperation with a strong partner, the company finally reaches the potential that offers several advantages:

- the know-how of the employees of an international company Kronospan
- academic base at the TU in Zvolen
- strategic geographic position in the centre of Europe.

The company identifies itself as closely connected to the forestry history in Zvolen, its educational and social capital within a multinational corporation.

ON THE WAY TO SUSTAINABLE LIFESTYLES: CHANGES IN FOOD PRACTICES IN SLOVAKIA

Alexandra Bitušíková

The paper is an introduction to the study of local activism focused on practices leading to sustainable lifestyles, alternative food systems, food networks and foodways in Slovakia (on the example of the city and region of Banská Bystrica in Central Slovakia). New food and eating practices reflect the adaptation to globalisation and the trends associated with it. Import and consumption of foods from global food chains and the use of global pattern in eating (e.g. *fast food*) lead to seeking alternative and more sustainable forms of obtaining food. Globalisation therefore not only brought new products, but also new models of alternative ways of life. In the last two decades, the Slovak society underwent a rapid transformation from socialist economy to market economy and studying the adaptation of the people to the changes in political-economic institutions and socio-cultural forms, norms, values and customs is interesting yet complicated regarding the dynamics and the instability of the development.¹

In numerous anthropological papers concerning food, eating habits and lifestyles in the era of globalisation, *food activism* related to production, consumption and distribution of food appears as a dominant topic. It is manifested by the interest in health and food safety, ecological impacts of globalised industrial agriculture, the improvement of conditions for farm-bred animals and fair trade (Winter 2003: 24). Even though the primary function of food is nutrition, it also has other important dimensions: cultural, religious-ceremonial, symbolic, social, psychological, ideological, political, economic and ever more environmental ones. The interest in food, its supply, consumption and distribution is rapidly growing, particularly in Europe and North America. Availability of foods from around the world, the speed of distribution and the spread of recipes through food channels or the internet make it possible for the privileged, richer “global North” to explore foods from every corner of the world. The price for this luxury is high and is reflected in higher risk in food safety as well as in climate change and the impact on the environment. There are, however, an increasing number of people that have decided to oppose consumerism by returning to local produce, local farming and a more active attitude towards sustainable way of living.

In this chapter, I attempt to propose possible new directions in anthropological research of food activism in Slovakia. Three examples of this activism are the first insights into the topic. The research was based on active participant observation, interviews with activists and data collection from daily press and internet sources.

¹ By instability of the development I mean constantly changing legislation that has a negative influence on both the public and the private spheres.

Not all forms of alternative approaches to food practices are the subject of my interest. I do not deal with the subject of organic products, bio-foods and fair-trade foods which is a slightly different (partly controversial) topic. I also do not pay attention to regular markets that have existed in Slovak cities for many decades because their connection to ecology and sustainability is ambiguous and there is no guarantee that the products sold there do not come from supermarkets (unlike farmers markets).

HISTORICAL AND SOCIAL CONTEXTS

Postsocialist political, economic, social and cultural transformation and democratisation of the Slovak society brought about many changes in everyday life of the people. One of the impacts of the transformation was the opening of the society towards the outside world that has been reflected in economic and socio-cultural spheres. There is no longer a locality in Slovakia that has not been touched by the processes of globalisation. Cities are subject to globalisation more than smaller localities as they attract more international capital, companies and chains that bring with them new cultural forms, patterns and symbols that increase cultural and social diversity. Adaptation to these changes is a crucial element of globalisation. Before 1989, the society was not confronted by any outside and only limited inside diversity. Cultural, ethnic, religious and social diversity, plurality or variety had no place in a country under the Communist rule and were considered unacceptable or even hostile for the progress of the socialist state. Social homogeneity definitely ended during the postsocialist development. A rapid increase in diversity was immediately observed in all spheres of life: diversification of economic structure and ownership; expansion of socio-economic stratification; changes in ethnic and religious structure of the population; development of alternative ways of education, art and culture; spreading of new technologies and ways of communication; as well as the wide range and choice of products and services. Fast changes in the society driven by postsocialist transformation and increasingly also by globalisation had an impact on an increase of plurality of lifestyles and needs, and contributed to the growth of consumerism (Bitušíková 2010: 5).

Globalisation is often considered controversial. It can be seen as a process that leads to an uneven distribution of the capital, economic downfall of weaker or more vulnerable societies or communities, destruction of the countryside and rural communities, growth of cities, deepening of social differences, uncontrolled urbanisation, poverty, mass migrations, deterioration of the environment and homogenisation of cultures. On the other hand, globalisation can contribute to new economic opportunities, strengthening of local economies, cultures and identities as well as the rise of new cultural forms and identities (Bitušíková – Luther 2010: 18-19).

Food, its production, consumption and distribution, eating habits and practices present an excellent subject for the research of the society, its transformation as well as the globalisation and its penetration with localism. According to Marion Nestle,

the study of food makes it possible to observe social change. As everyone has to eat, the processes of transformation can be best understood through food and everyday practices connected to it. Food makes the political personal, it changes abstract concepts of globalisation and free market to concrete and live reflections of social change (Nestle 2009: xi). Similarly, James Watson and Melissa Caldwell that focus on the research of postsocialism emphasise that as the state industrial and distribution systems adapt to the investment requirements of global capitalism, food represents one of the best vehicles for understanding postsocialist cultures. It is because even if all else fails, people will always talk about food (Watson – Caldwell 2007: 5).

More than 40 years of state socialism in Czechoslovakia can be characterised in short as a period where the results of collective agriculture were ideologically praised as evidence of the victory of the socialist farmer fulfilling his/her plans at 120%. The real results, however, were reflected in empty shops and long queues in front of them. Melissa L. Caldwell stresses that stockpiling and improvisation became an everyday practice of the citizens of socialist Czechoslovakia and other countries of the “East Block” (Caldwell 2009: 10-11). The popularity as well as the need of growing vegetables in the countryside or in urban gardening colonies, various ways of food preservation, and reciprocal exchange of products among friends and family (including corruption practices) and smuggling of goods from other socialist states belonged to common ways of survival. Not surprisingly, the introduction of supermarket and fast-food chains after the “Velvet revolution” caused a rapid change in eating habits and culinary culture as such. Hamburgers, chips, pizza and espressos became the tools for social revolution after the fall of the Berlin wall (Watson – Caldwell 2007: 5). Global products and brands which were before only known from the very rare travels to “the West”, smuggled magazines or Austrian TV advertisement (that was only the case for the inhabitants of Bratislava where the geographical vicinity of Vienna made it possible to watch Austrian broadcast) became a reality. The sudden abundance and a wide range of foods led to consumer euphoria, but it also caused confusion and uncertainty. People had to adapt to the new situation, familiarise with the assortment of goods which were often entirely new to them. They were also not used to differences in quality, did not know how to read the labels and were not aware of their consumer rights.

Agricultural policies in the new Slovak Republic (1993) had to adapt to the global (and European) pressures of free market that led the disintegration of the majority of cooperative farms and the elimination of small farmers. Everyday availability of products and their financial accessibility caused that in the first decade after 1989 many small producers abandoned growing and preserving fruit and vegetables as they were easily accessible in supermarkets. The fact that consumers were purchasing potatoes from Poland, apples from France or carrots from Italy was overlooked. The most important factor was the price and that was usually lower on the products imported from abroad as a result of the global agricultural market, monopolisation of food production

and the policies of subsidies. After the first decade, Slovak consumers started to mature and became aware of differences in quality and food safety. This was a result of strict (yet highly criticised) European norms, but mainly of several food scandals, such as a number of cases of the contaminated salt, eggs and meat as well as the cases of E. coli infection or the mad cow disease from the surrounding countries. Foods that claimed to be produced in Slovakia but were produced elsewhere and did not meet the quality standards were also much discussed in media.

FOOD ACTIVISM

The above mentioned circumstances contributed to raising consumer awareness and the interest in what they eat every day. This trend has been observed in Western Europe and North America since the 1980s in a form of *food activism*. In other words, it is civil activism that focuses on food production, consumption and distribution. This type of activism supports different democratic alternatives to global food and agricultural systems. It is manifested in forms of social movements concerning food and eating, so called *food movements*. According to Marion Nestle, food movement focuses on different topics and shelters different groups that are linked by searching for the healthier alternatives to the current system but also moral, ethical and sustainable alternatives (Nestle 2007: x). In practice, this means that food activists try to support healthier and tastier eating without chemicals, ecological agriculture, more opportunities for small farmers and food producers, improvement of the environment, sustainable lifestyles and strengthening of social ties through food and intensification of rural-urban ties. It is about finding different alternative ways to global industrial food system. The aim is not to ruin this system, but to find numerous alternatives that are more environmentally friendly, reasonable and more sustainable both for the Earth and its inhabitants.

Food movement is considered a social movement with the aim to reach a social and cultural change. Social movements are usually those that have grown from “bottom up” – grassroots movements, formal as well as informal groups of citizens outside the official state institutions. According to David Snow and Sarah Soule, social movements have 5 main characteristics: 1. they are in opposition with the existing structures and authorities, 2. they are collective enterprises, 3. they act outside existing formal structures, 4. they are partially organised, 5. they have a certain degree of continuity (Snow – Soule 2006: 6, cited according to Guptil – Copelton – Liscal 2013: 163). Food movements seek to decommodify food, to define quality in a broader sense than the standardized criteria relative to price. Quality of food should reflect social and environmental impact of the production and delivery processes, called *food value chain* (Guptil – Copelton – Liscal 2013: 163). The overall aim is to gain *food democracy* which is defined by Neva Hassanein as the idea where people can and should actively participate in shaping the food system, rather than remaining passive spectators on the sidelines (Haasanein 2003: 79, cited according to Guptil – Copelton – Liscal 2013: 176).

The most common trends in food activism are: the support of local production, consumption and distribution of food (farmer's markets, city beehives, Slow food movement, different types of local food systems such as *The 100 Mile Challenge* – consumption of food produced within a 100 mile radius, *Food Swap* – exchange of local foods or *farm-to-table, farm-to-fork, farm-to-school*); community, school and prison gardens; agriculture supported by the community – *community supported agriculture* – CSA, food charity *Výpestuj dobro* (Grow the good), eco-communities and partly geographical food labeling. Since 2010, these trends have been growing also in Slovakia.

THEORETICAL-METHODOLOGICAL OUTCOMES

New forms of behaviour in the use of food and in eating habits open the question of how to adjust research orientation and methods in anthropological research of culinary culture. Food and eating has been at the centre of interest of social and cultural anthropologists since the beginning of the discipline.² It is quite clear, since food is an everyday need but is also an important aspect of social life, an identification symbol from the viewpoint of religion, ethnicity, education, social status as well as a part of cultural heritage and cultural capital. Anthony Winson describes food as an intimate commodity that has the power to bring people together. Food preparation is a part of every important moment and milestone from birth till death (Winson 1993). What, where, when, how and why we eat depends on different psychological, social, cultural, economic and historical contexts which are dynamic and can change over time.

In the past years, the study of food and eating habits has undergone a fast progress and changed into a dynamic inter-, multi- and trans-disciplinary field which also encompasses anthropology, sociology, history, cultural studies, philosophy, political science, economics, biology, bioethics, ecology, human geography, agricultural sciences, urban studies, feminist studies and sometimes other disciplines. Food studies evolved into a unique trans-disciplinary field. According to James Watson and Melissa Caldwell, social science disciplines are artifacts of an outmoded intellectual Anglo-American tradition of the first half of the 20th century in which knowledge had to accommodate to undergraduate curricula (Watson – Caldwell 2007: 2). Current anthropology has to operate in different conditions and in close relations with other disciplines. Food studies are an excellent example.

If we have a closer look at the different theoretical approaches to the current study of food and eating habits, several concepts can be identified:

- The anthropological concept focusing on “traditional” themes, such as food in different cultures, food as a symbol, food as an identification factor (from the point of view of ethnicity, religion, social status, etc.), food and rituals, etc.;

² Jonathan Deutsch in the interview with Carole Counihan calls anthropology the „most food-friendly discipline“ (Miller-Deutsch 2009: 172).

- The concept of globalisation and localism (globalisation theories about the production, consumption and distribution of food, influence of international chains and global agricultural politics on the eating habits in different cultures – cities – regions – localities – families, how global influences reflect in local practice);
- The concept of sustainability from the point of view of the theory of ecological, social, economic as well as cultural sustainable development (e.g. observing the development of sustainable lifestyles – the way of life, our choices from the point of view of the approach to material goods, energy, transport, eating, waste, communication and solidarity; the concept of sustainable cities which are greener and tolerant towards the environment, where the support of local produce and distribution of goods is considered an important factor for a sustainable city, etc);
- The environmental concept (observation of the impact of food politics and consumer way of life on the environment; research of the influence of global distribution of food and the carbon footprint; influence of the mass industrial agriculture on the local and regional development and the countryside);
- The economic concept (observation of consumer trends – according to what criteria do the consumers make a choice about the purchase/preference of foods; the impact of marketing and *branding and labeling, eco-friendly consumerism, green consumerism*, etc.)
- The concept of localism and cultural heritage (study of local produce and their branding, *terroir* – a French term linked to the Earth, climate, culture, wine tradition and other products; EU and national branding and labeling of the origin of products; urban – rural relationships; food as a symbol of culture);
- The concept of social movements (study of food movements in different cultural, social, political, historical and other contexts);
- The concept of agriculture (impact of agricultural policies, national and international, on the countryside and small farmers).

The list of possible theoretical approaches is not complete. From the anthropological point of view, it is important to realise that anthropological perspective can or should be present in all outlined concepts which result from different disciplines. The uniqueness of anthropological perspective lies in the primary methodology of the discipline which is always based on a face to face contact and a long term observation of ordinary and festive phenomena in the lives of people and the presentation/interpretation of “their” point of view. Interviews about food reveal much more than just the information about food. Carole Counihan names her main anthropological method *food-centred life history* – life story from the perspective of food, where food is in the centre of interest (*life history, oral history*), but it demonstrates much more (family, social, economic, cultural, political, environmental and other relationships) (Counihan in Miller – Deutsch 2009: 171-173).

BIRTH OF FOOD ACTIVISM IN BANSKÁ BYSTRICA

Civil activities and non-government organizations whose activities relate to healthy and sustainable lifestyle and eating, environment and the support of community life have a strong history in Banska Bystrica ever since 1989. The most significant non-government organisations in the field are The EKOPOLIS Foundation (an institution supporting projects concerning social and environmental sustainability, founded in 1991); The Community Foundation Healthy City, which was the first community foundation in continental Europe (founded in 1993 as an initiative of the Rotary Club in Banska Bystrica) and The Centre of Volunteering (founded in 2000). These institutions have a great impact on the development of civil activism in the city as they thematically, financially (in forms of small grants) as well as by organisation of different events support activities of individuals and formal and informal associations. Long-term programmes of EKOPOLIS and the Community Foundation Healthy City mainly focus on the support of healthy living and lifestyle; building of strong and healthy communities; strengthening of active participation and interest of citizens in the events and in the state of the environment; support of volunteering, co-operation and mutual help in cities and the countryside; and overall the democratisation of civil society. Similarly, the Centre of Volunteering has a mission to increase human potential and improve the quality of life through the idea of volunteering and thus, contribute to building of civil society.³ Support of the existing non-government organisations in Banska Bystrica directly and indirectly influenced the formation and existence of other citizen initiatives and groups that aim to support healthy eating, sustainable foodways, but mainly to support local agriculture and small farmers. More active and organised interest in the production, consumption and distribution of food in the city and region of Banska Bystrica can be observed since 2012, when a Slow Food Convivium Banska Bystrica was founded as a second one in Slovakia.

Example 1: Slow Food

“Slow Food” is a non-profit, membership organisation that was founded in Italy in 1986 and as an international organisation in 1989 as the opposition to the “fast food” movement and the disappearance of local culinary traditions. Its aim is to educate and spread awareness about the origin, quality and taste of food consumed and its impact on world economy, culture and ecology. Slow Food now has (2013) more than a hundred thousand members in 1500 convivia (regional member groups) in 153 countries around the world. The founding member, a sociologist and a gourmet Carlo Petrini stated that Slow Food combines the pleasure of food with responsibility, sustainability and harmony with nature.⁴ In accordance with this, the movement follows the idea that everyone has the right to enjoy food, but also has the responsibility to

³ <http://www.centrumdobrovolnictva.sk/o-nas>

⁴ http://www.slowfood.com/?-session=query_session:59AD801813c753654BPg49CD7E50

preserve the heritage of biodiversity, culture and knowledge that make the joy from food possible. Food in Slow Food is *good* (fresh, healthy, seasonal food from local sources), *clean* (uncontaminated and safe towards the environment, life of animals and people's health) and *fair* (available to the consumer and providing fair conditions for small producers). The main principles are the availability of products and *food democracy* (access to "culturally" suitable local and sustainable food for everyone); concept "*chilometro zero – 0 km*" (ingredients and food for home cooking as well as restaurants should originate from the region, usually 50 km radius), local networking (building relationships between the distributor and the consumer – balance of social and economic values), as well supporting the rural – urban continuum. In its programmes, the Slow Food movement focuses upon several subjects: biodiversity, genetically modified crops, raw (non-pasteurised milk), food and taste education, farmers markets and others. The movement shows commitment to community and supports many food communities around the world in networks such as *Terra Madre network*, *Earth Markets network*, *Ark of Taste network* and *Food Presidia*. The movement also had an impact on other movements with similar philosophy, focusing on broader aspects of life: Cittaslow (Slow City), Slow Europe or Slow Fish.

There are three Slow Food convinia in Slovakia: Bratislava, Banská Bystrica and the Tatra Mountains. Everyone with similar philosophy can become a member after paying annual membership. The Convinium Banská Bystrica has currently 12 members (7 men and 5 women). The president is a food activist and an entrepreneur in the field of regional development, traditional culture and gastronomy. The other members are regional activists in NGOs, farmers, entrepreneurs, a veterinarian, a scientist and an American citizen living in the region. The main motivation is to support local farmers, to raise awareness of the citizens about the importance of local produce, to participate in the activities of the movement around the world and to celebrate local foods. The members meet several times a year at festivals dedicated to local gastronomy (*Oberáčka po sebechlebsky*, *Tradičná chut' Hontu*, *Tradičná chut' Podpol'ania*, *Čipkársko v Brusne*), but they communicate on a weekly basis in a form of e-mails (with the aim to spread information about activities related to healthy, sustainable eating: information about new box schemes, small farmers, food activists, news from around the world, etc.). During the short time of its existence, Slow Food Banská Bystrica organised several events: information days about the significance of local produce, Regional farmers market as part of the Radvaň fair in 2012, regional farmers markets (Bánoš opening in April 2013, Terra Madre Day⁵ connected to transregional championship in *zabíjačka*⁶ at Salaš Zbojská; and participation of the Banská Bystrica region in the Ark of Taste (2013).

⁵ Terra Madre Day is one of the Slow Food campaigns. Since 2009, on the 10th of December people all over the world celebrate local and home made food.

⁶ *Zabíjačka* is a pig slaughter that used to be a traditional autumn or winter activity in rural communities of Slovakia in order to obtain meat for Christmas and the winter period. These days it has become more a folk custom although it is still common in some rural families and communities.

The Ark of Taste is one of the most significant global activities of the movement supporting biodiversity. It started in 1996 as an online database used for documentation and preservation of rare, unique regional foods, domestic species (animal breeds and plants), wild species, processed products or traditional recipes which are endangered as a result of modernisation, globalisation or changes of environment and climate. Currently, the Ark catalogues and preserves more than 1100 products in more than 50 countries. Conditions for the nomination for the inclusion on the Ark are clearly stated (the product has to show exceptional quality of taste, smell, colour and appearance; it has to be made by traditional local methods and has to be artisan (handmade); it has to be a part of a region/locality and the cultural heritage – it has to have an "identity" of the region from where it comes from, it is made in limited quantities and the danger of its disappearance is high).

A similar official activity of the European Union should be mentioned in association with the Ark. In an attempt to preserve agricultural products, food, wine, spirits, mineral water and other products associated with a particular region, tradition, a legend or good name, the European Union established a system of labeling.⁷ There are three categories: *Protected Designation of Origin – PDO*, *Protected Geographical Indications – PGI*, *Traditional Speciality Guaranteed – TSG*. All three categories are referred to as "Geographical Indications – GIs". Products with this label (presented by a logo) give the consumer the information about the local origin and the guaranteed quality of the product. "*Slovenská bryndza*" registered on the 16th of July 2008⁸ should be particularly mentioned out of seven products registered under PGI. According to the EU PGI decision, this product should contain at least 50% of sheep milk. In relation with the scandals when products branded as "*slovenská bryndza*" contained much lower amount of sheep milk, the *Cech výrobcov ovčieho syra in Turiec* (The Guild of sheep cheese producers in Turiec) managed to gain a Slovak trademark for bryndza with 100% sheep milk, which falls under stricter criteria than PGI.

By this example, I wanted to point out the weak points in labeling exceptional local and regional products. It is also demonstrated by the latent tension between the official EU GIs and Slow Food Ark of Tastes. Katia L. Sidali et al. point out that the members of Slow Food consider the European norms for the GIs less strict and simpler than the norms in the Ark of Tastes, supporting rather greater producers and exporters (unlike the Ark). According to the respondents in 3 studied countries (Italy, Germany and Brazil), the Slow Food criteria for the inclusion on the Ark are more democratic, support smaller producers and unlike the GIs, they stress the importance of biodiversity (Sidali – Dörr – Zulian – Radic 2013: 4-5).

Labeling of these unique local and regional products also has a different cultural dimension. These products are considered a part of cultural heritage and help to strengthen local, regional and national identity.

⁷ EU Directives in 1992, 1996, 2006, 2008, 2012.

⁸ *Bryndza* is a unique creamy sheep cheese that is an old and typical product of sheep milk production in Slovakia and the main ingredient to *bryndzové halušky*, the national speciality.

Example 2: Community gardens

Community gardens usually use free (mainly urban) spaces which are cultivated by a group of people with the aim to grow their own crops, fruit or flowers and to build a community and reinforce inter-personal relationships. They use empty and often uninteresting and neglected public or private space (with the permission of the owner); they can have a “mobile character” which means that in case the site is sold, the garden has to move to another place. The concept of community gardens in advanced democratic countries has been well known and successful for several decades. It helps to stimulate the citizens (including immigrants that often come from rural areas) to build local communities, to grow healthy food and to improve the environment and climate in an urban setting.

Banská Bystrica is home to two community gardens. One is situated in the city centre in the area of the Centre of Independent Culture Záhrada, which started to flourish in April 2013 under the initiative of 10 families/couples and a few individuals. The second community garden opened in the same year in Sásová as an initiative the Community Centre Sásová.

Gardening enthusiasts from the first community garden met first in April 2013. The group consisted of married and unmarried couples, some with small children (including a Slovak-Australian family) or university students, most without any particular experience with gardening. The initiative came from Saška and her family that had previous positive experience with community gardens in Prague. She presented the idea of a community garden not only as a place to grow vegetables, but also as a place for social contact. Janka who creates permaculture gardens took the steering.

In April, the first permaculture garden plots were created and first seeds were sown. A group e-mail address was created and after the first meeting other individuals joined the group including a kindergarten which has its own plot. The garden flourished and everyone was pleased, however, the contacts remained on the electronic level. The garden members looked after their gardens, yet could not all manage their time together because of their busy lifestyles. Nevertheless, even communication through e-mail helped to create atmosphere of community gardening.

In July 2013, a new project of school community gardens (*Naša záHRAdka*) started. The project was initiated by an informal group Community BB in the co-operation with several civil associations and volunteers. According to the description of the project “community gardening helps to build social relationships... It teaches our children that if we want to get something good in life, we have to do something for it”.⁹ It is interesting to note that during communism, gardening was a compulsory subject at primary schools. Each school had a garden and an orchard, but these days most of them are devastated. The project *Naša záHRAdka* aims for their re-cultivation.

⁹ www.facebook.com/nasazaHRAdukaBB

Example 3: basket scheme

Basket scheme or box scheme is a community system where home produce – vegetables, fruits, eggs, meat, dairy products, honey and other products are delivered right to the consumer. The customer orders the desired product through an e-shop and gets fresh produce straight from the farmer. This system has worked well in the countries of Western Europe and since 2012 has been spreading quickly also in Slovakia. Much like the other alternative systems, the basket scheme is based on supporting local products and local producers. The main principles are: local products, seasonal products, freshness (usually 24 hours since the harvest) and quality (no chemicals, colouring or preservatives). By supporting the basket scheme, the customers build a relationship and show solidarity to “their” farmers, share the fruits of their labour and can also visit them. Products in the box are never guaranteed to be shiny, beautifully polished or without any bruises, but they guarantee excellent quality and taste. The customers demonstrate their support for healthy food, environment and the region where they live.

The first “basket scheme providers” which started business in Banská Bystrica have been three young men (Matúš, Zdenko a Tomáš). They are all university graduates, but they grew up in the countryside and their parents are farmers. Daily challenges their parents have to face as farmers motivated these young men to start their own company Lokapetit. “Lokapetit offers the possibility of simple and fast access to quality Slovak food. Our focus is the return to traditional values of eating with the comfort of online shopping”.¹⁰ The main principle according to Matúš is to offer the customer quality without chemistry, freshness and local produce. He is aware that by supporting this type of business everyone helps to lower the ecological footprint. One of the main drivers of the company is to support the first hand producers: “...by choosing Slovak products, we show respect to our farmers, the work they do and the values they believe in. The reward is the smile on your face every time you smell one of our baskets”.

The company started in July 2013 and offers mainly fresh vegetables, fruit, honey, meat, dairy products and eggs, but is also expanding to other Slovak products (jams, apple juices, cereal, etc.). Customers can order every week until Monday and pick up their basket on Wednesday at one of two pick-up places in Banská Bystrica or straight at the farmer's place (depending on the preference). Most customers are young families and mothers that seek fresh and healthy food for their children. The biggest problem according to Matúš is the lack of trust in the products. After several scandals where people in the market were selling products bought in cheap supermarkets, people's trust has to be won back. This can only be achieved by honest and transparent work and close co-operation with suppliers whose contacts are presented on the website. Customers can visit the farms themselves to see how everything is conducted.

¹⁰ www.lokapetit.sk

Lokapetit started to organise also educational activities – lectures where people can taste samples from the local production.

The basket scheme has an increasing number of supporters. This is reflected on social networks and in other media that introduce a large number of companies offering similar services. “People have finally started to boycott imported food which is not only lesser in quality but also take many of our jobs. It has always been the case that people ate what grew around their homes and not whatever someone else sends them...”¹¹

SUMMARY

Three examples from the city of Banská Bystrica provide a glimpse of a new, but fast developing civic activism concerning production, consumption and distribution of food, and alternative food practices that have to be studied in the context of sustainable lifestyles aiming at better and sustainable quality of life of individuals and the society. The new trend is on one hand a response to European and global policies of agricultural and trade subsidies that have a destructive effect on the countryside, small farmers and their production, on the other hand it is also a reflection of increasing awareness of citizens about the origin and quality of food they eat and about the impact of their eating practices on the environment.

From the first results of the research based on participant observation, interviews, newspapers, journals and social media it seems that that representatives of alternative and active approach to the choice of food and food practices are mainly urban dwellers of younger and middle-aged generation with higher education. Although it is not possible to make general statements from these observations, the results confirm what larger surveys in other countries demonstrate: the choice of green consumerism (preference of local farmers' products to mass production) is connected with higher middle class and it is part of a broadly defined sustainable lifestyle and its values (for instance Gilg – Barr – Ford 2005). The local products preference in Slovakia (and often elsewhere) is closely dependent also on the price (that is higher than that of supermarket products), which means it is the choice of economically stronger social strata. The fact that alternative food practices develop mainly in urban environment is therefore not surprising. There is higher unemployment in the Slovak countryside than it is in cities, lower purchasing power and persistent self-supply of home-grown products.

An increasing interest in local food production in Slovakia is a reflection (or continuation) of trends in other developed countries of the world. People who prefer food produced in their region are called *locavore*. This term was in 2007 announced as “the word of the year” by New Oxford American Dictionary (Guptil – Copelton – Liscal 2013: 164). *Locavore* is a synonymus of high quality and ethical eating that connects factors of nutrition and health with values. Motivations of people to

select alternative food practices differ. For most, the main motivation is quality and freshness of food that is important for health, which may be also a result of numerous food scandals. Others are led by ethical principles and values such as not contributing to harming environment or to suffering of animals, or lowering carbon footprint. Some people show their social feelings and loyalty to farmers by buying fair-trade products or local products. Those who are well aware of all these trends are real “pioneers” that have decided to follow holistic way to sustainable living.

A brief analysis of the fast growing area of new lifestyles and food preferences in Slovakia demonstrates (among other things) the processes and ways of adaptation of citizens to globalisation. Further research is necessary in order to generalise the data and compare it with findings from other parts of the world. The study of food and eating practices has to be placed in broader local and global, economic, environmental, social and cultural contexts that have a strong impact on what we eat, but also on the environment and climate, economic growth, employment, local and regional development, identity of the countryside, rural-urban relations and cultural heritage.

¹¹ From Comments on www.varecha.sk

ADAPTATION OF VIETNAMESE MIGRANTS TO SOCIAL CHANGES

Miroslava Hlinčíková

Bratislava, one of the less globally interconnected cities before 1989, is being gradually transformed into a more cosmopolitan European city as a result of developing capitalism and Slovakia joining the European Union. The choice of restaurants and the offer of various foodstuffs and goods in Bratislava are much wider today than in the past. People can visit many “ethnic” restaurants, and we can also observe an increasing number and range of shops with “exotic” food from Asia and the Middle East. It is not a problem anymore to buy rice noodles, sushi, or spices from all over the world. Kebab fast-food, sushi bars, Asian snack-bars, and Chinese restaurants became a visible part of the public space. The transformation after 1989 and the subsequent social change affected to a various degree all layers of the population which adapted to the new living conditions. In this context, the change also affected migration between Vietnam and Czechoslovakia which was previously developing under the guise of friendly socialist countries. Even before 1989, Vietnamese citizens pertained to the group of migrants who could enter the territory of the closed socialist Czechoslovakia and their mobility was supported by both countries. The way the fall of socialism affected the lives and strategies of migrants living in Czechoslovakia in the breakthrough period are described in their individual stories that I sought to present in this study.

Since I have been systematically dealing with the research of migration and integration of migrants from Vietnam since 2009, I decided to make this study a probe, a view of the process of changes brought by the year 1989 and the Velvet Revolution. My study focuses on migrants from Vietnam who migrated to socialist Czechoslovakia and witnessed the transformation of regimes. The study looks specifically at entrepreneurs of Vietnamese origin in Bratislava, at how they adapted to the changing conditions after 1989, while their adaptation is directly linked to the process of incorporation. The prerequisite for the integration of migrants in the economic field, especially the labour market, is one of the basic and most important integrating social mechanisms. In the European Union countries, employment is considered to be an important and decisive factor and mechanism for the social incorporation of migrants in the receiving society (Rákoczyová – Pořízková 2009: 26).

Vietnamese citizens are visible in Slovakia and perceived by the general population as mainly retailers and shop assistants in clothes stores, Asian snack-bars and nail studios. A picture of how they are seen in Slovakia is well described in an extract of an article published by the conservative weekly *Týždeň* in which the author presents the Vietnamese in Slovakia as an exemplary minority because they do not

complain, they seek to adapt to the existing conditions, and are therefore an illustrative example of successful integration:

“The Vietnamese are my favourite national minority... They are kind, diligent, always smiling at you. Unlike some other minorities, the Vietnamese do not complain about presumed racism and seek to communicate with you in Slovak. They do not lament over not getting a job; instead they work hard in their restaurants and shops. Their children do not say that we segregate them in education, instead they excel in our schools and get to study at prestigious university departments, overcoming natives” (Krivošík 2011).¹

The author from *Týždeň* weekly stroke the assumption and/or the presumed model of ethnicising public and political discourse about the “integration of others”, their “will”, and about the “open” approach of the majority Slovak population. This attitude does not reflect the actual mindset of the society which strongly influences the self-perception of the assumed minority and of the individual members of society in their self-identification with the country in which they settled.

The study is based on data I gathered during my doctoral research. I seek to describe in the text the business strategies of migrants in the period after 1989. I will explain for what reason they focus on certain labour market sectors, whether it is ethnic business, and what strategies can be observed among these entrepreneurs. The analytical perspective used in this work is based on a de-constructivist perception of national and ethnic collectiveness. The research group consists of females and males from Vietnam who came to Slovakia either before or after 1989. They came from a socialist country, and adapted themselves to the change from socialist to capitalist regime together with other inhabitants of Slovakia.

RESEARCH SPECIFICS

The principal research approach chosen was ethnographic research using the method of in-depth ethnographic interviews and participative observation combined with keeping a reflection field diary. Through selected methods of ethnographic research, I sought to understand their way of life from the perspective of my informers, while I let myself be led by the environment and learnt from them in order to be able to explain their behaviour and strategies. This work is based on an ethnographic research that I conducted in Bratislava in several stages in the period 2009–12. I chose Bratislava as a research field on purpose, since the highest percentage of Vietnamese migrants in Slovakia live there. It is also the centre of civil life, and provides an interesting space for the research of the integration of migrants at the local level. The research group consists of seventeen informers who identify themselves as Vietnamese and have lived in Bratislava for at least five years. In the selection of informers I focused on adult individuals in

¹ Available at: <http://www.tyzden.sk/nazivo-doma/cas-vyvesit-vlajku.html>

productive age of over 25 years, and the most important criterion was longer period spent in Bratislava and experience with work and business activities in Bratislava. The youngest informer was 28 years old, and the oldest one 56 years old. Another important factor for me was that they had a family background in Bratislava – either their partners and children, or their parents. My seventeen informers of Vietnamese origin are from the middle or higher entrepreneur class in Bratislava. Some of them have university education (often completed in Slovakia), but none of them work in the area they studied.² The interviews were conducted in Slovak language. Out of seventeen informers of Vietnamese origin, I communicated with eight of them using the services of an interpreter, and with nine of them without interpreter assistance.

THEORETICAL FRAMEWORK: WITHOUT ETHNIC LENS

I do not consider migrants from Vietnam (and the majority population, too) to be a homogenous ethnic group, and I avoid viewing migrants exclusively through “ethnic lens” in the text. The view of migrants without ethnic lens is one of the key arguments of the social anthropologists Nina Glick Schiller and Ayse Çağlar. They point out in their works that ethnic lens in research prefer a single form of identification and subjectivity as a basis for social interaction and as a source of social capital³ over other forms (Glick Schiller – Çağlar 2007: 16-17). In other words, in the research of migration and the integration of migrants, big emphasis is often put on their ethnicity and origin, while their other social identities remain in the background. The concepts of ethnic group, ethnic community and nation are the key elements for understanding incorporation. As analysts, we should follow the ways and conditions under which the materialisation and crystallisation of group feelings can work, and how these categories are constructed, reconstructed and articulated. “Ethnicity, race and nation are ways of perception, interpretation and representation of the social world. They are not real things in the world, but a perspective of the world” (Brubaker 2004: 17), and should be studied “without groups”. It is a way people understand and interpret the world, a way they give a meaning to the world, making it predictable, and create positions that they allocate to themselves and to others in their cognitive “maps” of the social world (Karner 2007: 31). That means that I think about ethnic groups and nations as of “practical categories, cultural idioms, cognitive schemes, discursive frameworks, institutional forms, and political projects...” (Brubaker 2004: 11).

² The study quotes some direct statements by my informers; I sought to keep them anonymous as much as possible. I assigned invented pseudonyms to the names of my informers – Vietnamese names that I chose randomly, without providing the exact year of their arrival and age that could enable their identification. I do not consider this data important for the relevance of quotes. The text differentiates between migrants that came to Slovakia before 1989 and after 1989.

³ *Social capital* “is the aggregate of the actual or potential resources which are linked to possession of a durable network of more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance and recognition” (Bourdieu 2001). In other words, it is a network of social contacts and relationships with other people which can be mobilised in order to achieve advantages or profits (Rákoczyová – Trbola 2009).

Further to this argumentation, I took a critical attitude towards ethnic group, and I did not reduce my research to exploring the ethnic group of the Vietnamese as a unit for analysis or as an object of research. I sought to perceive my informers primarily as agents, individuals, with their strategies and decisions, and I was interested in how they reflected upon their position and possibilities at the local level in Bratislava.

Migration means movement across the borders of national states, the crossing of virtual borders of different nations and cultures. I base my statements on the assumption that migrants usually live their lives simultaneously in more than one country (or within one nation state). They make their everyday decisions with a network of people involving both local and transnational actors (Glick Schiller & coll. 2004: 1). The hypothetic community is not the unit of analysis anymore; the research rather focuses on migrants – individuals and their descendants, and on their various social networks and social fields. The object of research can include various ways of incorporation which are not limited to ethnic communities and ethnic ways of incorporation (Glick Schiller – Çağlar – Guldbrandsen 2006: 614). Non-ethnic forms of incorporation bring migrants together in social relationships which are not built in relation to demands for common culture, origin or history stemming from ethnic forms of classification or self-identification. At places they work, in neighbourhoods they live in, and in political or religious organisations migrants form their social relationships both with their compatriots and with local inhabitants who are bearers of different ethnicities (Glick Schiller – Çağlar – Guldbrandsen 2006: 614) and social identities.

BRATISLAVA AS A PLACE FOR LIVING

Thanks to its infrastructure, organisations and higher living standards, Bratislava as a centre of civil life provides a diversified space for the research of the integration of migrants at the local level. The highest percentage of migrants in Slovakia lives in Bratislava. As of the end of 2012, Bratislava had 413,192 citizens. As of 31 March 2013, Bratislava had 16,301 migrants with alien status,⁴ which constitutes approx. 3.95% of Bratislava’s population, and 23.80% of the total number of aliens living in the territory of Slovakia.⁵ The majority of aliens are nationals of European Union Member States, and according to their country of origin, most of them come from the Czech Republic (1,465), Germany (1,034), Poland (754), Austria (720), and Romania (690). Aliens coming from third countries were represented as follows: Serbia (1,268),

⁴ As for legislation, Vietnamese citizens in the Slovak Republic fall under the legal category of *third-country nationals*. Further to the Act on Residence of Aliens, *an alien* is anybody who is not the citizen of the Slovak Republic, and a *third-country national* is anybody who is not the citizen of the Slovak Republic or of the European Union, or is a stateless person.

⁵ As of 30 June 2013, the number of aliens living in the Slovak Republic reached 68,405. (Source: *Statistical Overview of Legal and Irregular Migration in the Slovak Republic. 1st half-year of 2013*).

Ukraine (1,187), Russia (953), China (609), Vietnam (566),⁶ Korea (486) (UHCP, 2013).

From the point of view of migrants, Bratislava as the capital city of the Slovak Republic is the centre of many major state institutions and international organisations. At the same time, it has a big concentration of various non-governmental and international organisations providing assistance to migrants.⁷

Bratislava is sought by migrants, as it offers the widest range of jobs, which is also the reason for having the highest concentration of migrants in Slovakia. One cannot find purely ethnic suburbs in Bratislava,⁸ though in the context of migration from Vietnam it is possible to observe certain places where Vietnamese men and women usually gather. As of 30 June 2013, there were 2,069 Vietnamese nationals with the status of aliens with permanent or temporary residence in Slovakia.⁹ 27%, which is 566 aliens with Vietnam citizenship, live in Bratislava, and the majority of them (469 Vietnamese) settled in Bratislava III district (Nové Mesto, Rača, Vajnory).¹⁰ With regard to the place of settlement of migrants from Vietnam, "Dimitrovka" neighbourhood, located next to the former Istrochem factory, and Vajnory (also called "Little Vietnam") are interesting in this regard. Bratislava also has the biggest open-air market "Miletička"¹¹ and other smaller markets (e.g. "Jedlíková").¹² Bratislava is the centre of most active civic associations of the Vietnamese in Slovakia – The Vietnamese Community in Slovakia, and the Union of Vietnamese Women in Slovakia. Since July 2011, the Vietnam Embassy also has its seat in Bratislava.

⁶ Total number of Vietnamese (i.e. citizens of the Vietnam Socialist Republic) in Slovakia...

⁷ The most important international organisation in the field of migration is the International Organization for Migration (IOM) which runs the Migration Information Centre in Bratislava (and in Košice). Several non-governmental organisations working with migrant issues in various areas and at various levels also have their seats in Bratislava, such as Human Rights League (legal activities and counselling), Slovak Humanitarian Council (focusing on the integration of migrants granted asylum and subsidiary protection), Milan Šimečka Foundation (organising the festival of new minorities *Fjužn*; focus on education and migrants' children); Centre for the Research of Ethnicity and Culture – CVEK (research on migration, proposals for conceptual solutions); Institute for Public Affairs (research on migration and integration from different aspects). Some other organisations and migrant associations are also active in Bratislava, the most active being the Community of Africans in Slovakia, the Associations of Afghans in Slovakia, and the Islamic Cultural Centre Cordoba.

⁸ Ethnic neighbourhood as space concentration of a group sharing the same ethnicity within a concrete part of a city – neighbourhood. Although migrants from some countries settle in certain streets and parts of Bratislava, these neighbourhoods do not represent absolute concentration of the given group of migrants.

⁹ Statistical Overview of Legal and Irregular Migration in the Slovak Republic. 1st half-year of 2013. Police Force Presidium, Bureau of Border and Aliens Police.

¹⁰ Source: Statistics of the Bureau of Border and Aliens Police. 2013.

¹¹ Marketplace at Miletičova Street 9, Bratislava

¹² This marketplace is situated at Jedlíková Street, in the city centre with entry from Obchodná Street.

1989: THE YEAR OF CHANGES AND NEW STRATEGIES

Migration from Vietnam to the former Czechoslovakia could be observed back to the 1950s, and was regulated by the Agreement on Mutual Economic Assistance. This migration reached its peak in the 1980s with a total of 30,000 Vietnamese workers deployed in the Czech Socialist Republic, and approximately 6,500 Vietnamese citizens employed in the former Slovak Socialist Republic (Hruška 2011). The first generation of Vietnamese mainly studied at secondary vocational schools and technical universities, and worked in factories. Those who came to Czechoslovakia from Vietnam were mainly apprentices, students, interns, and workers who were supposed to be trained in various fields, such as mechanical engineering, metallurgy and consumer industry (Brouček 2006). Apprentices and workers worked in state-owned companies in Slovakia, for example, in Istrochem (former Plant of Juraj Dimitrov), Machinery Manufacturing Plant in Martin, or in Komárno Shipyards. The possibility to study or work abroad was a very prestigious issue, and students and apprentices got to Czechoslovakia usually on the basis of a selection procedure. Vietnamese had contracts for several years, and those coming to study were supposed to return to Vietnam with qualification. The majority of Vietnamese did so upon expiry of their contracts, but many of them stayed in Czechoslovakia and opened small trade licences.

The year 1989 was a turning point in migration from Vietnam to Slovakia. Many men and women returned back to Vietnam, or they migrated from Slovakia further to the West after the opening of borders, especially to the Czech Republic and Germany. However, they could still stay in Slovakia. After the change of the regime in 1989 and with the de-industrialisation of Czechoslovakia as one of its consequences, the Vietnamese were among the first ones losing their jobs in state-owned companies and plants, and had little possibilities to get other employment. The year 1989 brought along the restoration of capitalist economy. Many Vietnamese started to run business as retailers in the 1990s, since it was one of the few possibilities to stay legally in Czechoslovakia. This tendency of the Vietnamese (and other migrants) to run retail businesses can be considered a partially forced strategy of staying in the country. By obtaining a trade licence, they acquired a temporary residence permit for the purpose of conducting business, and hence the possibility to reside in Slovakia. At the same time, they sought to use a new chance and tried to succeed in a new field.

After the fall of socialism, the general population did not have enough business experience or access to suppliers and wholesale networks. However, migrants managed to respond to the local opportunities and successfully competed with the native population. The economic situation of the local population determined the parameters for the type of business that could be successful (Glick Schiller – Çağlar – Guldbrandsen 2006: 617). The postsocialist society and towns needed small shops with consumer goods to meet people's needs. As Soňa G. Luther affirms in the introductory chapter of this publication, the consumer behaviour of Czechoslovak citizens was influenced

by limited access to goods. The transnational networks of migrants still present in the country were helpful in the launch of businesses. The Vietnamese like the rest of the population of Slovakia did not have previous experience in running business, and started on the same starting line. Hence, success in business cannot be explained through culture (“cultural talent to run business”). Since in the 1990s, the demand for consumer goods prevailed over supply, the retail sector represented a good source of earnings until the financial crisis in 2009. In this regard, both the majority population and Vietnamese had the same starting conditions which, however, differed from the point of view of knowledge, education and economic status of individuals. It is especially the first generation of migrants which is always strongly motivated to achieve economic success, which explains the higher share of entrepreneurs among them.

Migrants from Vietnam (and from other countries, like China) concentrated on retail and wholesale of clothes, footwear, and electronics imported from various Asian countries. Focus on the catering industry (Asian snack-bars) and nail studios have also become widespread in the recent years. Once moved to Czechoslovakia, individuals usually preserved and maintained their transnational networks and links to Vietnam which played an important role in encouraging further migration from Vietnam to Slovakia. After 1989, originally state organised migration turned into spontaneous migration which developed on the basis of existing social networks. Individuals coming to Slovakia continued concentrating on business¹³ in order to obtain legal residence in Slovakia more easily. Mainly men (traders) came to Slovakia, and were followed by their families. They differed from the first wave of migrants in several aspects: they had a lower level of education, and came with the objective to run business (Baláž – Williams 2005: 251).¹⁴ The business sector as part of the labour market is characterised by its flexibility which often turns into uncertainty (Iglicka 2005: 102), especially for individuals with the status of foreigners who are dependent

¹³ Form of work – employment or business (or self-employment) (Hlinčíková – Sekulová – Lamačková 2011: 19) – is one of the basic categories which define the rights and obligations of migrants. Certain advantages and disadvantages, as well as rights and obligations are associated with both forms of work. *Employee* status (temporary residence for the purpose of employment) means mainly alien's dependence on a particular employer where loss of job automatically means loss of the permit to stay in the territory of the SR. From this perspective, migrants prefer the status of entrepreneur (and hence residence permit for the purpose of business).

¹⁴ The next specific period in the history of migration from Vietnam to Slovakia emerged with the entry of Slovakia to the European Union, which was followed by the opening of branches of many foreign companies and by the demand for qualified labour forces, which was, however, halted with the financial crisis in 2009. As a result of job recruitments, the number of employees from Vietnam in Slovakia increased from two persons in 2004 to 59 persons in 2006, and up to 949 persons in 2008, i.e. 6.4% of the total number of foreign employees in the country (Divinský 2009: 54). In 2008, Vietnamese nationals were employed by several companies in Western Slovakia (Hornonitrianske bane, Samsung, Sony, branch mining plant in Nováky) (Hlinčíková 2010: 52). This study does not deal with this type of migration in more details, as its specific focus are Vietnamese entrepreneurs in Bratislava.

on the residence permit granted by the Aliens and Border Police. Running business is one of efficient strategies of migrants to avoid the need to apply for a work permit in Slovakia. Flexibility and independence from employer can be an advantage and also a disadvantage on the labour market, where an individual accepts, together with the trade licence, relatively high administrative responsibilities and more activities.

Although most men and women from Vietnam did not seek jobs in the form of employment, the interviews with them implied disinterest of the majority population in employing them and ethnicisation of the labour market, since an ethnic Slovak is always preferred to individuals from other countries in the job competition even in cases where a foreigner has better or identical competences. Among Vietnamese migrants, running business is considered the simplest way of developing a work career. In this labour market segment, however, individuals are often bearers of precarious positions and have a blocked possibility of economic mobility.

I would like to emphasise that I avoid on purpose using the terms “ethnic business” and “migrant business” to describe their business activities. Migrants are socially established actors and have certain strategies, social networks and local opportunities that lead them to a certain type of business which is, however, not their exclusive field of action. Vietnamese living in Slovakia represent a very heterogeneous and internally inconsistent group with regard to business. Entrepreneurs – migrants as economic migrants share the opportunities for economic success or failure with other entrepreneurs in the economy of the given area (Glick Schiller – Çağlar 2007), i.e. in Bratislava, and they cannot be perceived as an ethnic “bubble” in the sea of the majority.

The core group of the owners of shops, restaurants and nail studios consists of individuals who completed their university studies in Czechoslovakia before 1989, or worked as interns in factories. This group of people keeps strong, friendly and professional relations. The structure of Vietnamese entrepreneurs in Slovakia is largely diversified, and usually depends on the time of their arrival to Slovakia, on their education, overall cultural and social capital, and socio-economic status. Among them it is possible to find small entrepreneurs operating a market stand or a small clothes shop, or bigger entrepreneurs focusing on a wider market, possessing warehouses, owning real properties offered for rent, or managing several restaurants. Some individuals with a higher social and cultural capital run business in the field of interpreting, language translations, or in completely different areas.

Those arriving in the former Czechoslovakia before 1989 came for a temporary stay of several years with the aim to increase their qualification, obtain new experience, get a better position at the labour market in Vietnam, and earn money for further investments. After 1989, those who stayed faced new opportunities for running business in a largely undeveloped sector.

Nhung came to Slovakia as a young, 27-year-old doctoral student. He met his countrywoman in Bratislava, and they decided to try luck after the change of regimes

and to launch business. In spite of hard initial conditions, they became successful entrepreneurs in Bratislava. Nhung is the owner of a restaurant employing the Vietnamese and the Slovaks, and also works on international business projects between Vietnam and Slovakia.

In spite of her developing career in Vietnam, *Nguyet* came to Slovakia with two children, following her husband who had lived there for more than three years (together with his siblings and their partners). *Nguyet* admitted in the interview the importance of social ties for her mobility. *Nguyet*: “If I hadn’t had my family here, I wouldn’t have come.” Those arriving after 1989 often came alone on the basis of existing social ties or migration networks, or because someone from their family or friends had lived in Slovakia. Such social ties and networks created the potential background for mobility and reduced migrants’ social, economic, and emotional investments into migration, which stimulated further migration (Kušníraková – Plačková – Tran Vu 2012: 46-47). Social networks thus became the source of information, recommendations, and promise of helps, reducing the economic costs of their travels and increasing their security.

None of the business areas run by the migrants from Vietnam serve exclusively the customers of Vietnamese ethnicity or other migrants. The majority of shops and services operated by Vietnamese migrants target the local population, and the majority of customers are individuals who can be identified as “Slovaks”. Migrants and customers get to know each other on the basis of interactions in shops and other facilities. Clothes shops designated as “Vietnamese” or “Chinese” do not offer goods that would be marked as ethnic or exotic; it is rather about affordable products and services for the local population with lower incomes. My observations made during the research suggest that many individuals have their “own” Vietnamese or Chinese whom they visit while doing shopping, eating or using other services.

The Vietnamese community in Bratislava is relatively well-functioning.¹⁵ They have a certain infrastructure providing space for meeting the basic needs of the Vietnamese migrants. The different groups of migrants from Vietnam created functioning economic ties which are directly linked to social “countrymen” ties of Vietnamese entrepreneurs. Small entrepreneurs and smaller Vietnamese shops and facilities are usually run on a family basis. Larger facilities often employ Slovaks.

CONCLUSION

The study can be considered an exploration of the lives of entrepreneurs – migrants of Vietnamese origin who adapted to the new economic model in Slovakia after 1989. Migrants came to Slovakia from Vietnam in different contexts, and have had different stories and motivations for migration. Business became the main form of subsistence

¹⁵ Community as an actively experienced network of relationships in which individuals actively participate within their social networks.

and work for them, and after the rise of capitalism they had the same starting conditions as the rest of the population and a big motivation to achieve economic success. They thus responded to the changing structure of career opportunities and barriers that they had to face after loss of job. Clothes shops, Asian snack-bars and nail studios became part of Bratislava (and other Slovak towns). Many of them are successful in business, others managed to ensure a relatively good living standard. In this way, they created a good basis for the arrival of others – their friends or family members from Vietnam. The main customer group of the business activities of entrepreneurs of Vietnam origin is the population with lower incomes. Hence, Vietnamese entrepreneurs also contributed to the restructuring of towns after 1989 by meeting consumer needs and by providing services, and are part of the resent character of towns. The success or failure of migrants’ businesses do not depend on the cultural otherness of entrepreneurs, but on the consequences of changing global, national and local restructuring processes (Glick Schiller – Çağlar 2013).

ACCULTURATION OF TRADITIONAL INDIAN MEDICINE IN SLOVAKIA

Ivan Souček

Though there are many publications on traditional Indian medicine in the current book market,¹ many issues concerning the existence of this form of medicine still remain unanswered. Focus is therefore paid to the processes of penetration and adaptation of ayurvedic (*Āyurveda – Āyurvedic*) medical science within the urban environment in Slovakia, collectively called acculturation. The structure of this contribution corresponds, in my opinion, to the complexity of this topic. The introduction presents basic information on complementary and alternative medicine; it is followed by a brief explanation of the concepts of global and modern ayurveda, and by a transcript and interpretation notes on the field research that aimed to capture the current transformation of this phenomenon, examined in our environment.

COMPLEMENTARY AND ALTERNATIVE MEDICINE (CAM)

The medical practices with origins other than European have become very popular in the past decades, especially in the urban environment of Europe and North America. This trend is partly related to the growth in the migration of people who bring along their traditional medical knowledge from their home country, and it is also linked to the phenomenon of new religious movements. Today, the frequently used term 'new religious movements' (NRM) means, in particular, groups and directions that emerged in the period of religious revival in the 1960s in the United States and subsequently in Western Europe. In spite of the controversial character and ambiguous theoretical definition of this term, the expression 'new religious movements' has found its place in expert literature, and, in general, it refers to movements which are in a certain manner different from the standard or from what is considered traditional and proven. The cultural phenomenon of new religiousness has many social parallels with the New Age medicine which represents part of a more broadly conceived sphere of complementary and alternative medicine. The attribute "alternative" is also quite controversial, as it has been applied mainly because of the dominant position of Western medical methods. It should be noted, though, that what we consider an alternative at a certain time and space does not necessarily apply in general. In their countries of origin, Indian and Chinese medicines have been considered part of a comprehensive medical

¹ From the big number of publications, see, for example, an older publication by the Czech author Miltner, V. 1986. *Lékařství staré Indie*, or the excellent work by Wujastyk, D. 1998. *The Roots of Āyurveda*.

complex, and it is rather Western biomedicine which can be perceived as an alternative form of treatment. The designation of alternative treatments therefore results from the personal perspective of an individual, but also from the cultural, social, and political context of the given period. The privileged position of allopathic medicine using exclusively biological knowledge is one of the products of modern secular rationalism. It was nothing uncommon in the past that several types of medical knowledge from different geographical origins co-existed next to each other. With the rise of the enlightening/rational paradigm, and most obviously with the start of the 20th century, the official representatives of biomedicine took a radical stand against other forms of treatment. In the context of historic events, the current situation is unnatural and atypical, which is one of the possible reasons for the increasing interest in complementary and alternative medicine. Like in the case of new religious movements, there are many established trends in the West connected with alternative medicine. In practice, every more developed form of medicine on Earth has its fans in the Western world, either in the form of immigrants, or supporters at home. In addition to that, there are medical forms that arose in certain countries of the Western world, but also various types of original European medical ideas that were until recently disseminated in the rural environment with more or less success. The multiform CAM phenomenon is therefore defined as a complex of phenomena related to individual convictions and resulting actions focused on the diagnostics and healing of ill people, or preservation of their health. Medical experts usually act as individuals or small groups of persons outside of officially accepted medical groups, and in their treatment they refer to a system of knowledge (in a comprehensive or partial form) which is incompatible with the official teaching. Hence, the term 'New Age medicine' refers to a concept used in expert literature and covering the globalisation processes of medical tradition and their expansion beyond the borders of their original occurrence. Their existence in the West is associated with the above mentioned phenomenon of new religious movements and with the idea of the expected arrival of the "New Age". Unlike NRM, the social functioning of the New Age groups has some specific features. What is absent in them is group experience, and it is therefore not a strictly perceived community bound by tight internal social rules and communication symbols. Also, there is no system of common lifestyle models or methods of ritual practice. It is interesting to observe that certain medical trends from the past resulted in the creation of religious groups, and that some new religious trends provide their supporters with alternative medical care as part of a complex care for individuals, for example, as in the case of Maharishi's Transcendental Meditation.

MODERN AND GLOBAL AYURVEDA

Renowned experts conducting research of ayurveda F. M. Smith and D. Wujastyk (2008) use two key terms in their work: modern and global ayurveda. Modern ayurveda is a complex of phenomena, geographically defined by the Indian subcontinent

and related to the cultural revival in the 19th century and subsequent process of professionalisation and institutionalisation of ayurveda. This concept is characterised by the tendency to secularisation of medical knowledge and the adaptation of ayurveda to the complex of biomedical sciences. At the same time, we can observe attempts to establish a single theoretical basis based on classical ayurvedic texts. On the other hand, the term 'global ayurveda' refers to medical knowledge that expanded beyond the borders of India. In this case, the authors talk about three main lines in the globalisation of ayurveda. The first one concerns drugs production, and currently represents a fully developed professional discipline interconnected with the profit-making pharmaceutical industry. Hence, we talk about an intensifying emphasis on the scientific potential of ayurveda and on the attempts to eliminate the signs of religiousness and spirituality in its teachings. The second line, suggested by K. G. Zysk (2011) in his works, relates to the re-interpretation or even re-creation of the philosophical and religious aspects of ayurveda. Because of its efforts, this line became known as 'New Age Ayurveda', and, *inter alia*, it seeks to create a link between yoga and ayurveda. Moreover, this form of ayurveda was re-imported to India in the form of 'wellness tourism' used not only by foreign tourists, but also by the ever stronger middle class in India. By means of various trips, clients are provided with extensive services of healthcare, beauty, rejuvenating and slimming treatments in modern ayurveda centres with a wide range of tools. The third line of the global ayurveda concept relates to indological academic circles and its origins date back to the beginning of the 19th century when orientalists showed increased interest in the study of ayurvedic literature. This interest lead to scientific translations of medical texts of classic ayurveda, and represented an important contribution to the dissemination of traditional Indian knowledge in the Western world.

AYURVEDA IN SLOVAKIA

In the past decades, Slovakia and also other countries of the "Western world" have been witnesses of an increasing demand for non-traditional medical treatments. Many people seek new medical forms because they feel a certain disillusion from classical biomedical treatment methods, and try to find a solution to their unsatisfactory situation in alternative fields. It is natural that people seek to have a better quality of life in a changing society, and are therefore willing to entrust their health into the hands of unofficial representatives of medicine. As A. I. Ross (2012: 1) suggests, the growing trend of using alternative health care is accompanied by some other phenomena, such as increased consumption and commercialisation of new medical practices, or the requirement to professionalise the practices and to include selected alternative knowledge into official biomedical teaching.

In the past, the theoretical concepts of traditional Indian medicine were disseminated in the Slovak territory only as part of literature primarily dealing with body and mind control techniques, known as yoga, or as part of philosophical and

religious tracts. It would be hard to find any practitioners using ayurvedic therapy or diagnostics in the period before 1989 (with a few exceptions). At present, the practical aspects of Indian medicine in Slovakia are represented by some practitioners who carry out their practice under the auspices of specialised ayurveda centres, or, according to my findings, who perform their work independently. The information provided below was gathered during a field research in one of these centres providing ayurvedic health care services. The respondent (further referred to as "ayurvedic practitioner") whose statements are provided below is of Indian nationality, holds a degree in ayurvedic medicine and surgery, and currently carries out his practice in Slovakia. The transcript of the interview with him and his comments do not aim to provide a comprehensive picture or analysis of the current situation in Slovakia. My qualitative research rather has an ambition to point out some individual and experienced aspects of the process of ayurveda acculturation in our country through a chosen example, which otherwise would not be possible to capture in a plastic and reliable way in the form of a questionnaire.

AYURVEDA AND YOGA

As already mentioned, one of the observable manifestations of global ayurveda is the emphasis on the spiritual dimension of the teaching. This is closely linked to the efforts to change the interpretation of some fundamental concepts. A good example in this regard is the interconnection of ayurveda and yoga into a complex whole. This merge resulted in the emergence of a new cultural phenomenon with a characteristic name, 'ayuryoga'. The establishment of a link between medicine and yoga also relates to the well-known fact according to which the recent interest in ayurveda in Europe and the USA emerged in groups which practiced Indian yoga. According to some authors (Zysk 2001; Islam 2012), yoga represents an independent system with its own techniques, methods and philosophical basis oriented mainly towards the spiritual realisation of a person's potential. Traditional ayurvedic representatives in India intentionally differentiated between medical practice and the theory of ayurveda and yoga as a spiritual and ascetic discipline. During its existence in its country of origin, yoga acquired certain aspects of ayurveda on purpose in order to preserve the health of the given person. However, according to K. G. Zysk (2001: 24), there was no opposite exchange of knowledge due to the distinct aims and focus of ayurveda and yoga. The origins of the use of yoga as a tool to strengthen the physical and psychological health should therefore be sought in the West. The results of my research confirmed that yoga actually represents part of treatment recommended to patients on the basis of the assessment of the gravity of patient's complications and of relevant therapeutic approaches. It means in practice that yoga is not suitable for the treatment of every pathological condition, but is recommended in specific cases, as individually assessed by a therapist.

"We recommend yoga to our patients, because yoga facilitates the healing process, and provides some support in individual treatment, either in a diet or other kind of

treatment, no matter. It is a training of breathing, called *prāṇāyāma* in India. *Prāṇa* means breath, and *āyāma* is exercise. In ayurveda, it is a combination of three or four methods: yoga, diet, massage. It sometimes diet that helps, or yoga, or the change of lifestyle, it depends on the person and the situation. For some people it is enough to give a massage to heal them. For others it is diet, because they eat and they don't know what's the problem behind" (ayurvedic practitioner).

In the case of ayuryoga which integrates the medical knowledge of ayurveda and the philosophical and spiritual dimension of yoga, we can observe the existence of a specific syncretic phenomenon which emerged in the past decades in the Western world. It is a new cultural and social phenomenon manifesting the 'new life' of ayurveda in the Western society environment.

AYURVEDA AND KARMA

The teaching on karma and its impacts on individual health problems are an indispensable part of ayurveda. According to M. G. Weiss (1987), the idea of the *karmic* law can be identified back to the writing *Carakasamhitā* which was incorporated into the etiology of ayurveda in its initial stages, and was perceived as an important determining factor of the life of an individual. The origin of some incomprehensible diseases or the health condition of yet unborn children was explained through the effects of karma. In general, the sophisticated philosophical-theoretical elaboration on karma as a chain of causes and effects is attributed to Indian authors. Ayurveda as a medical system developed in India conceived organically this theory into its etiology. S. Dasgupta (1952: 403) suggested that the form of karmic teaching in the context of ayurvedic medicine is truly unique, also with regard to Caraka's statement according to which only extremely bad deeds can be halted by efforts to do good ones. All other effects of actions can be eliminated through physical activity, such as balanced conduct or use of the right medicine. In order to simplify and bring ayurveda closer to the Western cultural and social reality, the karmic concept has been modified.

"It is very problematic to speak to people about karma. Karma, in general, means acting. Anything you do would get back to you. But it is very general, and involves other factors, too, such as artha kāma, dharma, mokṣa. People wouldn't understand me if I used these words. People should feel these things on their own, no matter what's written in books. Though books teach about karma, it doesn't count. I prefer not to use the word karma; I rather try to explain people that they need to feel it. When I'm healing people I'm trying to describe them the idea of what they should understand under karma (...) I'm not able to convince them about the existence of karma. I can't show it to them (...) I want to show them what is the cause of their problems; if I were to compare it to karma, it would be very complicated. I can't give them explanations about what is karma, there's no time for that, and I'm not the person to talk about it, because I use it for my own needs in my way of treatment" (ayurvedic practitioner).

Just as yoga, the idea of karma has also become very popular in the West. Karma as one of the key terms of Indian philosophy and religion has acquired a new interpretation dimension in the context of globalisation. The interpretation of karmic functioning, wide-spread in the Western society, does not take into consideration the traditional social structure of the Indian society, the different life stages of individuals, the circle of the rebirth of final liberation, and many other factors which are extremely important for a correct explanation of how the karmic law works. The original karmic teaching therefore appears to be not applicable to the Western way of life. As our informer affirmed, people are not able to grasp the concept of karma in the right way, and he is therefore trying to bring it closer to them in a modified form which is more suitable to his clients.

THE POSITION OF PRACTITIONERS

In the rural areas of India, strong emphasis has been traditionally put on family ties. The family is considered to be the strongest element of the Indian society, and has a firm role in the organisation of the every-day life in the countryside and in smaller towns. With regard to the general rules of social functioning, the family affiliation of a person is on many occasions considered as a guarantee of his/her professional and moral qualities.

"I don't need to be; I'll just say which family I come from, what's the name of my father, and everybody knows what he did" (Respondent 2).

Even today, appointments with practitioners are held in a traditional way at many places in India.

"If I want to heal people in my town, I'd just say that my father is a doctor, though not officially, and then I don't need any qualification. But if I want to live and heal people in Slovakia, I need some qualification; who would otherwise trust me? If I came without qualification, nobody would accept me as a doctor. Because you don't know my father, my family" (ayurvedic practitioner).

Given the specific character of the rural way of life, it is not necessary to demonstrate the attained education and qualification for executing the medical profession. The reputation of the practitioner and his family is a guarantee. Naturally, the situation in the urban environment in India is more complicated. In her research of the current medical practice in the Indian town of Puna, M. Tirodkar (2008: 227) divided ayurvedic practitioners into four groups. The first group includes "traditional" ones whose diagnostics and therapy is based on classical texts, such as *Carakasamhitā* or *Suśrutasamhitā*, and who obtained their knowledge in a traditional educational form *guru-śiṣya*, i.e. from a teacher in an Indian *āśrama*. The second group is called "modern". The respective practitioners hold an academic degree in medicine, and use not only ayurvedic knowledge in their practice, but also certain biomedical methods which are combined and used as needed. The third group consists of practitioners with the attribute "commercial"; they are most often concentrated in ayurvedic health

centres where they apply oil massages or advise with menus. The last group, called “self-help”, is represented by persons who get their knowledge from secondary literature or from a broad spectrum of websites on treatment and diagnostics in line with the principles of ayurvedic medicine. As Tirodkar’s research showed, no conceptually clear division exist here, not even at the theoretical level. In the urban environment, we can face various forms of practicing ayurveda, and the characteristics of various practitioners usually overlap. In Slovakia, the position of ayurvedic practitioners is much closer to the urban character than to the rural one. Further to this theoretical division, they could be classified between the categories modern, commercial, and partly traditional.

“I learn all the texts, *Carakasamhitā*, *Suśruta Samhita*, *Āṣṭāṅgārḍaya Samhitā*, including combinations with modern medical science. You must study all the terms of classical medicine. You must also know the basic factors of classical surgery... The major part of diets that I recommend to people is not from ayurveda, it is what my parents taught me. They told me: you must do this and that, it helps. Have this, or have garlic, or whatever else, it’s all from my family. The roots of my profession are in my family” (ayurvedic practitioner).

PRACTITIONER VS. PATIENT

The research of patients in India using ayurveda specialists showed that the main reasons for which they chose this medical form include the following factors (Tirodkar 2008): disillusion with allopathy; approach focusing on the cause of the problem; everything is in line with nature; there are no side effects; it works better with chronic problems; and the diagnosis is more correct. The former factor according to which the diagnosis is determined in a more precise or more correct way seems to relate to the traditional way of perception by an ayurvedic practitioner. High moral and personal requirements have been put to traditional representatives in the Indian environment. A practitioner called *vaidya* was perceived by the society not only as a healer, but also as a wiseman, or even as a saint man. My informer confirmed this statement:

“When I come to my village, my position is something between a normal person and a supernatural force. I am someone standing in between. Something passes through me, and something comes out of me, this is how faith is. When I heal someone, it’s not my merit, there is something beyond me, this is how faith still is. I must come in peace and with a clear mind, and the way I act must be kind in every situation, even when the patient is annoying” (ayurvedic practitioner).

A *vaidya* is expected to lead the right life, in line with the law of *dharma*, and to be able to advise patients not only on medical therapy, but also on religious issues.

The expectations of people in Slovakia who choose to use Indian methods of treatment depend on the particular experience of the respective person, and in many regards they do not differ from the expectations prevailing in the Indian society. The primary reasons for visiting an ayurveda specialist include recommendations

from friends who have already had a similar experience with a positive impression. The other possible reasons are persistent health problems that cannot be treated by classical medicine, or inclination to the so-called natural way of treatment without any side effects.

“People visit us after having tried everything else. They have no other possibility, and are therefore sitting here, in front of me. I am the last possibility” (ayurvedic practitioner).

The perception of alternative medicine practitioners in Slovakia, including ayurvedic ones, is characterised by two contradictory tendencies. On one hand, in the context of the secular environment of Western medicine, they are predominantly perceived as studied, qualified experts; on the other hand, people ascribe them moral qualities and supernatural or even mystical powers.

“For me, these people are closer to a certain force because they have better properties than others” (Respondent 3).

REMUNERATION FOR SERVICES

Remuneration or payment for services to a practitioner in an Indian environment forms part of the overall reciprocal social dynamics between all parties. Some older researches² conducted in the Indian environment confirmed that the remuneration of practitioners did not have a direct monetary nature in many cases, but rather the form of a gift or sacrifice to be made by the patient. Our informer provided similar information.

“They come and give me, for example, rice or a coconut for my services, or they come with a plenty of bananas as a gift for having examined them. They have a lot of things from the society. But it’s not possible anymore” (ayurvedic practitioner).

A very frequent way of accepting payment are cases where the *vaidya* receives money not for his work, but for prescribed drugs. In the Indian countryside, a medicine man is even today seen as an object of respect, as someone who provides services to the society. According to D. von Schmädel and B. Hochkirchen (2001: 208), the majority of traditional practitioners regarded their activities as charity, and had other jobs besides ayurveda. Hence, they were not forced to ask financial donations to ensure their own existence and subsistence for their family. The authors state that fundamental changes in the relationship between a practitioner and a patient can be mainly observed in the urban environment where payment for services is related to the ever increasing secular nature of this profession, and to the professionalisation of medical practitioners. Our informer affirmed that the situation had changed and that it was not possible anymore to execute this kind of job without adequate financial remuneration.

² See, for example, McKim, M. 1955. *Western Medicine in a Village of Northern India*. In: D. B. Paul, (ed.), *Health culture and community: case studies of public reactions to health programs*. New York: Russell Sage Foundation, pp. 239-268; Schmädel, D. - Hochkirchen, B. 2001. *The results of an analysis based on a video of consultation in five āyurvedic medical practices*. In: G. J. Meulenbeld – D. Wujastyk (eds.), *Studies on Indian Medical History*. Delhi: Motilal BanarsiDass, pp. 207-214.

"Not anymore. When you meet saints, digambaras, priests, they provide their services for free, because they have no family and do not live within the society. The situation has completely changed compared to the past" (ayurvedic practitioner). Payment for ayurveda diagnosis and therapy services in Slovakia is a natural part of the global trend which is more and more present in the Indian urban environment. The increasing demand for professionalism of medical practitioners and the efforts to offer attractive "medical consumer goods" signalled the emergence of the final form of ayurveda which seeks to take its place in the wide range of offered alternative medical practices.

CONCLUSION

Ayurveda as a traditional Indian medical system, and its teaching, concepts, procedures and especially rich experience have been adapted to the Western society environment in the process of global social changes. The form of Indian medicine which has found its supporters in the "Western world" has naturally penetrated the countries of the former Eastern bloc, including Slovakia. After the release of political pressures, this geographical area observed a revival of religious life and increased interest in new religiousness. This development was accompanied by the possibility to use non-traditional forms of health care. In Slovakia, the gradual boom of alternative and complementary medical forms started to be manifested in the beginning of the 1990s. A more intensive onset of ayurveda can be observed in recent years, though it was also sought sporadically before. From the point of view of social and cultural-scientific disciplines, we have become witnesses of not only a transmission of a specific phenomenon typical to a certain geographical and cultural area, but also of a visible transformation of this phenomenon within the contexts of domestic societies. History showed us that the process of adaptation of foreign cultural phenomena is often accompanied by a change in the original levels of meaning, and also by the creation of syncretic forms where original and new elements are intermixed in a single consistent whole. The research of the Slovak reality confirmed that the philosophical and religious background of the New Age movement marked the character and the form by which the Indian medical theory and practice acquired their shape in our country. The picture of ayurveda based only on classical literary sources or older ethnographic researches conducted in India would probably not correspond to the form we encounter in the West today. The most obvious differences have been identified in the figure of the medical practitioner, the way of conducting their practice, and in the overall social perception. It is proven that the current situation is best described by the theoretical concept of the global ayurveda, typical for its re-interpretation of some basic ideological elements. With the gradual, continuous expansion of ayurvedic practice, more and more questions emerge which are directly related to this phenomenon. One of them concerns the extent of authenticity of this tradition and its continuous functioning, which is questionable

in our environment. In this case, the existence of global ayurveda, in my opinion, is a clear evidence of the fact that the medical teaching originating from the ancient history of India is still alive. It acquires forms which are understandable and acceptable to large groups of people. Its current form fully reflects the demands of the modern society. Indian teaching has not been uniform not even during its continuous existence in India. As affirmed in the text above, ayurveda in the urban environment of India has also gone through several radical changes, and more seem to come in the future. It responds to the social and cultural needs of the surroundings in an organic way, and develops and is updated as a living organism. Our scientific mission should be to capture this process, be able to describe it in a meaningful way, and draw conclusions applicable to further research. It is assumed that the nature of traditional Indian medicine in the "Western world" will continue to change and acquire new dimensions in the years to come. It will therefore be an interesting task to follow this specific phenomenon and forecast the direction it will take in the future.

ACCEPTATION OF LGBTI MOVEMENTS IN THE CURRENT SOCIO-POLITICAL CONTEXT

Vendula Wiesnerová

With the formation of a democratic society in Slovakia, some new social phenomena started to raise attention, including new models of co-existence, as well as non-heterosexual partnerships and relationships in general. This period is characterised by the emergence of new civil topics, successfully developed at a European scale, which have, however, provoked a whole range of reactions within the society, among the representatives of state institutions, and within the conservative circles of the Catholic Church. The civil society development after 1989 resulted in the creation of an activist network of organisations and associations which joined the process of raising public awareness and formulating requirements with the aim to achieve better acceptance of LGBTI people through the modification of civil rights. This prolonged process of adaptation of the society to the acceptance of new forms of gender expressions, coexistence, partnership and family, which are mainly disseminated by people identifying themselves with any of the categories referred to by the abbreviation LGBTI movement, has recently brought concrete results. The recent development in Slovakia is influenced, *inter alia*, by increased sensitiveness to human rights topics in the European society, and by the overall situation in the world which has been characterised in the past years by important changes concerning the equal status of non-heterosexual relationships (France, USA), and the adoption of legislation on gender identity (Argentina, Australia). As the recent surveys of FOCUS Agency conducted for Iniciatíva Inakost' (Otherness Initiative) suggest, this situation has an impact on the creation of a positive environment also within the Slovak society (Iniciatíva Inakost' 2012). Activists consider the establishment of the Committee for the Rights of Lesbians, Gays, Bisexual, Transgender and Intersexual People (LGBTI Committee) at the Government Council of the Slovak Republic for Human Rights, Ethnic Minorities and Gender Equality (hereinafter referred to as "Government Council") in 2012 as an important move forward in the development of these issues in Slovakia. The creation of this Committee, however, cannot be viewed as a clear influence of bigger social tolerance and of a more liberal attitude to these issues.

As explained below, it is a complicated context of political conditions, pressures from the European Union, and strategic actions by activists which enabled the creation of this body in the given period. The Slovak society remains strongly polarised especially with regard to the position of the Catholic Church which still has a strong influence in Slovakia not only in politics, but also on the public opinion, and is largely

represented in the civil sector. The current problem of this ideological polarisation lies in the conflict with several civic associations led by the Life Forum (Fórum života) and the Institute of Leo XIII (Inštitút Leva XIII) whose representatives published an analysis Budget of the Government Office of SR for the Support of the Culture of Death in December 2012. This study aimed to analyse the expenditures of the Government Office of the SR for the activities of organisations concerning the so-called Death Culture policy,¹ divided by the authors of the study into four categories: abortion policy; feminism and gender mainstreaming; LGBTI policy; and sexualisation of the youth (Institute of Leo XIII 2012b). This analysis also aimed to appeal to the Prime Minister of the Slovak Republic to consider, given the economic crisis, the state expenditures to activities which, according to the activists, contradict the Manifesto of the Government of the Slovak Republic. This move escalated the long-lasting conflict of two ideological streams which are, in spite of the different attitudes to human rights issues, an important part of the emerging civil society in Slovakia operating on the basis of common principles of competition under the grant policy.

The contextualisation of this conflict, as presented in this study, aims to point out the complexity of the current situation in Slovakia when it is necessary not only to reflect upon the ideological disagreements in the society (in connection with the influence of European Union directives vs. conservative voice of the traditional Catholic Church based on the legitimacy of the Vatican Treaty), but also to highlight the fact that the impacts of the economic crisis creates opportunities for new strategies for obtaining funds thanks to which civil society organisations can exist. One of these strategies is to highlight the "decline of traditional values" by one side of the conflict, which is allegedly manifested by the granting of financial assistance to "controversial" topics, such as LGBTI agenda according to the representatives of the Institute of Leo XIII. This argument is accentuated strategically at the times of the economic crisis, and it is also important to mention that criticism can also be heard from other civic associations which form part of the same network of applicants for grants awarded by the Government Office of the Slovak Republic. Hence, it is not only criticism of ideas, as both sides of the conflict compete for access to funds.

Given this context, the objective of this study is to offer a reflection of the recent development of LGBTI activism in the field of human rights in the Slovak society and politics from the point of view of the main actors of events, i.e. mainly from the perspective of concrete organisations (civic associations) dealing with LGBTI issues in Slovakia, and of their individual representatives who have either been initiators of actions, or direct participants to them. The study has the character of a contextual

¹ According to the definition by the Institute of Leo XIII, "Death Culture" refers to a political and ideological stream which is opposite to the Culture of Life: "These two political and ideological streams are in an antagonistic relationship. Their influence on politics is more and more decisive for the building of future coalitions and national policies" (Institute of Leo XIII. 2012a: 1).

probe, as the current Slovak situation is reflected exclusively from the perspective of LGBTI activists or experts in human rights issues on the basis of their perception of the processes and socio-political conditions in the country.

The study also aims to highlight the problematic media discourse which often entails implicit *groupism* (Brubaker 2004). The complex network of cooperation between civic associations promoting the LGBTI agenda is often homogenised in the Slovak mass media as a “homosexuals’ movement”, omitting the specific nature and diversity of organisations and their different programme objectives, while other than gay and lesbian policy remains completely ignored. The other topics are thus made invisible, which presents an incorrect picture of the situation in Slovakia and of efforts exerted by the network of civic associations and informal groups with the same LGBTI denominator. The LGBTI movement is very often viewed through collective identity, which is in many cases homogenised to the mere issue of sexual orientation² (hence, the problematic and misleading term “homosexuals’ movement”). This collective identity, however, should not be understood as identity shared by all participants, especially not in the case of a group of activists united in a support network of civic associations dealing with the human rights agenda. We can find many human rights experts among them who do not necessarily need to identify themselves with any of the LGBTI categories. LGBTI is mainly an umbrella term under which such aggregate is mobilised and recognised. As its name already suggests, the network of LGBTI organisations is often non-uniform regarding their programmes, interests and demands.³ This study therefore analyses the LGBTI movement as a “wide network of organisations, independent groupings, informal groups (and other forms), and individuals united on the basis of the principle of certain common denominators” which enable the definition of these concrete common interests and demands (Wiesnerová 2013: 60). This definition of the network is based on organisation as a fundamental context according to Brubaker’s definition of organisation (2004: 14-16) as a more precise designation of an actor (unlike the wider concept of a group) which can be ascribed properties (organised approach, programme, aim, interest, consensus, agency) which are misleading in the case of a group and may result in the homogenisation of a compound of various aims and efforts. The study is the result of a year-and-a-half-long stage of the field research with participative observation as the principal method of data collection accompanied by media monitoring, taking into consideration the contextualisation of the socio-political conditions in Slovakia. For

² In general, the mass media put emphasis on the perception of sexual orientation as the only common denominator of the LGBTI movement. However, gay and lesbian policies are only a part of the comprehensive LGBTI field. Queer and transgender policies are thus completely left out, which largely disrupts the general system of classification of sexual orientation based exclusively on the binary (and hence limited) opposition male – female.

³ The definition of the umbrella term LGBTI suggests that we always talk about all categories mentioned in this title.

the purposes of this particular study, data was also gathered from six semi-structured interviews with LGBTI activists and experts involved in the network of civic organisation working with human rights issues. Thematically focussed semi-structured interviews were conducted with the members of the new LGBTI Committee and with the members of the Committee’s working group. The interviews aimed to obtain data that would help to contextualise the actions related to the recent events in Slovakia, i.e. with the establishment of the LGBTI Committee at the Government Council for Human Rights, Ethnic Minorities and Gender Equality, and with the case of the Death Culture raised by the network of organisations acting under the Institute of Leo XIII as its umbrella organisation. Through the indexation of obtained field data and data from interviews, the main analytical frameworks, directly linked to the aim of the study and defined concepts, were identified for the purposes of this study. The data was afterwards organised into the structure of a coherent story according to the definition Emerson, Fretz and Shaw (2011: 202-206), and compiled in the form of a thematic narration.

THE CURRENT CONTEXT OF LGBTI ACTIVISM IN SLOVAKIA

The issues concerning LGBTI activism in Slovakia cannot be grasped in a way other than in the context of the emergence and intensive development of the civil society since 1989. Prior to this period, this space was not grasped in any manner within the Czechoslovak context. The development of civil activism and the various forms of volunteering in connection with the voice of sexual and other minorities should therefore be seen with regard to the contemporary context. In the Czech and Slovak Republics, it is characterised by social transition in the post-socialist period from totalitarianism to democracy, and by the fact that the history of the civil society development has been full of discontinuities since 1989: “It is a history full of restrictions, control, and manipulation, interrupted by periods of relative freedom and boom” (Buerkle 2004: 33).

This shift brought along many issues and problems which related to the separation of the human rights agenda of new organisations from state institutions. This process reflected the transformation of social ideas, values and economic structures resulting in the democratisation and diversification of the society which is still on-going in connection with the individual transition milestones, such as the entry of the Czech and the Slovak Republics into the European Union. With this move, both countries committed themselves to adopt the common European directives on human rights policy, which gradually became the unifying concept of the new civic associations.

The already well-developed civil society in both countries and the interlinked network of activist organisations bear characteristic features of the development of civic associations in the post-socialist society, which goes hand in hand with the influences of the European environment, i.e. with the development and preservation of a functional open market on which the grant policy and the development of civil activities are dependent. According to Eduard Marček, the most significant trend in the

field of financing of the non-profit sector is the “dramatic decline of available sources from abroad – both public and private –, non-existence of suitable domestic compensation, and resulting structural sector changes” (2004: 129). Individual organisations thus seek not only to promote their programme objectives, but also to ensure their existence in the heavy competition, so characteristic for this environment. The recent economic crisis has also had a strong influence on the present situation. Maybe it is truer today than in the past that the financial situation of Slovak non-governmental organisations (NGOs) and the chances to find new resources have become very complicated and “nobody knows precisely what would come next” (Bútora 2004: 19).

Although the current political situation in Slovakia does not really favour full equality for citizens who would like to legalise their coexistence other than heterosexual given the present government of the SMER party and its Manifesto, the strong pressure by the European Union cannot be ignored anymore. It is these pressures that can hypothetically have an impact on two of the recent important efforts of LGBTI activism in Slovakia, the results of which, according to LGBTI activists, are closely interlinked: successful approval of the LGBTI Committee in July 2012, and rejection of the draft bill on registered partnership which was mainly criticised by deputies from political parties promoting conservative and Christian values.

ESTABLISHMENT OF THE COMMITTEE FOR THE RIGHTS OF LESBIANS, GAYS, BISEXUAL, TRANSGENDER, AND INTERSEXUAL PEOPLE

The idea of establishing the LGBTI Committee emerged during the office of Prime Minister Iveta Radičová, but the negotiations of activists with the previous Government failed. This idea was surprisingly approved in July 2012 during the term of the SMER political party which was not really expected to support the LGBTI agenda. Immediately after the government was formed, the Office of the Vice-Prime Minister for Human Rights at the Government Office of the SR was cancelled, which was criticised by human rights activists as a very insensible decision at the time of the economic crisis. The entire agenda which was supposed to be managed by the Minister of Justice was transferred to the Government Council which is just an advisory body to the Government. The mass media published critical opinions of activists from various organisations who stressed that this office should rather be strengthened instead of being cancelled (Lajčák na mimovládky zapôsobil 2012). This idea was finally supported by the Ministry of Foreign Affairs after the group of activists presented a call to establish the LGBTI Committee to Minister Miroslav Lajčák who favoured this proposal. The Government Council approved the establishment of the Committee, which was considered a success by the initiators of the call.

The establishment of the LGBTI Committee was accompanied by many uncertainties and problems. Some of its members had the impression that the work of the Committee, from its approval, was hampered by protracted which could be

observed at the first meetings. The creation of the LGBTI Committee was partly welcomed as a successful step forward, and the activists themselves and cooperating experts see it as a chance to improve the situation in Slovakia with regard to LGBTI issues. At the same time, they agree that the approval of this Committee is rather a political strategy of the Slovak Government than a progressive improvement of attitudes towards the LGBTI agenda, as the Government thus copes, at least partially, with the pressures by EU Commissioners to adopt certain measures that would comply with the European directives. According to LGBTI activists, the approval of the LGBTI Committee may appear, from the point of view of the governing SMER party, as a choice of smaller evil instead of adopting an act on registered partnership.

Hence, this development in addressing LGBTI issues in Slovakia cannot be perceived within the socio-political context only as the result of social changes with more and more tolerant attitudes of the society and political representatives towards the LGBTI agenda, for example, under the influence of legislative changes in EU Member States. According to activists' statements, the political conditions under the Government of Iveta Radičová seemed to be more favourable to these issues, though they failed to agree on establishing a committee given the disputes within the coalition. They managed to realise this idea within a suitable political context under the influence of strong pressures by the European Union and civic associations working in this field, which enabled successful negotiations between the two sides.

THE DEATH CULTURE CASE

The LGBTI Committee gathers in the building of the Ministry of Justice of the SR. Its aim is to meet always before the meetings of the Government Council for Human Rights, Ethnic Minorities and Gender Equality, and to adopt thematic resolutions to be presented to the Government Council for opinion. At its first meeting, the LGBTI Committee sought to adopt a recommendation for the Government Council to take a position on the opinions of the civic associations united under the umbrella Institute of Leo XIII which expressed its disagreement with the amount of subsidies granted to human rights associations in its analysis of the budget of the Government Office of the SR, designating it as Death Culture. The aim of their analysis was:

“[...] to provide an overview of funds assigned by the Government Office (GO) in order to promote the activities of lobby groups of the Death Culture (DC) in 2012. The study focuses only on those grant projects which were either presented directly by DC lobby groups, or whose contents promote the main objectives of the DC policy: Abortion policy, Feminism and gender mainstreaming, LGBTI policy, Sexualisation of the youth” (Institute of Leo XIII, 2012b: 2).

The network of associations united under the Institute of Leo XIII also protested against the establishment of the LGBTI Committee. The above-mentioned protest activity is important mainly because it shows the way the reactive opposition against organisations

dealing with LGBTI issues in Slovakia was formed. The action which raised much media attention in newspapers and in TV news voiced the strong anti-group formed from civic associations promoting the values of the Catholic Church in Slovakia, which, however, was mobilised not only on the basis of ideological views, but mainly in connection with the need to express disagreement with the approach of the Government Office of the SR to its grant policy. The Chairman of the Institute of Leo XIII Robert Máteffy expressed in the media his critical opinion on the Government Office of the SR and the amount of subsidies granted to human rights organisations designated in the study as those promoting the ideology of the Death Culture:

“We call upon the Prime Minister to stop financing the homosexual LGBT lobby. It is surprising that at times the state has no money for nurses, doctors and teachers, it gives hundreds of thousands of euros to support various homosexual lobbyists, gender activists, and feminists.”⁴

One of the reactions of LGBTI activists was the effort to appeal on the Government Council for Human Rights, Ethnic Minorities and Gender Equality to adopt a supporting opinion, which, however, could not be reached yet, as the Chairman of the LGBTI Committee did not agree with the proposal. In his opinion, “the Committee is not competent to give opinions on such issues” (MoJ SR 2013: 5). The LGBTI activists attending the meeting considered this rejection as an effort to influence the efficiency of the new body.

LGBTI AND MEDIA REPRESENTATION

LGBTI activists also criticised the way the media presented the case referred to above, without any reflection and without efforts to hear both sides. The protest event of organisations united under the Institute of Leo XIII created a conflict environment which, under the influence of media representation, supported a simplified perception of the problem as a conflict of the homosexuals’ movement vs. the church.

As far as the Catholic Church and its supporting network of organisations are concerned, these can be considered the loudest opponents of the LGBTI agenda in Slovakia at the political and legislative levels. As for the other side of the conflict which is often homogenised in the media as a movement or community of homosexuals, the problem is more complex. The LGBTI network composed of representatives of human rights civic associations does not represent only gay and lesbian policy issues, though what is primarily addressed is the question of missing legislation that would bring equality to unions of all persons. This fact is viewed by LGBTI activists as a problem that is given by the context: on one hand, missing human rights topics in the educational process at all school levels and among teachers, and on the other hand, media efforts to bring news that attract public attention, and politically influenced media.

⁴ Aktivisti odkazujú Ficovi, Topky.sk, 6. 2. 2013.

The problem of unsuitable media representation is perceived by LGBTI activists as a fundamental one. Within internal networks, there are strategies defining the ways of responding to different protest events. Internal cooperation networks seek to find a consensus on the question whether such media attention would rather bring benefit or damage. This kind of discussion was also conducted in relation to the protest event of the Institute of Leo XIII, and the opinions differed because of fears from excessive media attention that could be paid to this case. The way of communication with the media is one of the key strategies of each organisation that seeks to ensure suitable media coverage of its agenda. It is therefore important to decide in specific cases what kind of reaction (if any) to choose, including in the case of protest actions which can be perceived by activists themselves as a direct attack. LGBTI activists also see the problem of media representation in the fact that all other topics except homosexuality are made invisible through the homogenisation of the LGBTI agenda, or are, rather, accentuated without a context in a sensationalist fashion (for example, transgender topics). LGBTI activists therefore try to find a way of approaching the media through education, but also by means of strategies aimed to influence the way of writing and talking about these issues.

SUMMARY

As for the support of the Slovak public for at least partial legalisation of non-heterosexual unions, the latest opinion polls conducted in July 2012 for the civic association Iniciatíva Inakost’ by FOCUS Agency and with the support of Rosa Luxemburg Foundation on a representative sample of the Slovak population (1,026 persons) show that the public opinion largely shifted in favour of adopting an act on registered partnership, similar to the opinion polls conducted in June 2008 and September 2009: “In July 2012, the number of those in favour of the act was higher by 9% compared to the number of those against the act, which is an increase by 5% since 2009” (Iniciatíva Inakost’, 2012).⁵ With regard to the increase in positive attitudes to the approval of registered partnerships in Slovakia, the on-going social changes in the structure of gender relations throughout the past twenty years should also be taken into consideration, as they certainly reflect increased divorce rates and the global decline of the institution of marriage.

The opinion polls also show that there are substantial regional differences within Slovakia: the highest support can be observed in the Region of Banská Bystrica, and the strongest negative attitudes, surprisingly, in Bratislava (Iniciatíva Inakost’ 2012). This fact is explained by the activists with the fact that Bratislava is a city to which people move from all over Slovakia for the purpose of study or work, and the interpretation of the survey outcomes should take this fact into consideration. Human

⁵ “The adoption of the act on registered partnership would definitely or probably be supported by 47% of respondents (no or rather no by 38%, and does not know – 15%). The survey also confirmed that the public has no objections to the actual contents of this act” (Iniciatíva Inakost’ 2012).

rights activists and experts, however, consider regional influences to be one of the important factors that have an impact on the way of perceiving the LGBTI agenda within the Slovak society.

In general, activists and experts respond positively to the current state of addressing LGBTI issues in Slovakia, especially with regard to the pressures by the European Union for the adoption of relevant directives, which seems to be just a question of time. Hence, the current opposition by the conservative part of the public and of the political spectrum is considered rather unsustainable. There are, however, fears that the regulations that could come from the EU would not correspond to what the activists want to achieve with their efforts.

In spite of the positive development of Slovak human rights activism mainly in relation to the establishment of the LGBTI Committee at the Government Council for Human Rights, Ethnic Minorities and Gender Equality, the present context is still perceived as strongly polarised. In this situation, we should also observe the media influence which, given the context of this topic and the interests of all stakeholders, seeks to keep a conflict between the two sides. Too much attention paid to a topic raises resistance among those disagreeing with such development.

According to the statements of LGBTI activists, the Catholic Church also has a substantial influence on maintaining tension, as it has a strong position not only in the public, but also in politics. Though it is not that apparent at first sight, the influence of the Vatican towards which Slovakia is liable for compliance with concrete treaties is significant within the political context. The Catholic Church is regarded by the activists' network as more conservative and, hence, more problematic in respect of the LGBTI agenda than, for example, some other churches. It is therefore not only an issue of LGBTI topics vs. religion/faith, but rather an ideological issue and an issue of values, represented by particular churches and influencing the way their representatives approach the LGBTI agenda.

This study aimed to contextualise the current positions to the LGBTI agenda in Slovakia from the point of view of LGBTI activists with regard to the ongoing socio-political changes and influences. These efforts should be constantly reflected in connection with the changes happening at the EU and global levels, as mentioned in the introduction, but also in respect of changes in social values which have an impact on the public opinion in the form of more positive attitudes to LGBTI issues in the media, politics and society, and also on the way of accentuating and grasping "interventions" into the system of values as part of a strategy by civic associations in their efforts to obtain grant support. As highlighted in this study, the current situation is largely influenced by the mass media which, in the representation of individual cases, do not aim to present particular values, but rather promote their own interests that go hand in hand with the needs of the market society which should be reflected in the given context of the present situation.

THE HOLOCAUST IN SLOVAKIA: PERSPECTIVE OF OBSERVERS. COPING WITH THE PAST?

Monika Vrzgulová

The social and political changes in Slovakia after 1989 opened many new challenges, tasks, and issues. One of the consequences of these changes was the fact that the public and expert discourse started to raise topics on the modern history of Slovakia – before taboo, overlooked, or ideologically interpreted by the Communist regime. A request and interest suddenly emerged to explore our own history without the dictate of ideology, independently and openly. The history topics which were previously taboo referred to the period of the wartime Slovak state (1939–1945) and its totalitarian regime,¹ and the forms of the Holocaust in Slovakia. Historians and social scientists started to explore these topics from the perspective of their science disciplines.

In order to contribute to a critical re-assessment of the ideologically burdened images of the past and to the overcoming of historic stereotypes surviving in our societies, the oral history method is primarily used in my ethnological research. It represents an appropriate tool for the capturing of subjective testimonies of experienced events at a certain historic period. Thanks to this method, it is possible to obtain an interpretation of historic events from the perspective of individuals who are part of the society. My research is based on the assumption that the affiliation of a witness to a certain social group or groups determines his/her testimony, and the memory processes depend not only on external stimuli, but also on the particular social context (Halbwachs 1980; Assman 1992; Ferencová – Nosková 2009: 21-31).

People's memories captured by the oral history method are examined as individual pictures of historic events or as their mental representations which can be, according to the theory of the epidemiology of representations (Sperber 1996), communicated and subsequently shared by a certain segment of a social group as cultural or public representations. A social group and its environment – in this particular case the group of non-Jewish citizens of Slovakia – are filled with representations of the past. Each member of the group has many own mental representations in his/her head which create his/her individual knowledge. Through the communication of such knowledge to the outside – disclosure – mental representations become public. But only a small part of mental representations, repeatedly communicated and disseminated within a group, becomes part of commonly shared cultural representations. Hence, cultural

¹ The slogan of the Slovak State (1939–1945) was: One country, one party, one leader! There was a single ruling party – Hlinka's Slovak People's Party (HSLS).

representations constitute a subset of an aggregate of mental and public representations which have long existed within the given social group (Sperber 1996: 32-33).

This work is based on the material obtained from a two-year-long oral history research which focused on non-Jewish witnesses of the period of the wartime Slovak state, and analyses the contents of their recorded testimonies. My research observes what representations of the life of the Jewish community in the territory of the former Slovak state in the period 1938–1945 have been disseminated through a sample of the oldest generation of the non-Jewish population of Slovakia at present.

ETHNOLOGICAL RESEARCH OF THE HOLOCAUST IN SLOVAKIA

The first oral history research conducted after 1989 and sponsored by Milan Šimečka Foundation (in 1995–1997) was of key importance for the ethnological research of the Holocaust in Slovakia. This research focused on the memories of the victims of the Holocaust – Jews. The results of this research were analysed and interpreted by several researchers (Bumová 2010; Salner 1997; 2000, 2005; Vrzgulová 2000, 2005, 2011, 2013). Relevant knowledge about how the Holocaust events were lived, evaluated and interpreted by those who were not their victims but observers or executors were long absent.² This asymmetry has been poorly balanced by the biographic literature about, for example, the fates of the official representatives of the wartime Slovak state, or the representatives of the majority in the given period. The published texts represent materials of differing professional quality. The publishing of three volumes of Jozef Tiso's speeches and articles was an exceptional achievement in this regard.

The “silent majority” of the Slovak society, the population of Slovak villages and towns constituting the environment in which the individual stages of the Holocaust in Slovakia took place, remained unexplored for a long time.³ The international documentary project of oral history “Crimes against Civilian Populations during WW2: Victims, Witnesses, Collaborators and Perpetrators”⁴ with non-Jewish witnesses from Slovakia represents a qualitative move forward.

² This classification is based on R. Hilberg's work (2002).

³ Partial results were brought by, for example, researches of tradesmen in the period 1918–1948, (Vrzgulová 2000).

⁴ The United States Holocaust Memorial Museum <http://www.ushmm.org/> in Washington is the sponsor of this research project. The project aims to collect and make video-recordings of the testimonies of non-Jewish witnesses of World War II. The research has already been conducted in France, Germany, Italy, The Netherlands, Poland, Ukraine, Romania, Moldova, Lithuania, Latvia, Estonia, and in the countries of the former Yugoslav territories. A total of around 1,400 interviews have been recorded in these countries.

RESEARCH FOCUSED ON THE MAJORITY

In 2011, the Slovak Republic joined the countries of Central and Eastern Europe which launched this kind of research back to 1996.⁵ This research records the recollections of eye-witnesses of persecutions, bad treatment, humiliation, thefts, deportations, and murdering of civilians and of the Jewish population of the given country. It captures the testimonies about local aggressors and collaborators who helped perpetrators in committing crimes against humanity. In Slovakia, we mainly focused on documenting the fates of local Jewish people from the perspective of their non-Jewish neighbours – how they saw and remember their discrimination, imprisonment, deportation, and the fate of their property after deportation from Slovakia.

The research in Slovakia has taken two years so far. In the preparatory stage, a meeting with local researchers were held, informing them about the project objectives, research methods, and implementation. The people we visited and interviewed do not constitute a representative sample of Slovakia. The composition of the group of respondents was primarily dependent on the interest and initiative of local researchers. The project's success also depended on the fact whether the identified witnesses were willing to cooperate.

The principal pre-condition the respondents were supposed to meet was that they were eye-witnesses of the situation that can be designated as “implementation of anti-Jewish measures in practice”. Another condition was respondent's age at the time the described event was observed and lived. The minimum age of ten years was determined on the basis of practical experience in researches conducted in other European countries.

The implementation stage of the research ran at two levels. The local researchers identified forty-two persons during two years. The first round of meetings and preliminary interviews was attended by thirty-seven of them.⁶

The first level was a pre-interview which served for getting acquainted with the respondent, for detailed explanation of the research objectives, and for finding out whether the witness met the conditions of the research and whether he/she was willing to attend the interview. The pre-interview was audio-recorded (2011), or was recorded with a handy digital camera (2012), and represented a crucial moment on the basis of which we included or excluded respondents into/from further research.

⁵ The chief coordinator is the Israeli historian and documentalist Nathan Beyrak who also conducted the oral history research “The Fates of Those Who Survived the Holocaust” in 1995–97. On behalf of Slovakia, the research was coordinated by Monika Vrzgulová who managed the Slovak team composed of ethnologist Eva Riečanská and local researchers from all over Slovakia. The project record can be found on the website of the USHMM in Washington: <http://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50682>.

⁶ Two meetings did not take place because the respondents changed their mind and refused to meet with us. This happened upon intervention by their family members who did not wish their parents to give an interview on the wartime Slovak state. Other two meetings were not held due to a sudden deterioration of the health condition of respondents, and one witness died.

In principle, the structure of the interview was identical for all respondents, and depending on the age it contained four basic issues:

- Life in the first Czechoslovak Republic (CSR): the quality of relationships between Jews and non-Jews within the area; personal and family experience and relations with the Jewish community; the place, importance, and activities of the Jewish community, and its location;
- Disintegration of the CSR; birth of the independent Slovak state, and the impact of these events on the relationship between Jew and non-Jew people, and on the Jewish community; implementation of anti-Jew regulations within the area (wearing of yellow stars, prohibitions restricting movement, taking away of property, deportations, help provided to Jews, the fate of Jewish property after deportations);
- The situation after liberation: the return of Jewish neighbours home; the reactions of the majority population;
- The reflection of lived and observed events in the post-war period and at present, their communication and evaluation.

Before the next meeting, the pre-interviews were compiled in the form of a summary, designating the parts where it was necessary to complete or explain the information. Together with biographical information about respondents, the pre-interview served as a tool for the second interview.

During the second interview and its video recording by a professional team, the chronology and the structure of the first interview were followed. Each respondent had enough time to formulate his/her testimony, and could return to the events already described, provide further explanations, or complete his/her first version. The researchers intervened in the testimonies with additional, more detailed questions.

FIRST FINDINGS

The study of testimonies is at its beginning. The first findings concern the circumstances and the course of the research, description of the group of respondents, and responses to two questions: *why* they were willing to take part in the research, and *what* they remembered, what information their testimonies contained. Naturally, the contents and the extent of witnesses' memories, knowledge, and experience depended on their age.

With regard to age, the respondents formed three basic groups: 1. Adults in the reference period (single or married); 2. Teenagers at the age of 12–17 years; and 3. Children under 12 years. The group of respondents with whom we recorded the second interview consisted of twelve men and thirteen women born between 1920 and 1937. Fourteen of them came from towns, and the rest lived in the countryside. It is by coincidence that this group is balanced in terms of gender. On the other hand, *religion* seemed to be a serious reason why respondents decided to take part in the research, which was manifested in their statements during the interview and in the overall contents of their testimonies.

None of the respondents provided an explicit explanation *why* he/she decided to become part of our research. This information resulted from their narration. All respondents declared their close or even friendly contacts with their Jewish neighbours. Their co-existence was characterised by everyday contacts, help, spending of spare time, children playing together, or work relations.

The quality of co-existence with Jewish neighbours was the reason why they decided to provide testimony. They wanted to present information about people who do not live in their locality anymore. The decisive factor for their participation in the research was their religion. The majority of respondents claim affiliation to non-Catholic churches: evangelical, orthodox, and Greek-Catholic ones. This fact determined their lives in the wartime Slovak state, and motivated them to give testimonies. As members of religious minorities, they were the target of discrimination and intimidation by local political authorities, local organisations of the Hlinka Guards (HG),⁷ and by the representatives of the Roman Catholic Church and part of their fellow citizens. The narrations contained formulations, such as: "...guardsmen told us: you'll be next after the Jews", memories of deceit by teachers and classmates at school, intimidation of parents by guardsmen, warnings against helping Jews, etc.

TESTIMONIES OF WITNESSES

Thanks to their friendly relationships with the local Jews, respondents provided detailed information on their co-existence, on the way of life of their Jewish neighbours, on their family ties and overall activities within the locality. The description of the situations depends not only on the age of the witnesses, but also on their personal dispositions. We can learn from their narrations about the names of Jewish families, the individual members of these families, their position within the area, professions. The memories vary according to the size of the settlement, size of the Jewish community, and also according to the confession of the majority. They bring a picture of villages where several Jewish families usually lived and were often relatives. Their economic situation was usually similar to the one of non-Jewish inhabitants – they earned money for living as farmers, door-to-door salesmen, or owners of often the only shop within the area. They differed from their non-Jewish neighbours by their attitude towards education and the way of life which was determined by their religion. The contemporary picture of towns presented in the testimonies highlights the importance of the Jewish middle class in Slovakia at the turn of the 1930s and 1940s.

The witnesses also remembered expressions of anti-Jew sentiments (the marking of Jews, taking away of their property, deportations, and auctions of Jewish property) at the local level. The characteristics of local guardsmen and their behaviour towards Jewish and also non-Catholic citizens were ambivalent. The members of the local HG,

⁷ Hlinka Guards were a semi-military armed organisation of the HSĽS, legalised in Autumn 1938. It was the power authority of the totalitarian regime.

designated as “local aggressors” by E. Nižnanský (2005), were direct executors of the anti-Jew state policy in Slovak villages and towns. They guarded public order, publicly demonstrated their power, were involved in the taking away of Jewish non-movable property, took Jews to transports, and assisted in the public sale of Jewish movable property after deportations. In some cases, the witnesses emphasise that it were new-comer guardsmen who behaved negatively, not the local ones. The picture of local guardsmen is quite ambiguous: on one hand, they are described as people from poorer Catholic families, or as people without scruples who were not hiding their interest in obtaining Jewish property. What we frequently hear is that thanks to their position in the HG the guardsmen received Jewish shops and houses. On the other hand, there are mentions of various forms of help by local guardsmen or state officers to persecuted Jews: on the way they organised escapes of Jews, supported resistance playing a double game, or left for the mountains and joined the Slovak National Uprising.

All recorded memories prove that the members of the local community *were aware* of who were active guardsmen, who took Jewish property, who executed deportations, who organised auctions of Jewish property, and who bought it. Respondents from smaller towns and villages mention the names of local guardsmen and their concrete acts. Deportations represent an important topic of witnesses’ recollections – the period before deportations, the last meetings with their Jewish neighbours, what they said, what were their ideas about their further fates. The parents of many witnesses provided friendly services to their Jewish friends – took into custody part of their property, or bought it so that they had money for travelling. Some testimonies contain information on helping Jewish neighbours to escape from the town or village, on providing them shelter in the village or outside of it, on getting false documents or certificates of baptism. The course of deportations was the turning point of the interview in many respondents. They personally saw how guardsmen (local or foreign) took their neighbours, classmates and friends away – by foot, on horse carriages belonging to local farmers, on trucks or buses – to the gathering point or to the closest railway station. Information about the direction of the route varied, and it is hard to figure out whether it was knowledge only obtained after the war.

The witnesses provide very detailed descriptions: the gathering of Jews at squares, and their escorting by armed guardsmen and also civilians from their homes. Many witnesses tell the names of the deported and deporting persons, but most of them refused the names of the guardsmen because their children and grandchildren still lived in their village or town.

The descriptions of the confiscation of Jewish property and of the robbing of Jewish houses and farms, as well as the descriptions of the auctions of Jewish property after deportations constitute an important part of respondents’ recollections. When asked about the confiscation of Jewish houses, businesses, or shops, the witnesses more or less agree that such property was in the majority of cases taken away by guardsmen and active pro-regime officers.

In their testimonies, the respondents sometimes state that they do not remember what happened with Jewish shops. With additional questions we found out that the respondents differentiated between “party” confiscation of property carried out by guardsmen of merit and confiscation of the property of “common” people. As stated in the interview by a son of a confiscator, Jewish shops were closed after deportations. At a later stage, Christians willing to run them could apply for obtaining such shops. His father did the same, at the initiative of the Jewish owner himself. It is evident that he did not consider such agreed procedure as actual confiscation. He fails to think about the relationship between the confiscation of property and the deportation of former owners. Other testimonies also suggest that the confiscation of property is fixed in witnesses’ memories as political games, and in their minds it frequently followed deportations, though in reality they preceded them.

The situation after deportations is remembered more often. Jewish homes and shops were sealed, but became the target of looting. This happened usually at night, and we therefore received only mediated information: what the inhabitants of the area told to each other.

The descriptions of the public sale of Jewish property are numerous. The auctions were called publicly, and happened at public places directly in front of Jewish houses. Employees of the tax office, with the assistance of local guardsmen, auctioned furniture, cloths, or kitchenware at plain sight. Respondents could see who was selling and who was buying the goods. They described and commented upon these situations in different ways, with smaller or greater understanding of those who were buying the items. According to some testimonies, the auctions were not attended by local people, but by people from the surroundings or socially weaker groups of people.

The period of return of Jewish inhabitants to their town or village after the end of the war is in most cases referred to with a statement that nobody from the local Jewish inhabitants returned to their homes after the war. According to some other witnesses, if anybody returned at all, they did not stay there for long. Jewish neighbours who survived the Holocaust usually started their new lives after the war in larger cities. Some respondents say that the Jews from their villages/towns emigrated to the United States or to Israel. Those who had had friendly relations with their Jewish neighbours before the war maintained contacts with them also after the war, mainly by correspondence. The fate of the confiscated property of local Jews remained unknown to our respondents. It was obscured by Communist nationalisation after February 1948.

The final part of every interview concerned the post-war fates of local guardsmen. The most frequent replies stated that “the guardsmen threw away their uniforms” and continued living in the same town or village.

According to the witnesses, some guardsmen joined the Communist Party and became active Communists. The respondents often state that the guardsmen – actors

of confiscations and deportations – were not punished for their acts and for their behaviour towards Jews and other citizens during the existence of the Slovak state.

The replies to the question on handing over the lived experience and events during the wartime Slovak state were more or less identical. Most respondents talk about their experience only with their contemporaries who lived in that period. A small number of respondents affirmed that they talk about their experience with their younger family members.

SUMMARY

The first research of the representations of the Holocaust in Slovakia among the oldest generation of the non-Jewish population by means of oral history method was launched in 2011. Partial results are brought by the contents presented by this generation – not in the form of spontaneous inter-generational communication, but through information about contemporaries or as part of the research; the eye-witnesses of the given period formulated their memories for the first time after decades.

An important finding of the research is the reason why the witnesses decided to give testimony. The group of interviewed people does not constitute a representative sample, but has something else in common – affiliation to non-Catholic churches (evangelical, Greek-Catholic, and orthodox). It is also people declaring their positive or even friendly relationships with their Jewish neighbours in the respective historic period. The following topics can be extracted from the testimonies as those described in a more comprehensive manner:

- Personal and family relationships with Jewish neighbours (including a comparison with the situation before 1939 in the case of the oldest age category);
- The expressions of anti-Jewish sentiments and the execution of anti-Jewish regulations at the local level (confiscation and auctions of Jewish property, deportations);
- Acts of the representatives of the state and political power and local elites;
- Situation after the end of the war – the return of Jewish neighbours, the fates of guardsmen;
- The communication of lived experience in the post-war period and at present.

The contents of the obtained responses undermine certain stereotypes concerning the period of the wartime Slovak state and the Holocaust in Slovakia.

Stereotype 1: The independent Slovak state represented an opportunity for a “Slovak becoming the master in Slovakia”. The recollections of non-Catholic people tell about intolerance, intimidation, and social discrimination. They often mention the unequal status of Catholics and non-Catholics in the Slovak society of that period.

Stereotype 2: Rich Jews impoverished Slovaks. Most witnesses present the pictures of Jews as small and middle peasants or as traders who played an important economic role in the local economy. The reflections of everyday communication highlight a higher literacy rate in Jews and their positive attitudes towards education.

Stereotype 3: The fates of Jews during the Holocaust were unknown to the general population; Slovaks did not know what was done to Jews and by whom.

The testimonies provide descriptions of the execution of anti-Jew regulations (the wearing of yellow stars, marking of shops, confiscation, deportations, and auctions of Jewish property after deportations) at the local level, i.e. detailed depictions of situations, actors, including dialogues between actors. Some of these situations could be observed at public spaces of towns and villages by actively or passively involved local non-Jew inhabitants. The local inhabitants were actors and executors – as local guardsmen, notaries, or state employees. The picture of local political authorities and top representatives of the state power and of common guardsmen is ambivalent; on one hand, there are cruel guardsmen confiscating and looting Jewish property; on the other hand, there were guardsmen warning against raids and transports, collaborating with the resistance. The age of the witnesses showed to be a handicap in this regard: as children or young people they watched the different situation as observers; they did not know the background of events in real time and the primary objectives of their actors.

The period after the end of the war and the return of Jewish neighbours home is described in an abrupt manner. The witnesses state that nobody or just a few persons returned. And those who returned did not stay long, and left the village or town after the Communist takeover (1948). Almost all of them agree that they did not stay at home, left for a larger city outside of the territory of Slovakia, and started to return to their home village or town with their descendants after the fall of the Communist regime. Only one respondent affirmed that he was in contact with the local representatives of the Jewish community.

The way of dealing with those who conducted confiscations and deportations by the successor Czechoslovak state after the war was not tackled in the recollections. The witnesses do not remember whether the local guardsmen or confiscators were punished. Apart from some exceptions, they make no spontaneous evaluations or judgements. From the overall group of respondents, only three explicitly and strongly condemned the acts of concrete guardsmen with a statement that they had not been punished for their crimes. The majority of witnesses did not name the guardsmen, though they knew them, respecting their descendants living in the given areas in two or even three generations.

The captured memories and the public representations of Holocaust events in Slovakia are characterised by ambivalent evaluation of the events and by symptoms of silence or even disinterest and elimination of memories. They also bring much evidence on active or passive involvement of non-Jewish inhabitants of Slovakia in these events. The nature of interviews, their course, and the formulation of sentences suggested that it was “hard recollections”. The respondents rarely admitted explicitly that what happened to their Jewish neighbours contradicted their own morale and values. The fact that they are aware (at present) that they were part of inhumane

processes leading to the genocide of Jews is apparent from the context of their testimonies and non-verbal expressions. Though the respondents involved in the research represent only one (very specific) part of the “silent majority” which formed the “Holocaust environment” (Nižnanský 2005: 7), these circumstances highlight the fact that also non-Jewish witnesses of the wartime Slovak state and the Holocaust in Slovakia are traumatised by this experience. Their memories of the period of the totalitarian regime of the Slovak state are also influenced by their experience with another – Communist – totalitarian regime, and by the present patterns and policies of remembering this historic period in our country.

If we base our assumptions on the psychological understanding of collective memory (where the past predestines the presence), the key role is played by the analogy between collective trauma and the trauma of an individual. A traumatic event – in our case confrontation with one’s own life at times of a totalitarian regime involved in the genocide of its Jewish population – shook the cognitive and moral frameworks which constitute part of the respondents’ identity and culture.

M. Halbwachs (Halbwachs 1992) remarks that collective memory always consists of concrete acts of individuals’ recollections which are defined by the social networks of memory. American sociologist Neil J. Smelser also affirms that that the bearers of cultural (collective) trauma are individuals who form it with the language of commonly shared culture. If such trauma were to become public, it must become the subject of “public narrative work of authorities” wishing that such shared trauma acquire public importance. Hence, the transformation of private trauma to a public one is a long process full of conflicts where various groups fight for meanings attributed to the traumatic event. Such struggles are a natural part of what is called “the policy of memory” or “the policy of recollections” (Smelser 2004: 31-59).

When I observe the contemporary society of Slovakia from the perspective of the concept of collective/cultural trauma, I can affirm that the public discourse entails formalised procedures – policies of remembering the observed historic period of our history.⁸ They affect the current form and contents of the representations of the wartime Slovak state and of the relationships between Jews and non-Jews in the testimonies captured by our research. It is evident that the coping with the past is a long process influenced by several factors. The change of the socio-political conditions in Slovakia after 1989 was just the beginning.

⁸ Throughout the year, there are several historic dates in our calendar which represent an opportunity for the implementation of the “policy of memory” – dates related to the existence of the wartime Slovak state, Holocaust Remembrance Days – international (27 January) and national (09 September), etc. The reflection and representations of this historic period are not unambiguous, but are ambivalent (Vrzgulová 2013: 173-181). This fact also affects the contents of the recollections of non-Jewish witnesses captured in our research.

ADAPTATION OF FAMILIES FORCIBLY DISPLACED UNDER THE ACTION B: THE PAST AND THE PRESENT

Jolana Darulová

The central topic of the paper is Action B which was aimed to implement the Communist idea of changing the social structure of the society and adapting it to the needs of the new regime. Action B was supposed to definitely cleanse towns from enemies, and help to solve the housing problem. It was carried out by means of violent displacement of whole groups of inhabitants from both big and smaller Czech and Slovak towns. Action B was carried out from 1952 to 1953, and formed part of controlled activities in the period of the dictatorship of the proletariat when the foundations of the Communist regime were laid down (1948–1953). “The new regime was born with the denial, disruption, and liquidation of the principles on which it was built... the destruction of the society entered all fields of social life” (Kaplan 1991: 146). At the same time, it was a period which forced individuals to adapt to the new reality and seek their place in it.

According to Babál (2009: 22), “the displacements of people in the post-war period was nothing uncommon in the territory of the Czechoslovak Socialist Republic (CSR), and were executed back to 1938 (displacement of citizens of Czech nationality shortly after the birth of the Slovak State, or Slovak Republic; later displacement of the Jewish population, and of Germans and Hungarians after the re-birth of the CSR). After the regime change in February 1948, the displacement of persons smoothly followed the previous development, and targeted other groups of inhabitants. We could say that, in a certain way, the population ‘got used’ to displacements executed in the period 1938–1948. It affected farmers, churches (especially the Catholic Church), inhabitants of bordering areas, and others – individuals and their families.”

The atmosphere of fear was enhanced by police arbitrariness, lawlessness, and political processes against individuals or entire groups of people. It was manifested, for example, by the persecution of churches, or was targeted against all believers, and its diverse forms affected the middle class. Private entrepreneurs, owners of factories, and small tradesmen were all liquidated. Those designated as “enemies of the regime” became the target of persecutions. Similar actions were undertaken against private farmers. Collectivisation was the means to re-group the society in rural areas. Cleansing also affected the intelligentsia, called “old or bourgeois intelligentsia”; many officers and teachers lost their jobs, and were moved to remote villages. Action B was preceded or accompanied by three persecution measures: purge of big towns from reactionary forces (from 09 September 1948 to 29 October 1949), Action T-43 (from 03 October 1949, halted after several days; it was supposed to keep people in forced labour camps), and Action “Kulaks” (from November 1952 to September 1953), (Babál 2010: 72).

During a very short time, the social structure of the society which was formed throughout centuries changed completely; “the social positions of classes, social layers, groups, and individuals re-grouped to such a large and substantial extent that they intervened directly or indirectly into the lives of almost all families and individuals. Levelling was a characteristic feature of the development of the society” (Kaplan 1991: 130). The reconstruction of the social system was introduced into the society from outside, and it was contradictory to its natural development and needs. The creation of a new social structure brought new elements into the relationships between people, friends, neighbours, but also inside families, and influenced lifestyles and everyday lives. The result of these changes was the declining prestige of middle classes of former tradesmen and the intelligentsia, and the growing prestige of the working class, the army, and party functionaries (Kaplan 1991: 137).

The aim of this work is to describe the adaptation of affected families to changed political and social conditions. It is about people directly affected by Action B and about their descendants who were forced to move out from their houses, from the place of their domicile to places where they often did not have any social contacts and were forced to accept jobs which did not correspond to their qualification, professional skills, and work experience.

Hypothetically, it can be assumed that on the basis of biographical narrations on the fates of forcibly displaced families it will be possible to define the changes in the social status of middle classes (through the models of the intelligentsia and tradesmen) – from social degradation and search for a new home and job to the acquisition of a new social status in the period of socialism and after 1989. In the period of transition after 1989, it is not possible to clearly and commonly assume a “return to the original positions”, taking into account the too long time period and the generational change in the families that formed the subject of this study.

My interviews focused on two periods: the first one is the period of displacement (1952–1953), and the second one is the period after 1989, i.e. after the change of the political, economic and social conditions to which the studied families adapted themselves.

The first period is characterised by “forced changes”, actual change of people’s domicile and towns, suspension of social ties, and “attributed” social status. This period represents a negative and often traumatising part of family life. The second period is characterised by the possibilities to make decisions on one’s own fate or on the fate of the family. An accompanying element of this period is the fact that the actors changed in almost all cases –people directly involved in Action B were replaced by their descendants who grew up in the period of socialism and could learn about forced displacements only from the narration of their parents.

ACTION B IN THE HISTORICAL CONTEXT

Historical literature classifies Action B as punishment without court proceedings. The displacement of “anti-state elements” from bigger and smaller towns of Czechoslovakia was decided by the leadership of the Communist Party back to 09 September 1948 on the basis of Act No. 138/1948 Coll. on Housing Management.¹ Since it has not been possible yet to present the total number of displaced families, the mass character of Action B is documented by the numbers of displaced families from certain towns. For example, 678 families were displaced from Bratislava after having tested the machinery in Komárno with 160 displaced families, and in Martin with 136 families, as well as Žilina with 68 families (Pešek 1998: 122).

The main tasks concerning the preparation and execution of displacements were fulfilled by the Ministry of Interior which collaborated with the State Intelligence Service (ŠTB) and the Central National Committee. The latter managed the displacement of families in Bratislava; in other towns, this function was executed by regional and district national committees. The background documents for the purpose of displacement were prepared by the ŠTB which also justified the need to displace a particular family. The respective documents contained a proposal for displacing a concrete person (man or woman), and stated that person’s age, job, functions held, and other family members. The justification also stated the social background of the person (e.g. small peasant), the previous and the current job (e.g. notary, bank officer, tradesman), functions held in parties and organisations (HSLS, HG, DP²), statement of the employer’s personnel department, as well as the age and position of the husband/wife and children, and the type of flat the family lived in (number of rooms, category). There were also formulations, such as: “The family does not have a positive attitude to our democratic people’s establishment”, or “The personnel department makes no mention whether the named is expendable at his/her workplace”, and especially “Unreliable for the state” (Babál 2009, 2010; Báta 2001; Oravcová 1992; Pešek 1996, 1998).

People from the following categories were supposed to be included in the lists of families to be displaced: “persons and their families investigated for anti-state activities; families whose members fled the country; economic saboteurs; black marketeers; idlers; former millionaires; owners of big businesses; former senior officials of the old capitalistic fascist regime; former members of the Central Office of the State Intelligence Service; exposed elements of the apparatus of Hlinka’s Slovak People’s Party, Democratic Party, Hlinka Guards, Gestapo, FS (voluntary Protection Units); families of condemned and punished persons; estate owners; and other similar unreliable persons” (Babál 2010: 77).

¹ Letter “B” stood for flats (byty), but in reality it was the code name for the persecution of “persons unreliable for the state”.

² HSLS: Hlinka’s Slovak People’s Party, HG: Hlinka’s Guards, DP: Deutsche Partei.

The Central National Committee issued a decree, and at a later stage a rigid call specifying the place of assigned domicile. Families had to move out within the set deadline – from 24 hours up to 15 days. In the case of failure to meet this deadline, they had to undergo eviction and official expulsion from the town.

The forced displacement and abandonment of towns comprised assignment of substitute flats to affected families and their entry into the work process. Mainly villages were designated as suitable places for substitute domiciles, and unsuitable places were also listed: “Families from Bratislava should not move to the bordering districts of Western Slovakia” (Oravcová 1992: 19); for other families, Bratislava, Nitra, Žilina, Banská Bystrica, Prešov and Košice were designated as unsuitable. With the delivered decree, the “affected person and his/her family could find new permanent residence in a Slovak village within 8 days; otherwise, the place of stay and of his/her new job was officially ordered” (Bát'a 2001: 46). Members of displaced families capable of work were supposed to perform manual work in stone pits, brickworks, lime works, construction industry, forest-products industry, i.e. less important industries. On the other hand, a commission was appointed to distribute vacant flats, “especially for shock-workers, improvers, and other excellent workers of factories, and for employees of the party and state apparatuses” (Babál 2010: 81).

ACTION B IN THE CITIES OF BANSKÁ ŠTIAVNICA AND BANSKÁ BYSTRICA

A proposal to displace seventeen families was prepared in Banská Štiavnica. As for the justification of the proposal, the description of persons stated several reasons, mainly anti-state activities and economic reasons, such as black-marketing and unpaid taxes. For the sake of anonymity, the persons are tagged with capital letters, and to ensure authenticity, the original content of the decrees is presented below.³

BŠ – AB: “former owner of a vinegar production plant; smuggled machinery abroad; in 1948 and 1950, he was arrested for anti-state activities; he has not joined any productive activities so far.”

BŠ – CD: “trader, former co-owner of a bakery; did not pay taxes in 1949 and 1950 at a total amount of CSK 250,000; he was in a forced work camp for 14 months because of black-marketing; made several statements against the democratic people’s republic during public nuisance.”

BŠ – EF: “post-war new rich; gained his wealth by stealing national property; committed the crime of unauthorised possession of weapons, and has the reputation of a hater of the present state establishment.”

BŠ – GH: “post-war new rich; prosecuted for preserving gold used for black-marketing purposes; caused war damage of CSK 100,000 in 1945 by fraud, having cheated the state, and robbed our working class.”

³ Ministry of Interior of the SR, State Archive in Banská Bystrica; Branch in Banská Štiavnica, Archives of the District National Committee in Banská Štiavnica, Security Department, Inv. no. 541, file 463/1951, box K111.

BŠ – CH: “former Aryaniser; manager of H... stores; he often sold better goods to our class enemies and not to our working class, which was discovered repeatedly; strongly supported HG; former member of the HG shock brigade.”

BŠ – IJ: “during the capitalist regime, he was an advocate who always sought to rob workers, as well as small and middle peasants; anti-state activities were observed in his house in 1948 of which he was conscious and for which his two sons were imprisoned.”

BŠ – KL: “post-war new rich; run a trade licence without a permit; committed crime by black-marketing of gold and watches; he exacted various products from workers upon sale of watches, such as fat, butter, bacon, etc., and just after having obtained such products he sold the watches to workers and to small and middle peasants.”

BŠ – MN: “known by the working class in Banská Štiavnica as a saboteur of supply in the period 1944–46 up to 1948; he was sentenced to death by the District People’s Court in XY for collaboration and denunciation of partisans; he has not expressed any positive attitudes to the working class yet.”

BŠ – OP: “former personal secretary of Dr. Lettrich from the Democratic Party; still has the anticipation of capitalist thinking; he is known among our working class and small and middle peasants as their robber; he has not joined any productive work yet, and does not have a positive attitude to our working class.”

BŠ – RS: “criminal proceedings are conducted against her and her husband for the concealment of gold smuggled from abroad and for the collection of food and spirits; her way of thinking is not compatible with the present democratic people’s republic.”

BŠ – TU: “former tradesman, butcher; repeatedly prosecuted for black marketing of meat and wine; opposes the current establishment, and will be tried for anti-state and anti-fascist statements and defamation of the USSR; even today, he manages the socialist sector, and robs meat from the working class, which was found out by the District National Committee.”

BŠ – VZ: “former factory owner; failed to pay taxes at an amount of 1 million crowns, by which he robbed our national economy; he has not taken any position on at least partial payment of the tax, and has not been involved in any productive work yet.”

BŠ – ZZ: “known as a black marketeer of textile, which was found out repeatedly and for which he was punished by a fine and was also arrested; he robbed textile products from our working class at times when it was not possible to buy them; he was business Aryanaser; always behaves in a condescending manner towards the working class; and prefers elements unfavourable to our democratic people’s republic.”

BŠ – WA: “her husband was in the Democratic Party; collaborated with Gestapo officials in the suppression of the Slovak National Uprising; his wife failed to join the building efforts of our country, and has until recently taken milk for her shepherd dog in various manners.”

BŠ – YA: “in M... he was tried by the people’s democratic court for the denunciation of partisans; as a secretary of the Municipal National Committee he has never been able to take a positive attitude to the working class and to small and middle peasantry; has not been involved in productive work.”

BŠ – BB: “a White Guardsman; his daughter was a Gestapo interpreter after the suppression of the Slovak National Uprising; opposes the present people’s democratic republic, and does not execute his profession of a veterinary doctor anymore.”

BŠ – DF: “known as a profiteer in store B... he was detained for machinations with gold, for which he’ll be condemned; opposes the people’s democratic republic.”

The archive of Banská Bystrica contains several lists (of over 30 pages) which suggest that they were gradually extended. It is also apparent that people to be displaced could appeal against the decision, and that their displacement could be suspended on the basis of investigation.

THE FATES OF FAMILIES IN THE PERIOD 1952–1953

In most memories⁴ related to forced displacement from towns, we can observe many moments of surprise and despair – none of these families was prepared for such change in their lives. It is documented by stories associated with the delivery of the decision on displacement.

BŠ – CD, 1996: “I was at home alone with my one-year old daughter when they visited us; one of them – a Communist – whose eyes did not show anything good, gave me a piece of paper, saying that my husband is about to move out from the town. And what about me? He responded that he had nothing against me – because I was from a poor working family and I could stay in the town. I didn’t want to return home, there was poverty and I was married, so I naturally followed my husband.”

BB – GEN, 2013: “My father used to tell me: I remember that person who delivered the decision on displacement – he was a secret agent – I still remember his name and the place he lived at. My mother was pregnant and we had to move out within 24 hours. They parked a truck in our yard, and our stuff was thrown to that truck... She thought our neighbours would understand it, but she got disillusioned, they just malevolently stared through the fence... it was envy, because my grandfather owned a store – and had only one assistant... and was already considered an exploiter.”

⁴ MEMORIES: G. J., recording from 1996, wife of a person displaced from Banská Štiavnica under Action B; J. G., recording from 2013, daughter of a person displaced under Action B; P. J., recording from 2013, daughter of a person proposed to be displaced from Banská Štiavnica under Action B; G. P., recording from 2013, son of a person displaced from Banská Bystrica under Action B; Hauser Ernest, from the publication Štiavničan, son of a person displaced from Banská Štiavnica under Action B; YX.: from the publication Memories of Persecuted Persons, son of a person displaced from Banská Bystrica under Action B; A. E., recording from 2013, son of a person displaced from Banská Bystrica under Action B.

BŠ – CH, 2013: “It happened in 1952; we were supposed to move out from Štiavnica. We were six siblings, and we had a seriously ill mother. Many actions were undertaken to prevent our displacement...”

Besides written appeals and subsequent summons of affected people, properly archived in the archives of Banská Bystrica, the memories have preserved interesting stories.

BŠ – CH, 2013: “They dressed us, elder girls, in pioneer clothes, and we went to the pioneers’ house in Bratislava, together with my father’s sister, to ask – I think it was Husák – for help, saying that we are many children, our mother is sick, and we don’t know where to go. I remember it very well. And then it was solved somehow and we didn’t have to leave.”

People could take their furniture and cloths from their homes, but their equipment, workshops and stores had to remain untouched. Furniture was carried away by trucks provided by the town, but due to disregardful treatment it got often damaged during transport.

Several families moved into the vacant flats and houses; according to some narrations, it were families of policemen and secret agents.

BB – GEN, 2013: “After we moved out, the store remained furnished, and two or three families of secret agents moved into the living part of our house. They lived in decent conditions, because each of them had one room only. The store was run by the state.”

BB – EE, 2013: “Two families of secret agents moved into our flat – two rooms, a kitchen and a passage without windows. I’d be able to tell you their names.”

FURTHER FATES OF FAMILIES IN THE PERIOD OF SOCIALISM

In their new domiciles, mostly men – breadwinners – had to seek a job. Many stories are about “work degradation” and persistent obstacles in their efforts to apply their professional knowledge. Though some of them managed to build a good work career, after some time they had to leave their jobs. This could happen repeatedly.

BB – GEN, 2013: “My grandfather was a qualified trader in Budapest, and my father studied at Business Academy in Vienna, but failed to complete it during the war. My father found a job in manufacturing, for which he received a letter of thanks for having understood it and for having voluntarily joined the production sector. After his return to Bystrica in 1957, he worked as a delivery man, and as soon as he started to perform administrative jobs, they always found something to accuse him of. My father was frustrated... after a certain period of time, the plant committee called him out, and he had to seek job elsewhere.”

BŠ – HE, 2011: “My daddy lived hard years of persecution and homelessness; he couldn’t move into his own house throughout twenty years, and he had to wonder from pub to pub, draw beer and listen to drunkards shouting. In the wet flat in P he got seriously ill. After obtaining a cooperative flat, his parents started to be more relaxed in their old age.”

BŠ – CD, 1996: "After changing several jobs, my husband started to work in a new bakery in B, where we moved and lived in two rooms of a small house in the bakery's yard with a storage room. My husband was an excellent expert in baking, he loved his job, and would even be happy to sleep in the bakery. Then we moved to a state flat in a new suburb, but we never had the same social level as we had used to have in the town and in our family business that we had had to leave."

Fear and lack of freedom accompanied forcibly displaced people also during the period of socialism. They continued to be persecuted also in case their families – in spite of being proposed to be displaced – stayed to live in the town.

BŠ – CH, 2013: "My father felt the pressures. He worked as a manager of a textile store, and my mum worked there as a shop assistant. A chimney sweeper came once and cleaned our chimney. Then they came to tell us that the store was in fire, and accused my father of negligence. Though he presented all required documents, he was sentenced to two years of imprisonment, and his property was confiscated. Certainly, he appealed against this decision, but then he received documents declaring him state enemy, and he was sentenced to six years of imprisonment. And they came to rob whatever we had. They took our weekend house, the best pieces of our furniture, and the dowry prepared for girls... it was terrible."

My father spent six years in prison. Once released, he appealed against this ruling and was pardoned in Prague. After his rehabilitation, they gave us some crowns as a compensation for our confiscated property, but it was a ridiculously small amount compared to what they took from us.

People from Štiavnica remember that when Mr. Ch died a couple of years later, his seriously ill wife shouted at the funeral: "The Communists killed him!"

Children usually suffered as a result of the business background of their parents and were prevented studying at selected schools for personal reasons.

BŠ – CH, 2013: "As elder children we could study at secondary school; I studied at an eleven-year school (formerly grammar school), and my sisters rather chose to study at a vocational school. But neither me, nor my other sister could study where we wanted to... this happened after my father was sentenced to prison. I applied for medicine studies, but I was always rejected because of the negative personal assessment report."

BB – EE, 2013: "My sister was forced to study as a bricklaying apprentice... just a bricklaying apprentice. She wanted to study at a grammar school, but they didn't want to send the documents from Bystrica. A good friend of us helped us. I went to study construction engineering at university. I managed to get there because there was a high demand for specialists in this sector."

The returns to the towns from which the families were "expelled" often meant a life-long trauma to them.

BŠ – CD, 1996: "We gradually got used to such living conditions; I just thought sometimes, when my husband was returning to the town from which he was

expelled and was visiting the house which we had to leave, that he was going to a town where people didn't want him."

BB – GEN, 2013: "Our family was strongly tied to our town, they ran business there for about 150 years; my grand-grandfather had a butcher's shop... they were very happy when they could return."

BB – EE, 2013: "My mother suffered from that, but was convinced that it was just a temporary situation. At the end, they were able to return after twenty years, and it was my merit."

The fates of some families show that they did not give up and sought to return to their homes. In some cases, those who constantly asked for such possibility in writing, managed to get back.

BB – GEN, 2013: "After several appeals, we could return to our house in Banská Bystrica; after some time, they started to pay to us a symbolic rent for the store which belonged to Zdroj."

BŠ – EH, 2011:⁵ "My father wrote a request after request to get back our (own) house where two members of the public police lived at that time. My parents urgently needed money and a shelter. My dad received a letter from a writer living in Štiavnica saying that he would buy the house. We were all driven to the wall.... Our 'family council' decided to sell the house together with its inhabitants. The writer agreed and the house was sold far below its normal price. He immediately got rid of the tenants (policemen), and lived in the house on his own and with his family."

IMPROVEMENT OF THE ECONOMIC AND SOCIAL SITUATION

What were the further fates of families? In what period did the situation change for the better, and what decisions and actions preceded such improvement? According to expert literature, certain relief from persecutions could be observed in connection with the process of renewal in the period 1963–1969.

BB – GEN, 2013: "There was a certain relief in 1965; we could write letters to our father's brother who worked as Coburk's secretary and left for Germany during the war. My father planned to visit him that year, and I followed him in 1968."

THE FATES OF FAMILIES AFTER 1989

The studied families lived the period after 1989 in different ways – one group of families which were deprived of their property sought to have it back through restitutions (successfully in most cases), and the families which managed to get their flats or houses back in the previous period did not need to be involved in the process of restitutions. Where the house was connected with a workshop or a store, restitutents could apply for having their facilities back and for the restoration of their family business.

⁵ Hauser, E., c.d., p. 160.

BB – EA, 2013: "My father made all efforts to return to the flat from which they had to move out. He even wrote a letter to Široký (former Prime Minister). He thought he would find justice. But it was over... The prosecutor's office and the regional party committee.... and then 1968 came, and we thought there would be rehabilitation, but it was all over."

BB – GEN, 2013: "The return to the store was very interesting. I came to the store as its owner, and the store manager asked me in a quite arrogant way: 'What do you want here?' I told her I would take over this house, and she almost fell into the couch, saying: 'For God's sake, let us work here.' And this is how I, an unemployed person, became capitalist. Fortunately, my father lived until his property was given back to him – I still remember him sitting under an apple tree in bloom in a May garden – and he died in June."

Restitutions also involved people who lost their property for many other reasons (e.g. by nationalisation, confiscation during imprisonment, etc.).

CONCLUSION

With regard to the reference periods, the conclusions of researches concern three thematic areas. The first one covers the circumstances of forced displacement accompanied by loss of domicile, home, and job. This period is characterised by a change in the general social status of families, and is connected with the feeling of being persecuted. The political control over families made decisions on their own fates impossible: they could neither settle in bigger towns, nor use their qualifications. Fathers of families were often forced to change their jobs and place of their residence. The fates of families also affected the professional lives of children.

The second thematic area is the relief and improvement of the social situation of families associated with different circumstances: in most cases, the return of flats or houses to which some families moved in after various periods of time – 5 to 20 years; and the period of political relief around the years 1964–1969 when families could establish written and personal contacts with their relatives living abroad. However, the situation concerning forced displacements remained unresolved.

The third thematic area concerns the efforts of families to get their property back – residential houses and flats, as well as expropriated shops or workshops for which they could apply under the restitution process after 1989.

It can be generalised that it is a sensitive topic even today, accompanied by feelings of grievance in informants, and sometimes by persistent fear. Memories marked by emotions concern mainly those families which left not only their flats or houses under Action B, but also their shops and operations which were often founded by their predecessors and in which several generations had worked for long decades.

Our informants who had seemingly managed to cope with the fates of their own families expressed their unwillingness to remember that period, and confirmed that they had never informed their descendants about these realities.

SUMMARY

Daniel Luther

This publication is about the adaptation to social changes in Slovakia after the collapse of the Communist regime in 1989 along with the democratisation of society and introduction of open market economy. This period is known as postsocialism, which means not only a new stage in the development of the society, but also continuity with the previous stage (both social and cultural one). What is questionable are the time limits, the methodological focus and the extent of knowledge in works on postsocialism published so far. M. Burawoy and K. Verdery (1999: 1) affirm that conventional images of postsocialism are mainly based on the analysis of changes at the macro-level, and the changes at the micro-level are theoretically evaluated to a very small extent. In her introductory chapter, S. G. Lutherová comes to a similar opinion from the ethnological perspective:

"Postsocialism is an ambiguous concept which is hard to grasp when analysed, often ideologised, and also hard to define in social practice. The research of social changes must therefore analyse the phenomena profoundly and in a complex way, while taking into consideration the relations, conflicts and ambivalence between the macro- and the micro-levels. A detailed examination of social processes and their reflections in the lives of individuals therefore requires a focused qualitative field research."

It is precisely this method which was chosen by the authors of this publication. They avoid the uncertain term 'postsocialism', though the comparison with the socialist period was inevitable in some topics. Instead of 'postsocialism', we talk about 'social changes after 1989', which does not refer to the social phase, but rather to the process of changes which gradually changed people's attitudes and strategies. When preparing the concept of the publication, we preferred the ethnographic method of information collection from individuals (actors) who evaluate the process of adaptation through their own experience.

From the sociological point of view, adaptation is understood as a process and the result of the process of changes within a structure of social groups, organisations, culture and behaviour. It contributes to survival and to the functioning or maintaining of balance with the social and natural environments (Petrusek 1996: 40). A. Giddens also links adaptation to social changes (basic social institutions), observed in the framework of the development of the human society. In this wide context, the term 'adaptation' has little value, because, unlike in biology, its precise meaning is not clearly defined (Giddens 1989: 649-671). From the point of view of anthropology, adaptation means an increase in similarity, and is accompanied by a wide range of

social interactions (Glick 2008: 1). This term acquired an important meaning in the research of acculturation as one of the processes of cultural change as a result of direct and uninterrupted contact between groups of individuals from different cultures. The extent of adaptations contains the modifications and re-interpretations of accepted cultural features, modifications or parallel use of own cultural models, emergence of leftovers from the past, and shifts in the cultural focus. Adaptation is when the original and accepted (foreign) cultural features are combined in a functioning cultural whole (Redfield – Linton – Herskovits 1936: 151, 152). Adaptation may or may not reflect identification or lead to assimilation.

The chapters of this book confirmed these theoretical assumptions. In individual cases, adaptation mechanisms are characterised by the following stages: acceptance of foreign or new cultural elements – their modification – refusal – shifts in the cultural focus. For example, Alexandra Bitušíková, through an anthropological analysis of people's approaches and attitudes to the culture of food and food practices affirms a fast-developing area of new lifestyles and preferences in Slovakia, highlighting one of the routes of people's adaptation to globalisation:

"New approaches to food are the response to globalisation and related phenomena. The import and consumption of food from global chain stores and the application of global food patterns (such as *fast food*) provoked a reaction in seeking alternative forms of subsistence and nutrition which are considered more prospective in terms of sustainability. Hence, globalisation has brought along not only global products in the form of food and eating habits, but also the patterns of alternative sources and ideals of an alternative lifestyle."

In his analysis of authenticity of Indian ethnic medicine also practiced in the Slovakia, Ivan Souček affirms the adaptation of this cultural phenomenon to the social environment:

"The existence of global ayurveda, in my opinion, is a clear evidence of the fact that the medical teaching originating from the ancient history of India is still alive. It acquires forms which are understandable and acceptable to large groups of people. Its current form fully reflects the demands of the modern society. It responds to the social and cultural needs of the surroundings in an organic way, and develops and is updated as a living organism."

With regard to the new culture of labour whose acceptance by employees in a multi-national corporation was examined by Katarína Košťalová, the process of adaptation is characterised as follows:

"It is inevitable to adapt to new technologies, global standards and information systems, which changes the style of work. In the process of adaptation, it is necessary to change thinking, and the faster individuals or groups understand change and get positively motivated, the easier they can adapt. By creating an

organisation with a transparent structure, the demands for the work regime, the way of making decisions, work discipline and responsibility have increased. The adaptation process as such runs at the social and work levels which are mutually interlinked."

If social groups accept a new cultural phenomenon, the process of adaptation is relatively fast. The opposite is true about the processes of social adaptation where individuals are integrated in a new or changed social environment, like migrants from Vietnam whose adaptation is part of their life. Miroslava Hlinčíková focused on the research of their social integration, and also tackled the issue of cultural adaptation linked to migration. The way of their adaptation to the changing conditions after 1989 (introduction of the market economy, loss of jobs, Act on Foreigners) is associated with ethnic stereotypes in the society, though the author sought to eliminate this perspective:

"Many Vietnamese started to run business as retailers in the 1990s, since it was one of the few possibilities to stay legally in Czechoslovakia. This tendency of the Vietnamese (and other migrants) to run retail businesses can be considered a partially forced strategy of staying in the country. By obtaining a trade licence, they acquired a temporary residence permit for the purpose of conducting business, and hence the possibility to reside in Slovakia. At the same time, they sought to use a new chance and tried to succeed in a new field."

The adaptation of (not only) Vietnamese migrants directly relates to the process of incorporation. The expected inclusion of migrants in the economic area, especially in the labour market, is considered by the author as a fundamental and essential integrating social mechanism. However, social incorporation and adaptation is usually a long-term process in these cases.

Certain socio-cultural ambivalence is also entailed in public discourse about non-heterosexual partnerships and relationships. It is a phenomenon which is globally expanding, but its acceptance has strong social parameters. Vendula Wiesnerová focused on the activists from the LGBTI movement in Slovakia who decided to address issues concerning their civil and legal position:

"The civil society development after 1989 resulted in the creation of an activist network of organisations and associations which joined the process of raising public awareness and formulating requirements with the aim to achieve better acceptance of LGBTI people through the modification of civil rights. This prolonged the process of adaptation of the society to the acceptance of new forms of gender expressions, coexistence, partnership and family, which are mainly disseminated by people identifying themselves with any of the categories referred to by the abbreviation LGBTI movement, has recently brought concrete results."

In spite of that, it cannot be concluded that the process of adaptation is over. The new civil rights agenda still raises negative reactions in the society, among the representatives of state institutions, and in the conservative Catholic environment in Slovakia.

The social adaptation directly affected, sometimes repeatedly, the workers of companies which underwent the process of transformation from socialist state enterprises to other forms of ownership. Katarína Koštialová describes this phase of changes as follows:

“The change and the subsequent adaptation was something unthinkable for the employees of the wood factory Bučina which was one of the most important companies in the country, as they had no experience and knowledge. The period of adaptation to the new conditions was very complicated and painful for employees.

The worst period was the period of fears born from feelings of uncertainty, fears of the future, and the lack of information about what was happening.”

Social changes, the period of transformation and the need or the necessity of adaptation are associated with the anxiety stemming from something unknown, from the loss of security and of the ownership of “their” business and other fixed stereotypes.

The social changes which occurred in the 20th century cannot be compared one to each other. The vulnerable groups of citizens changed depending on the ideological orientation and character of the social regime. The fear in the periods of totalitarian and democratic regimes had very different, but also some common features. Similar fears of losing a job and of an unknown future for (not only) Bučina employees after 1989 were also experienced by Czech citizens and employees after the fascist forces gained control over Slovakia. Their fear, however, had other reasons. The legislative measures and processes implemented by the Slovak government in the period of the Slovak Autonomy (October 1938 – March 1939) bear all signs of social exclusion. The Czechs faced a hateful chauvinist propaganda, they were terrorised, laid off, expelled, and most of them displaced from Slovakia to the fascist protectorate at the end. The fear experienced by the Jews was multiplied by their struggle for life. Fear during the fascist regime was also felt by their non-Jewish fellow citizens. Monika Vrzgulová summarises her in-depth research among the group of witnesses of the Holocaust as follows:

„They also bring much evidence on active or passive involvement of non-Jewish inhabitants of Slovakia in these events. The nature of interviews, their course, and the formulation of sentences suggested that it was 'hard recollections'. The respondents rarely admitted explicitly that what happened to their Jewish neighbours contradicted their own morale and values. The fact that they are aware (at present) that they were part of inhumane processes leading to the genocide of Jews is apparent from the context of their testimonies and non-verbal expressions.”

As she further states, coping with the past is a long-term process, and the change of the social and political conditions after 1989 enabled to launch a public discussion on trauma which accompanies not only them, but the society as a whole even today.

Fear was also part of the Communist social change. In the 1950s, the society was cleansed from 'enemies of the regime'. The atmosphere of fear was enhanced by

police arbitrariness, lawlessness, and political processes, as well as punishments without trials targeted against selected individuals, their families, or entire groups of people. Jolana Darulová focused on the victims (and descendants) of an action through which police forces were supposed to displace 'state enemies' from larger towns. She collected the memories of people who evaluated the consequences of Action B from the perspective of the past and the present. Also this chapter deals with the problem of coping with the past:

“It can be generalised that it is a sensitive topic even today, accompanied by feelings of grievance in informants, and sometimes by persistent fear. Memories marked by emotions concern mainly those families which left not only their flats or houses under Action B, but left also their shops and operations which were often founded by their predecessors and in which several generations had worked for long decades.”

The society change after 1989 was accompanied by various forms of social and cultural adaptation leading to social and cultural changes. The examination of some of the topics of this monographic publication highlights not only the new kind of urban-ethnological research in terms of knowledge, but also the methodological crux of the research of the post-socialist period. S. G. Lutherová concludes her initial chapter with the statement:

“Individuals stand in the middle of social change and social transformation is reflected in their everyday lives, changes in lifestyles, paths and perspectives. The task of urban ethnology or anthropology is therefore not only to immerse in social processes, but also to know better both the parallel and contradictory relations and tensions.”

Literatúra

- Aktivisti odkazujú Ficovi: Homosexuálov nefinancujte zo štátneho. *Topky.sk*, 6. 2. 2013. Online: <http://www.topky.sk/cl/100535/1339571/>
- ALAMGIR, A. *Bureaucratic Disgruntling and Intimate Interventions: Vietnamese Trainees and Temporary Workers in (the Care of) State-Socialist Czechoslovakia*. Dostupné na: <http://www2.asanet.org/sectionchs/09conf/alamgir.pdf> [3.10.2012]
- AMILIEN, Virginie. 2005. Preface: About Local Food. *Anthropology of food* [Online], 4 May 2005, online since 01 May 2005, <http://aof.revues.org/305>; prístup 30. 7. 2013.
- ASSMANN, Jan. 2001. *Kultura a pamäť. Písma, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kultúrach starověku*. Praha.
- BABÁL, M. 2009. Akcia B („byty“) v Bratislave. In: *Pamäť národa*, 2009, roč. V, 3, s. 22-38.
- BABÁL, M. 2010. Akcia B („byty“) v Bratislave. In: *Pamäť národa*, 2010, roč. VI, 2, s. 72-84.
- BALAŽ, V. – WILLIAMS, A. M. 2005. Vietnamese Community in Slovakia. In: *Sociológia*, roč. 37, č. 3, s. 249-273.
- BARNARD, A. – SPENCER, J. 2002. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. New York: Routledge.
- BÁŤA, L. 2001. Akcia B – „Očista miest“. In: F. Mikloško, G. Smolíková, F. Smolík (zost.), *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948:1989*. 1. Prešov.
- BAUMAN, Z. 2004. *Individualizovaná spoločnosť*. Praha: Mladá fronta.
- BAUMAN, Z. 2008. *Tekuté časy. Život ve věku nejhistory*. Praha: Academia.
- BAUMAN, Zygmund. 1999. *Globalisace. Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta.
- BITUŠÍKOVÁ, Alexandra – LUTHER, Daniel. 2010. Slovenské mesto v etape globalizácie: antropologická identifikácia problematiky. In: Alexandra Bitušíková, Daniel Luther (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – ISKŠ FHV, s. 17-30.
- BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. 2010. Úvod. In: Alexandra Bitušíková, Daniel Luther (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – ISKŠ FHV, s. 5-7.
- BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. 2010. Úvod. In: Alexandra Bitušíková, Daniel Luther (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – ISKŠ FHV, s. 5-7.
- BOURDIEU, P. 2001. The Forms of Capital. In: *Sociology of Economic Life*. Boulder and Oxford: Westview Press, s. 96-111.
- BROUČEK, S. 2006. Hledání důvěry: vietnamské etnikum v prostředí české majoritní společnosti. In: Uherek, Z.: *Kultura – společnost – tradice II*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, s. 131-168.
- BRUBAKER, R. 2004. *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Massachusetts, Londýn: Harvard University Press.
- BUERKLE, K. 2004. História občianskeho združovania na Slovensku. In: J. Majchrák, B. Strečanský, M. Bútora (Eds.), *Ked' ľahostajnosť nie je odpoveď: Príbeh občianského združovania na Slovensku po páde komunizmu*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 23-35.
- BUMOVÁ, Ivica. 2008. Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: M. Vrzgulová, D. Richterová (eds.), *Holokaust ako morálny a historický problem v minulosti a súčasnosti*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 44-66.
- BUMOVÁ, Ivica. 2010. Povojnové pomery židovskej komunity na Slovensku a emigrácia Židov do Palestíny/Izraela v rokoch 1945–1953. In: M. Vrzgulová, P. Salner (eds.), *Reflexie holokaustu*. Bratislava, s. 16-35.
- BUNCE, V. 1999. The political economy of socialism. In: *Slavic review*, roč. 58, č. 4, s. 756-793.
- BURAWOY, M. – VERDERY, K. 1999. *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Oxford; Maryland: Rowman&Littlefield.
- BÚRIKOVÁ, Z. 2006. Spotreba a výskum reálne existujúceho socializmu. In: *Etnologické rozpravy*, roč. 13, č. 2, s. 81-91.
- BUSCH, Lawrence. 2004. Grades and Standards in the Social Construction of safe Food. In: Marianne Elisabeth Lien, Brigitte Nerlich (eds.), *The Politics of Food*. New York: Berg, s. 163-178.
- BÚTORA, M. 2004. Úvod: desať poznámok k pätnásťim rokom. In: J. Majchrák, B. Strečanský, M. Bútora (Eds.), *Ked' ľahostajnosť nie je odpoveď: Príbeh občianského združovania na Slovensku po páde komunizmu*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 7-21.
- BÚTOROVÁ, Z. – FILADELFIOVÁ, J. – CVIKOVÁ, J. – GYÁRFÁŠOVÁ, O. – FARKAŠOVÁ, K. 2002: Ženy, muži a rovnosť príležitostí. In: I. Mesežníkov, M. Kollár (eds.), *Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti 2*. Bratislava: IVO.
- BÚTOROVÁ, Z. et.al. 1995. *On a ona na Slovensku. Ženský údel očami verejnej mienky*. Bratislava: FOCUS.
- COUNIHAN, Carole. 2009. A Conversation with Carole Counihan. In: Jeff Miller, Jonathan Deutsch (eds.), *Food Studies. An Introduction to Research Methods*. Oxford – New York: Berg, s. 171-175.
- DASGUPTA, S. 1952. *A History of Indian Philosophy. Vol. II*. Cambridge: University Press.
- DIVINSKÝ, B. 2009. *Migračné trendy v SR po vstupe krajiny do EÚ (2004 – 2008)*. Bratislava: Medzinárodná organizácia pre migráciu.
- EMERSON, R. M., Fretz, R. I., Shaw, L. L. (2011). *Writing ethnographic fieldnotes, Second edition*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- FERENCOVÁ, Michaela – NOSKOVÁ, Jana. 2009. Kolektívni pamäť v díle M. Halbwachs a J. Assmanna. In: M. Ferencová, J. Nosková (ed.), *Pamäť mesta. Obraz mesta, veľké komemoracie*

a historické zlomy v 19.–21. storočí. Brno – Bratislava: Etnologický ústav Akademie věd ČR, V.V.I., pracoviště Brno, Statutárny město Brno, Archiv města Brna – Ústav etnológie SAV, s. 21–31. ISBN 978-80-87112-22-9.

FILADEFIOVÁ, J. – GURÁŇ, P. – ŠÚTOROVÁ, D. 1999: *Rodové štatistiky na Slovensku*. Bratislava: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR; Nadácia S.P.A.C.E.; Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny.

FILADEFIOVÁ, J. – GYÁRFÁŠOVÁ, O. – SEKULOVÁ, M. – HLINČÍKOVÁ, M. 2011. *Migranti na slovenskom trhu práce: problémy a perspektívy*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

FILADEFIOVÁ, J. 2008: Women, men and the private sphere. In: Z. Bútorová et al. (ed.), *She and He in Slovakia. Gender and Age in the Period of Transition*. Bratislava: IVO, s. 205–235.

FILLIOZAT, J. 1964. *The Classical Doctrine of Indian Medicine*. New Delhi: Munshiram Manoharlal.

GALLO, O. – LENČO, P. 2009. *Čo si myslia mladí*. Bratislava: Iuventa – Slovenský inštitút mládeže.

GIDDENS, A. 2003. *Dôsledky modernity*. Praha: Slon.

GILG, Andrew – BARR, Stewart – FORD, Nicholas. 2005. Green Consumption or Sustainable Lifestyles? Identifying the Sustainable Consumer. In: *Futures*, 37 (6): 481–504.

GINDL, E. 2008. Storočie sa skončilo až teraz. In: *SME*. Dostupné na internete: <http://komentare.sme.sk/c/4239154/eugen-gindl-storocie-sa-skoncilo-az-teraz.html> [december 2008]

GLICK SCHILLER, N. – CAĞLAR, A. – GULDBBRANDSEN, T. C. 2006. Beyond the Ethnic Lens: Locality, Globality, and Born-again Incorporation. In: *American Ethnologist*, roč. 33, č. 4, s. 612–633.

GLICK SCHILLER, N. – CAĞLAR, A. 2007. *Migrant Incorporation and City Scale: Towards a Theory of Locality in Migration Studies*. Willy Brandt series of working papers in international migration and ethnic relations 2/07.

GLICK SCHILLER, N. – CAĞLAR, A. 2013. Locating Migrant Pathways of Economic Emplacement: Thinking beyond the Ethnic Lens. In: *Ethnicities*. roč. 13, č. 494, s. 493–514.

GLICK SCHILLER, N. – NIESWAND, B. – SCHLEE, G. – DARIEVA, T. – YALCINHECKMANN, L. – FOSZTÓ, L. 2004. *Pathways of Migrants Incorporation in Germany*. In: *Transit* 1 (1).

GLICK, T. F. (2008). Acculturation. In: Thomas Barfield (Ed.), *The Dictionary of Anthropology*. Blackwell Publishing.

GUPTIL, Amy E. – COPELTON, Denise A. – LUCAL, Betsy. 2013. *Food & Society. Principles and Paradoxes*. Cambridge – Malden: Polity Press.

HALBWACHS, Maurice. 2010. *Kolektívna pamäť*. Praha: Slon.

HANN, C. M. 2000. *The Tragedy of The Privates? Postsocialist Property Relations in Anthropological Perspective*. Halle: Max Planck Institute for Social Anthropology.

HANN, C. M. 2002: Farewell to the socialist other. In: HANN, C. M. (ed.), *Postsocialism*. London: Routledge, s. 1–12.

HANN, C. M. 2007. Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. In: HANN, Chris (ed.): *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. A Debate*. Halle Scale: Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers, Working Paper No. 90, s. 1–11.

HANN, Chris (Ed.). 2002. *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London – New York: Routledge.

HANNERZ, U. 2010. Svet a mesto po páde železnej opony. Meniac sa "miesta významov". In: A. Bitušíková, D. Luther, D. (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku*. Banská Bystrica: UMB, s. 14.

HANNERZ, Ulf. 1980. *Exploring the city: Inquiries toward an urban anthropology*. New York: Columbia University Press.

HAPALOVÁ, Michaela. 2010. O smútku a hrdinstve (náčrt psychologickej reflexie príbehov prvej generácie prežívších holokaust). In: M. Vrzgulová, P. Salner, *Reflexie holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu – Ústav etnológie SAV, s. 74–93.

HASSANEIN, Neva. 2003. Practicing Food Democracy: A Pragmatic Politics of Transformation. In: *Journal of Rural Studies*, 19 (1): 77–86.

HATCH, Elvin. 1997. Social change. In: Thomas Barfield (Ed.), *The Dictionary of Anthropology*. Blackwell Publishing.

HAUSER, E. 2011. *Štiavničan*. Bratislava: Ústav pamäti národa. Pamäť národa, 187s.

HILBERG, Raoul. 2002. *Pachatelé, obeti a diváci. Židovská katastrofa 1933–1945*. Praha: Argo.

HLAVINKA, Ján. 2007. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa. 281 strán. ISBN 978-80-969296-8-9.

HLAVINKA, Ján. 2011. Korupcia v procese arizácie podnikového majetku. In: *Forum Historiae*, roč. 5, č. 2. http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/texty_2_2011/hlavinka.pdf

HLINČÍKOVÁ, M. – LAMAČKOVÁ, D. – SEKULOVÁ, M. 2011. *Migranti a migrantky na trhu práce v SR. Prekonávanie bariér diskriminácie*. Bratislava: IVO.

HLINČÍKOVÁ, M. – LAMAČKOVÁ, D. – SEKULOVÁ, M. 2011. *Migranti a migrantky na trhu práce v SR – identifikácia a prekonávanie bariér diskriminácie*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

HLINČÍKOVÁ, M. 2010. Sonda do života migrantov z Vietnamu. In: *Sondy do kultúrnej diverzity na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 45–66.

HOLÝ, L. 1992: The end of socialism in Czechoslovakia. In: HANN, C., M. (ed.), *Socialism*. ASA monographs 31, London; New York: Routledge, s. 211.

HORSKÝ, D. 1996. Drevo spracujúci priemysel. In: V. VANÍKOVÁ (ed.), Zvolen. Zvolen: GRADUS, s. 116–118.

- HRUŠKA, P. 2011. *Debata o historii vietnamské migrace do Československa*. Prístupné na: http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/debata-o-historii-vietnamske-migrace-do-ceskoslovenska#_ftn1
- HUMPHREY, C. 2002. Introduction: Postsocialism as a Topic of Anthropological Investigation. In: HANN, C., M. (ed.), *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, s. 12-15.
- CHORVÁT, I. 2002: K charakteru rodinných vzťahov v mestskom prostredí na Slovensku. In: CHORVÁT, I. (ed.), *Premeny rodiny v urbánom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií; Fakulta humanitných vied; Univerzita Mateja Bela, s. 9-17.
- IGLICKA, K. 2005. Labour Migration into Poland. The Case of the Vietnamese Community. In: Spaan, E. – Hillmann, F. – Naerssen, T. (eds.), *Asian migrants and European labour markets. Patterns and processes of immigrant labour market insertion in Europe*. Londýn, New York: Routledge, s. 101-112.
- INDA, Jonathan Xavier – ROSALDO, Renato. 2008. Tracking Global Flows. In: J. X. Inda, R. Rosaldo (eds.), *The Anthropology of Globalization. A Reader*. Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, s. 3-46.
- Iniciatíva Inakost' (2012). *Podporovateľov registrovaných partnerstiev pribúda, odporcov ubúda*. Online srpen 2012: http://www.inakost.sk/index.php?page=clanok_detail&id=279
- Inštitút Leva XIII. (2012a). *Rozdelenie KS a KŽ v NRSR*. Online leden 2013: <http://www.instituteoflexoxiii.org/content/%C5%A1t%C3%BAdia-kto-v-nrsr-je-za-kult%C3%BAru-%C5%BEivota-kto-za-kult%C3%BAru-smrti-anal%C3%BDza-hlasovania-o-reg-partner>
- Inštitút Leva XIII. (2012b). *Rozpočet Úradu vlády SR na podporu Kultúry smrti*. Online leden 2013: <http://www.instituteoflexoxiii.org/content/%C5%A1t%C3%BAdia-uv-plat%C3%AD-417-917-eur-na-podporu-kult%C3%BAry-smrti>
- ISLAM, N. 2012. New age orientalism: Ayurvedic 'wellness and spa culture'. In: *Health Sociology Review*. Vol. 21, No. 2, pp. 220-231.
- JACKULIAK, J. 2005. *Bučinári. Spomienky*. Bratislava: FEELING, spol. s.r.o.
- JANAS, KAROL. 2008. Židovské obyvateľstvo v Trenčianskej župe a jeho perzekúcia v rokoch 1940–1945. (The Jewish Population in Trenčín County and its Persecution in 1940–1945.) In: *Holocaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti (Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past and the Present)* [Ed.] Monika Vrzgulová, Daniela Richterová. Br., ŠEVT pre Úrad vlády SR a Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 104-110, v angl. s. 324-330.
- JANOUSEK, J. 2004. Skupinová identita jedince a identita skupiny v procesu globalizace. In: A. Vališová, M. Rymeš, K. Riegel (eds.), *Rozvoj české společnosti v Evropské unii IV. Psychologie a pedagogika. Jedinec a společnost v procesu transformace a globalizace*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, MATFYZZPRESS, s. 182-190.
- Jozef Tiso – Prejav a články (1913–1938)*. (Zost. Miroslav Fabricius, Ladislav Suško.) Bratislava: Vydavateľstvo AEPress 2002.
- Jozef Tiso – Prejav a články (1938–1944)*. (Zost. Miroslav Fabricius, Katarína Hradská.) Bratislava: Vydavateľstvo AEPress 2007.
- Jozef Tiso – Prejav a články zv. III. (1944–1947)*. Bratislava: Spoločnosť Pro Historia/Historický Ústav SAV 2010.
- KALB, D. 2002. Afterword. In: M. C. Hann (ed.), *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, s. 317-334.
- KAMENEC, Ivan. 2004. Slovenská spoločnosť v rokoch 1939–1945. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, str. 87-102.
- KAMENEC, IVAN. 2008. Fenomén holokaustu v historiografii, v umeleckej tvorbe a vo vedomí slovenskej spoločnosti. (Phenomenon of the Holocaust in Historiography, Art and in the Consciousness of Slovak Society.) In: Monika Vrzgulová, Daniela Richterová [Ed.], *Holocaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti. (Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past and the Present)*. Br., ŠEVT pre Úrad vlády SR a Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 111-117, v angl. s. 331-339.
- KAPFERER, Bruce. 1997. Cultural change. In: Thomas Barfield (Ed.), *The Dictionary of Anthropology*. Blackwell Publishing.
- KAPLAN, K. 1991. *Československo v letech 1948–1953*. 2. časť. *Zakladatelské odbobí komunistického režimu*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 146s.
- KAPLAN, K. 1992. Akce B – vystěhování „státně nespolehlivých osob“ z Prahy, Bratislavě a dalších měst 1952–1953. In: *Dokumenty o perzekuci a odporu*, sv. 2. Praha.
- KARNER, CH. 2007. *Ethnicity and Everyday Life*. Londýn: Routledge.
- KAVULIAK, A. 1942. *Dejiny lesníctva a drevárstva na Slovensku*. Bratislava: Lesnícke a drevárske ústredie v Bratislave.
- KELLER, J. 2005. *Až na dno blahobytu*. Praha: EarthSave CZ s.r.o.
- KELLER, J. 2009. *Nejistota a důvěra aneb k čemu je modernitě dobrá tradice*. Praha: Slon.
- KIKA, M. 2011. Riadenie ľudí v čase privatizácie a zahraničného strategického partnerstva. In: *Sociológia*, r. 43, č. 4, s. 391-404.
- KLAMKOVÁ, Hana. 2008. Holokaust ako mikrohistória. Príklad Topoľčian a Vranova nad Topľou. In: Monika Vrzgulová, Daniela Richterová [Ed.], *Holocaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti. (Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past and the Present)*. Br., ŠEVT pre Úrad vlády SR a Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 123-128.
- KNOŠKOVÁ, L. – KOLLÁR, V. 2011. Faktory úspešnosti inovačných aktivít firiem pôsobiacich na Slovensku. In: *Ekonomický časopis*, r. 59, č. 10, s. 1067-1079.
- KORNAI, J. 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North-Holland Publishing Co.
- KOSTINSKYI, G. 2001. Post-socialist cities in flux. In: R. Padison (ed.), *Handbook of urban studies*. London: Sage, s. 451-465.
- KOŠTIALOVÁ, K. 2009. *Človek – profesia – rodina. Kapitoly z urbánnej etnológie*. Banská Bystrica: UVV UMB.
- KUBÁTOVÁ, Hana. 2013. *Nepokradneš! Nálady a postoje slovenské spoločnosti k židovské*

- otázce 1938–1945. Praha: Academia. 268 s. ISBN: 978-80-200-2230-1.
- KUŠNÍRAKOVÁ, T. – PLAČKOVÁ, A. – TRAN VU, V. A. 2013. *Vnitřní diferenciace Vietnamu – pro potřeby analýzy segregace cizinců z třetích zemí*. Výzkumná zpráva – rozšířená verze, Ministerstvo pro místní rozvoj, 74 s.
- Lajčák na mimovládky zapôsobil. *Pravda.sk*. 6.8.2012. Online: <http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/247601-lajcak-na-mimovladky-zaposobil/>
- LE GOFF, Jacques. 2007. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo.
- LIPTÁK, Ľ. 2008. Nepretržité dejiny. In: Ľubomír Lipták, *Nepre(tr)žité dejiny*. Bratislava: Q111, s. 57-69.
- LUTHEROVÁ G., S. 2010. Before and after: the phenomenon of Czechoslovakia's Velvet Revolution. In: *Journal of Central European Studies*, 44(1), 1-2, 1-16.
- LUTHEROVÁ G., S. 2012. *Spôsob zabezpečenia bývania v procese tvorby domova* (Dizertačná práca). Bratislava: Ústav etnológie SAV; Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FIK UK.
- MACKO, Martin. 2010. Arizácie židovského majetku v okrese Banská Štiavnica. In: *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta katedra všeobecných dejín – Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 86-109.
- MACH, Alexander. 2008. *Z dalekých cest*. Martin: Matica slovenská.
- MAJERČÍKOVÁ, J. 2002: Je súčasná rodina v kríze? In: I. Chorvát, I. (ed.), *Premeny rodiny v urbánom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií; Fakulta humanitných vied; Univerzita Mateja Bela, s. 137-143.
- MARČEK, E (2004). Financovanie neziskového sektora po roku 1989. In: J. Majchrák, B. Strečanský, M. Bútora (Eds.), *Ked' l'ahostajnosť nie je odpoveď: Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 91-143.
- McKIM, M. 1955. Western Medicine in a Village of Northern India. In: D. B. Paul, (ed.), *Health culture and community: case studies of public reactions to health programs*. New York: Russell Sage Foundation, pp. 239-268.
- MILLER, Jeff – DEUTSCH, Jonathan. 2009. Food Studies. In: *Introduction to Research Methods*. Oxford – New York: Berg.
- MILTNER, V. 1986. *Lékařství staré Indie*. Praha: Avicenum.
- Ministerstvo Spravodlivosti Slovenskej Republiky (2012). *Zápisnica z prvého zasadnutia Výboru pre práva lesieb, gejov, bisexuálnych, transrodových a intersexuálnych osôb*. Online červenec 2013: <http://www.justice.gov.sk/Stranky/Ministerstvo/Vybor%20pre%20prava%20LGTBI%20osob/Uvod.aspx>
- MOŽNÝ, I. 2009. *Proč tak snadno...Některé rodinné důvody sametové revoluce*. (3.vydanie). Praha: SLON.
- MRNÍK, A. 1996. Jubileum kombinátu na spracovanie bukovej drevenej hmoty. In: *Drevárska súčasnosť*, r. 7, č. 5, s. 1066-1067.
- MRNÍK, A. 2004. Bučina musí modernizovať. In: *Stolársky magazín*, r. 5, č. 11, s. 11.
- MUSIL, J. 1993. Changing urban systems in post-communist societies in East Europe: analysis and prediction. In: *Urban studies*, roč.30, s. 889-905.
- NESTLE, Marion. 2007. *Food Politics. How the Food Industry Influences Nutrition and Health*. Berkeley, CA: University of California Press.
- NESTLE, Marion. 2009. Foreword. In: Melissa L. Caldwell (ed.), *Food and Everyday Life in the Postsocialist World*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, s. ix-xii.
- NEWCOMBE, S. 2008. Ayurvedic Medicine in Britain and the Epistemology of Practicing Medicine in “Good Faith”. In: D. Wujastyk – M. F. Smith (eds.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York Press, pp 257-284.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – HLAVINKA, Ján (eds.). 2010. *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Acta Historica Posoniensia. Judaica et Holocaustica 2. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta katedra všeobecných dejín – Dokumentačné stredisko holokaustu.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – HLAVINKA, Ján (eds.). 2010. *Arizácie*. Acta Historica Posoniensia. Judaica et Holocaustica 1. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta katedra všeobecných dejín – Dokumentačné stredisko holokaustu.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.). 2005. *Holocaust na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majorítnej a židovskej minorítnej (náčrt problému)*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku – Univerzita Komenského.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. 2001. Slovenská spoločnosť a židovská komunita na Slovensku 1938–1945. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2001, s. 89-104.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. 2005. Majorita a židovská minorita v období holokaustu: poznámky k problematike sociálneho prostredia holokaustu. In: *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: Universum, s. 184-195.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard. 2005. Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu. In: *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov: Universum, s. 191-204.
- NOSKOVÁ, J. 2005: Brněnský disent a jeho pohled na „velké“ dějiny. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Malé dejiny veľkých udalostí*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 227-241.
- OKÁLI, I. a kol. 2004. *Hospodárska politika Európskej únie a Slovenska v EÚ*. Bratislava: Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky Slovenskej akadémie vied.
- ORAVCOVÁ, M. 1992. Správa o očiste. In: *Historická revue*, 1992, č. 2-3.
- PATTERSON, T. J. S. 2001. Indian and European practitioners of medicine from sixteenth century. In: G. J. Meulenbeld – D. Wujastyk, (eds.), *Studies on Indian Medical History*. Delhi: Motilal Banarsi Dass, pp. 111-120.
- PEŠEK, J. 1996. Vysídľovacie akcie na Slovensku v rokoch 1948–1953. In: *Soudobé dějiny*, 1996, číslo (č.) 1.
- PEŠEK, J. 1998. *Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948–1953*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 383s.
- PETRUSEK, M. Adaptace (heslo). Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum, vydavatelství Univerzity Karlovy, s. 40.

- PODOBA, J. 2007. Preface. In: F. Pine, J. Podoba, J. (eds.), *Changing Social Practices and Strategies*. Bratislava: Institute of Ethnology, Slovak Academy of Sciences, s. 6-8.
- RÁKOCZYOVÁ, M. – POŘIZKOVÁ, H. 2009. Sociální integrace přistěhovalců – teoretická východiska výzkumu. In: M. Rákoczyová, R. Trbola (eds.), *Sociální integrace přistěhovalců v České republice*. Praha: Slon, s. 23-34.
- RÁKOCZYOVÁ, M. – TRBOLA, R. (eds.) 2009. *Sociální integrace přistěhovalců v České republice*. Praha: Slon.
- REDDY, S. 2002. Asian Medicine in America: The Ayurvedic Case. In: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 583, pp. 97-121.
- REDFIELD, R. – LINTON, R. – HERSKOVITS, M. 1936. Memorandum for the study of acculturation. In: *American Anthropologist*, roč. 38, č. 1, s. 149-152.
- Revolution by its “Youngest Witnesses”. In: *Sociológia*, roč. 42, č. 6, s. 671-690.
- RÓNA-TAS, Á. 1997. *The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- ROSS, A. I. 2012. *The Anthropology of Alternative Medicine*. London: Berg.
- ROSS, P. K. 2011. Telecommunications Deregulation and Privatization in the Czech Republic and Australia. A Comparative Study of Český Telecom and Telstra. Dostupné na internete: <http://ebooks.narotama.ac.id/files/Emerging%20Themes%20in%20International%20Management%20of%20Human%20Resources/Chapter%202%20Telecommunications%20Deregulation%20and%20Privatization%20in%20the%20Czech%20Republic%20and%20Australia>. [jún 2013]
- ROUDOMETOF, Victor. 2003. Glocalization, Space, and Modernity. In: *The European Legacy*, Vol. 8, no. 1, s. 37-60.
- ROY, M. 1986. Áyurveda. In: R. Priyadarajan – S. N. Sen (eds.), *The Cultural Heritage of India, vol. 6: Science and Technology*. Calcutta: Ramakrishna Mission Institute of Culture, pp. 152-176.
- RYMEŠ, M. 1998. Člověk a organizační. In: J. Výrost, J. I. Slaměník (eds.), *Aplikovaná sociální psychologie*. Praha: Portál, s. 27-56.
- SALNER, Peter. 1997. *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda, 189 s.
- SALNER, Peter. 2000. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Zing Print.
- SALNER, Peter. 2005. *Cesty k identite*. Bratislava: Zing Print, 240 s.
- SCHMÄDEL, D. – HOCHKIRCHEN, B. 2001. The results of an analysis based on a video of consultation in five ayurvedic medical practices. In: G. J. Meulenbeld – D. Wujastyk (eds.), *Studies on Indian Medical History*. Delhi: Motilal Banarsi Dass, pp. 207-214.
- SIDALI, Katia L. – DÖRR, Andrea, C. – ZULIAN, Aline – RADIC, Ivana. 2013. How Do Slow Food Members Perceive GI-Regimes? Evidence from Germany, Italy and Brasil. In: *CP 101 – Concepts and Institutions in Cultural Property 5/2013. A Working Paper of the Göttingen Interdisciplinary Research Unit on Cultural Property*. Göttingen: Georg-August-Universität.
- SLNEKOVÁ, Veronika. 2010. K osudom židovskej komunity v Trnave v rokoch 1938-1945. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 338 s.
- SMITH, M. F. – WUJASTYK, D. 2008. Introduction. In: D. Wujastyk – M. F. Smith (eds.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York Press, pp. 1-28.
- SNOW, David, A. – SOULE, Sarah, A. 2010. *A Primer on Social Movements*. New York: W. W. Norton.
- SOPÓCI, J. 2007. *Teória sociálnej zmeny*. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava.
- Spomienky perzekvovaných osôb. In: J. Pešek (ed.), *V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality (1948 – 1953)*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 1997, s. 177-216.
- STANISZKIS, J. 2006. *Postkomunizmus. Zrod hádanky*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- STEINFÜHRER, A. – HAASE, A. 2007. Demographic change as a future challenge for cities in East Central Europe. In: *Geografiska Annaler*, 89 b, č. 2, s. 183-195.
- SÝKORA, L. 2007. Výzvy postsocialistického mesta. In: *ERA 21*, roč. 7, č. 2, s. 54-57.
- Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike. I. polrok 2013. Prezídium policajného zboru, Úrad hranicnej a cudsineckej polície. Online na: http://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudsinecka_policia/rocenky/rok_2013/2013_I_polrok_UHCP_SK.pdf
- TIDO, Jozef Gašpar. 2004. *Pamäti II*. Bratislava: Vyd. Spol. slov. spisovateľov.
- TIRODKAR, M. 2008. Cultural Loss and Remembrance in Contemporary Ayurvedic Medical Practice. In: D. WUJASTYK – M. F. SMITH (eds.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York Press, pp. 227-242.
- Úrad vlády Slovenskej republiky (2011). *Jógvakartské princípy*. Online červenec 2013: http://www.government.gov.sk/jogjakartske-principy/?day=2013-02-01&art_datum_od=2012-02-01&art_datum_do=2012-02-01
- VERDERY, K. 1991. A Prologue to the „Transition“. In: *American Ethnologist*, roč. 18, č. 3, s. 420-431.
- VERDERY, K. 2004. The Obligations of Ownership: Restoring Rights to Land in Postsocialist Transylvania. In: HUMPHREY, C. - VERDERY, K. (eds.): *Property in question*. Oxford; New York: Berg, s. 139-161.
- VRZGULOVÁ, Monika. 2000. Jewish Tradesmen and Craftsmen during the Slovak Republic Period 1939-1945. In: *Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological Research*. Bratislava: Institute of Ethnology of Slovak Academy of Sciences, s. 105-120.
- VRZGULOVÁ, Monika. 2007. *Deti holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 151 s.
- VRZGULOVÁ, Monika. 2011. Holokaust v životných príbehoch žien. In: Gabriela Dudeková a kol., *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava: Veda, s. 403-422.

VRZGULOVÁ, Monika. 2012. *Videli sme holokaust* (2. rozšírené vydanie). Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.

VRZGULOVÁ, Monika. 2013. Vykročili sme. Historická pamäť a kritická reflexia minulosti. In: M. Bútora, Z. Bútorová, M. Kollár, G. Mesežníkov (eds), *Odkiaľ a kam. Dvadsať rokov samostatnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky a Kalligram, s. 173-181.

WATSON, L. James – CALDWELL, Melissa L. 2007. Introduction. In: L. James Watson, Melissa L. Caldwell (eds.), *The Cultural Politics of Food and Eating*. (1. vydanie 2005). Malden – Oxford – Carlton: Blackwell Publishing, s. 1-10.

WEISS, G. M. 1980. Caraka Samhitá on the Doctrine of Karma. In: W. Doniger O'Flaherty (ed.), *Karma and Rebirth in Classical Indian Tradition*. Berkeley: Universtiy of California Press, pp. 90-115.

WEISS, G. M. 1986. Karma and Ajurveda. In: *Ancient Science of Life*. Vol. 6., No. 3, pp. 129-134.

WIESNEROVÁ, V. (2013). Frakce a sítě kooperace v LGBTQ hnutí. In: *Slovenský národopis*, roč. 61, s. 55-73.

WINSON, Anthony. 1993. *The Intimate Commodity: Food and the Development of the Agro-Industrial Complex in Canada*. Toronto: Garamond Press.

WINTER, Michael. 2003. Embeddednes, the New Food Economy and Defensive Localism. In: *Journal of Rural Studies*, 19, pp. 23-32.

WUJASTYK, D. 1998. *The Roots of Ayurveda. Selections from Sanskrit Medical Writings*. London: Penguin Books.

WUJASTYK, D. 2003. The Science of Medicine. In: G. Flood, (ed.), *The Blackwell Companion to Hinduism*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 393-409.

ZYSK, K. G. 2001. New Age Ayurveda or what happens to Indian medicine when it comes to America. In: *Traditional South Asian Medicine*. Vol. 6, pp. 10-26.